

T.C.

İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SOĞUK SAVAŞ SÜRECİNDE (1945-1960) TÜRKİYE'DE DİNİ
CANLANMA VE İSLAM DÜNYASINA YAKINLAŞMA
SİYASETİ: SEBİLÜRREŞAD VE SELAMET DERGİLERİ
ÖRNEĞİ**

MURAT KUTLU

SİYASET BİLİMİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

DANIŞMAN

Doç. Dr. Abdurrahman Babacan

İSTANBUL-2022

T.C.

İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SOĞUK SAVAŞ SÜRECİNDE (1945-1960) TÜRKİYE'DE DİNİ
CANLANMA VE İSLAM DÜNYASINA YAKINLAŞMA
SİYASETİ: SEBİLÜRREŞAD VE SELAMET DERGİLERİ
ÖRNEĞİ**

MURAT KUTLU

SİYASET BİLİMİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

DANIŞMAN

Doç. Dr. Abdurrahman Babacan

İSTANBUL-2022

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar tüm safhalarında etik dışı olabilecek bir davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, bu tez çalışması ile elde edilmeyen tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynakçaya aldığımı, yine bu tez çalışmasında ve yazım sırasında patent ve telif haklarımı ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

N. Murat KUTLU

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAM DÜNYASI FİKRİ

1.1. İSLAM DÜNYASI FİKRİNİN DOĞUŞU	3
1.2. İSLAM DÜNYASI FİKRİNİN YÜKSELİŞİ	16
1.2.1. I. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE İSLAM DÜNYASI	30
1.2.2. II. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ DURUM	33
1.2.3. II. DÜNYA SAVAŞI'NIN ARDINDAN	35

İKİNCİ BÖLÜM: SOĞUK SAVAŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE DİNİ CANLANMANIN SEYRİ

2.1. II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE	39
---	----

2.1.1. DİNÎ ALANA YÖNELİK KATI SİYASETİN GEVŞEMESİ ...	41
2.1.2. YENİ İKTİDARIN DİNÎ ALANA MÜDAHALESİ	47
2.1.3. KOMÜNİZM TEHDİDİ	51
2.2. SEBİLÜRREŞAD VE SELAMET DERGİLERİNDE KOMÜNİZM VE FARMASONLUK TEHLİKESİ	58
2.2.1. KOMÜNİZM	58
2.2.2. FARMASONLUK / SİYONİZM	67
2.3. MİSYONERLİK FAALİYETLERİNE KARŞI DİNÎ MUHALEFET ...	76
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: TÜRKİYE’NİN İSLAM DÜNYASINA YAKINLAŞMA POLİTİKASI	
3.1. SOĞUK SAVAŞTA TÜRKİYE’NİN ROTASI	83
3.2. YENİ ORTA DOĞU PENCERESİ	91
3.3. SEBİLÜRREŞAD VE SELAMET DERGİLERİNDE TÜRKİYE’NİN İSLAM DÜNYASINA YAKINLAŞMA SİYASETİNİN TEZAHÜRLERİ ...	107
SONUÇ	127
KAYNAKÇA	130

ÖZET

İslam dünyası kavramı, tarihi seyri içerisinde hep aynı istikamette ilerleyen bir düşünce değildir. Dünyada yaşanan güncel siyasi koşulların farklılaşması bu fikrin zemininde zaman içerisinde değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Bilhassa II. Dünya Savaşı, İslam dünyası fikri için bir kırılma noktasıdır. Müslüman coğrafyalardaki bağımsızlık mücadeleleri sonucu ortaya çıkan gelişmeler, Batı Bloku'nun İslam dünyası üzerinde izlediği siyaseti farklı noktalara taşıdığı söylenebilir. Soğuk Savaş sürecinde iki taraflı bir uyum arayışıyla birlikte gelişen bu siyaset, pek çok Müslüman devleti/toplumunu küresel bir tehdit olarak algılanan Sovyet Rusya karşısında ortak bir noktada buluşmaya itecektir.

II. Dünya Savaşı'nın, sonuçları itibarıyla Türkiye'nin iç ve dış siyasetinin şekillenmesindeki etkisi günümüze kadar uzanmaktadır. Orta Doğu'daki jeostratejik önemi Türkiye'yi, Batı ile ittifaka doğru sürüklerken, bununla doğrudan irtibatlı olarak liberal bir siyasi hayata geçiş çabası beraberinde devletin dinî alana yönelik politikalarını da değiştirmektedir. Siyasal merkezin katı laiklik uygulamalarının gevşemesi şeklinde gelişen bu değişimi, İslamcı neşriyatın devletin çizdiği sınırlar çerçevesinde desteklediği görülmektedir.

Pakistan ve İsrail'in bir devlet olarak ortaya çıkışının yanında komünizm tehdidi ve belki en başta saymamız gereken Batı'nın Orta Doğu'da tasarladığı plan, Türkiye'nin İslam dünyasına yaklaşmasını sağlayan/destekleyen gelişmelerdir. Soğuk Savaşın başlarında Türkiye, Batı Bloku'na dâhil olma hedefini, yüzünü İslam dünyasına dönerek gerçekleştirmeye gayret etmiştir. İslamcı neşriyat bu anlamda sadece iç politikada devletin dinî açılımına motive edici bir katkı vermekle yetinmemiş, İslam dünyası ile Türkiye'nin siyasi, sosyal ve kültürel irtibat noktalarını ustaca işleyerek devletin bölgede yürüttüğü siyasete paralel bir yaklaşım/strateji izlemiştir.

Anahtar Sözcükler: II. Dünya Savaşı, Batı Bloku, İslam dünyası, Orta Doğu, Soğuk Savaş.

ABSTRACT

The notion of Islamic World is not a thought that moves in the same direction all the time. The differentiation of current political circumstances of the World caused changes within the base of this thought. World War II, above all is a breaking point for the thought of an Islamic World. The politics of West Block on the Islamic World has changed, it may be said, by the incidents occurred in Muslim territories caused by the independence struggles within those areas. During the Cold War period this politics had been developed by the search for a co-alignment, and it made the majority of Muslim states/societies to get together under the same roof against Soviet Russia, which was perceived as a global threat.

The effect of World War II on Turkey's domestic and foreign politics is existent even today. The geostrategic importance of Turkey in the Middle East leads Turkey to ally with Europe and along with the effort of transition into a liberal life, which is a direct consequence of this situation, changes the state's the politics on religion. The center of politics loosened up the strict secular practices, and this change is supported by the Islamic publications within the bounds drawn by the state.

Along with the emergence of Pakistan and Israel as states, the threat of communism and last but not least the plans of the West in the Middle East, all of these three points made/supported Turkey's getting closer to the Islamic World. In the beginning of the Cold War, Turkey tried to be involved in the West Block through turning its face to the Islamic World. Islamic publication did not only motivated this religious expansion within the domestic politics, it also skillfully handled the political, social, and cultural contact points of Turkey and Islamic World.

Key Words: Cold War, Islamic World, Middle East, West Block, World War II

GİRİŞ

19. yy.da, bazı taraflarıyla bir ideoloji, bazı taraflarıyla bir fikrî akım olarak değerlendirebileceğimiz İslam dünyası/ittihadı kavramı, Batı'nın dünya hegemonyasına karşı Müslüman aydınların geliştirdikleri bir söylemdi. Sanayi Devrimi ile birlikte şekillenen yeni ekonomik normlar sadece Avrupa'yı değil, pek çok bölgeyi etkisi altına alıyor, yeni bir dünya düzeni kuruluyordu. İslam coğrafyaları artık, bir süredir tekniği teknolojidenden ayırmış ve üretim konusunda daha evvel görülmeyen bir hıza kavuşmuş Batı'yla karşı karşıyaydı.

Avrupa'daki yeni liberal ekonomik koşulların meydana getirdiği sıkıntıları göğüsleyen İslam ülkesi Osmanlı Devleti olmuştur. Kapitalist iktisat ilkelerini, devlet geleneği ve inanç penceresinden bakıldığında uygulamakta perhizkâr davrandığı anlaşılan Osmanlıların hâkim olduğu topraklar, Batı'nın devasa fabrikaları için birer yaşam pınarıdır. Avrupalılar karşısında alınan mağlubiyetlerin neticesinde uzun süre devam eden geri çekiliş, bir müddet sonra yerini savunma psikolojisine bırakmıştır. Din ve etnik ayrımcılığı birlikte yürüten Batı'nın sömürü siyasetine bir cevap mahiyetinde Müslüman düşünürler -ki çoğu Osmanlı vatandaşıydı- İslamcılık fikrini bir savunma mekanizmasıyla geliştirirken ümmet kavramından hareketle İslam ittihadı meselesini gündeme getirdiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına mani olmaya, en azından Müslüman coğrafyaların elden çıkmamasına yönelik ileri sürülen İslam dünyası/ittihadı düşüncesinin tarihî seyri hâlâ devam ediyor. Elbette bu, dönüşerek, yeni anlamlar kazanarak inişli çıkışlı bir şekilde gerçekleşiyor.

İslam dünyası fikri, Osmanlıdan Türkiye'ye sönmeye yüz tutmuş bir şekilde intikal ederken II. Dünya Savaşı sonrası şartlar bu durumu değiştirmiştir. İki süper gücün gölgesi altında, siyaseten türlü belirsizliklerle boğuşan Müslüman memleketler, İslam ittihadı düşüncesinin bir kurtuluş formülü olarak gündemlerine taşındığına şahit olacaklardır. Bu şahitlik, Batı Bloku'nun, Sovyet Rusya'yı Orta Doğu'da bir tehdit olarak algıladığı Soğuk Savaş döneminin başlarında, aktif olarak içerisinde Türkiye'nin de yer aldığı İslam dünyası hayalinin politik kaygılarla hayata geçirilmesi sürecini kapsar. Komünizme karşı çerçevesi net olarak belirlenemeyen bu

projenin kilit ülkelerinden biri Türkiye'dir. "Hür Dünya" safında yer almaya karar vermesiyle doğrudan ilişkili olan Türkiye'nin çok partili hayata geçiş tercihi, devletin iç politikadaki çehresini, dinî alanda yaşanan yeni gelişmeler de dâhil olmak üzere değiştirmiş, büyük savaş boyunca rotasız kalan dış siyaset ilkeleri Batı ekseninde bir yola girmiştir.

Cumhuriyetin kurucu kadrolarının, 1940'lı yılların sonuna kadar İslam dünyasıyla büyük oranda irtibatı kopan/kopartılan Türkiye'nin, II. Dünya Savaşı'yla birlikte Müslüman memleketlerle olan siyasi ve kültürel bağlarını yeniden kurmaya çalışması ve iç siyasette aynı döneme denk gelen laiklik uygulamalarının ve dinî sahada yasağcı anlayışın zamanla gevşeyip toplumsal gerilimin azaltılması, izlenebilir bir süreçtir. Soğuk Savaşın başlamasıyla birlikte, tüm devlet aygıtlarıyla yeni dünya düzenine ayak uydurmaya gayret eden Türkiye'de bu iki husus arasındaki bağlantıyı aydınlatmak kanaatimizce o dönemle alakalı pek çok sorunun cevabını bulmamıza yardımcı olacaktır.

Tezin birinci bölümü İslam dünyası fikrinin mahiyeti ve tarihsel sürecini anlamaya yönelik bilgilerden oluşmaktadır. İkinci bölüm, bir kırılma noktası olarak kabul edebileceğimiz 1947 Halk Partisi Kurultayı'nın ardından Türkiye'de dinî alanda yaşanan gelişme/canlanmanın izinin 1960'lı yıllara kadar takip edilmesiyle devam etmektedir. Bu bölüm, büyük savaşın sonunda devletin dinî alana yönelik bizzat attığı/atmak zorunda kaldığı adımların neler olduğunun yanında, bu sürecin İslamcı neşriyatın iki önemli dergisinin (Sebilürreşad ve Selamet) zaviyesinden nasıl işlediğini, ideolojik ve yabancı kültürel unsurların dinî canlanmaya olumlu yansıtacak bir araç olarak ne şekilde kullanıldığını anlamaya çalışmaktadır.

Üçüncü ve son bölüm ise Türkiye'nin, Soğuk Savaşın başlarında NATO'ya üye olmakla birlikte izlediği bazı politikaların İslam dünyasına yönelik yansımaları ve yine aynı iki İslamcı derginin yeni dönemde devletin Müslüman coğrafyalarıyla yaklaşma siyasetine verdiği desteği konu almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÜNYASI FİKRİ

1.1. İSLAM DÜNYASI FİKRİNİN DOĞUŞU

İslam literatüründe ümmet kavramı, geniş manasıyla aynı din ve aynı peygambere iman eden müminlerin birlikteliğini ifade etmektedir. Tamamıyla siyasi bir mahiyet içermeyen ya da en azından politik bir amaçla ortaya çıkmayan ümmet kavramının, Kur'an-ı Kerim'de farklı manalarda da -zaman, yaşam tarzı, topluluk, lider-kullanıldığı bilinmektedir.¹ Tüm alt başlıklarıyla son derece modern ² bir yaklaşımı ifade eden İslam dünyası tasavvuru -her ne kadar dayanışma olgusu her iki fikir için ortak bir payda da olsa- ümmet kavramından neşet eden bir olgu değil, siyasi tarafları ön planda olan politik bir söylemdir. Buna rağmen ısrarla “ümmet” ile eş değer şekilde kullanılması, İslam dünyası fikrini hem maddi hem de manevi yönden tahkim etme amacına yöneliktir.

19. yy.dan önce İslam dünyası şemsiyesi altında bir birliktelik kurma fikri kimsenin hayal ettiği bir şey değildir (Ortadoğu'da Haçlı ordularına karşı dahi Müslümanlar arasında tam bir askeri ittifak kurulamamıştır).³ Nitekim tarih boyunca Müslüman idareciler, hâkim oldukları topraklarda yaşayan gayrimüslimleri İslam birliği kurmak adına asimile etmemiş, Batılı manada misyoner faaliyetleri gütmemiştir. Birbirinden farklı gelenek, mezhep, kültür ve dile sahip Müslümanların kendi aralarında olan münasebetleri, siyasetten öte, daha çok ilmî seyahatler (taleb-i ilm), ticaret, hacda olduğu gibi ibadet ve ziyaretler üzerinden kurulmaktadır. Bunun dışında siyasi tarihin günümüze yakın dönemlerine bakıldığında dahi “kâfire” karşı mücadele

¹ Ahmet Küçük, “Kur'ân Verileri Işığında Ümmet ve Millet Kavramlarının Mukayesesi”, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2020, cilt. 8, sayı: 3, s. 963-975

² İslam dayanışması/dünyası fikrini modern kılan husus, içerisinde Batılı manada bir ilerlemeciliği temel ilkelerden biri olarak barındırmasıdır.

³ Kemal Karpat, İslam'ın Siyasallaşması, Timaş Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, 2013, s. 73

etmek zorunda kalan Müslüman topluluk/devlet/beyliklerin stratejik nedenlerden dolayı birbirlerine yardım edemeyerek mağdur oldukları bilinmektedir. Bu nedenle tarih, Müslüman idarecilerin başka Müslüman devletlere karşı bazen Hristiyanlarla ittifaklar kurduğu pek çok örnekle doludur.

İslam'ın tevhit ilkesi ve ittihad emri ışığında Müslümanların kardeşliği düşüncesi, evrensel İslam birliği ideali geçmişte devletler nezdinde tam karşılığı olan ya da salt ideoloji hâline getirilen bir fikir değildir. 16.yy.da Osmanlılar; Mekke, Medine ve Kudüs'ü idareleri altına aldıklarında kendilerini ümmetin birleştirici tek lideri olarak tanımlamamışlardı. Sömürge imparatorlukları kurulmadan önce tüm Müslüman toplumların birlik ve beraberlik içerisinde yaşadığını fakat emperyalizmin etkisi ile bu dayanışmaya dayanan birlikteliğin dağılıp parçalandığını iddia eden İslam dünyası fikri, sorunlu bir tarihî arka plana sahip olarak doğmuştur.⁴ Siyasi bir yapı kurmadan tek bir blok hâlinde olmak şartıyla Hristiyan Batı medeniyetine karşı bir duruş sergileme düşüncesi sadece bu açıdan bakıldığında dahi oldukça modern bir yaklaşımdır.

İslam dünyası fikri; 19.yy.da, Avrupa'daki bilimsel ve iktisadi sistemin şekillendirdiği zihin dünyasına karşı doğmuş, felsefi zeminde tüm tarafları etkisi altına almış, planlı fakat bunu sosyolojik zeminde hayatın doğal bir akışıymış gibi yansıtan, yaşanan gelişmelere bağlı olarak politik söylem düzeyinde daima ön plana çıkartılmış, sadece Müslümanların değil sonrasında Batı dünyasının da belirli amaçlara yönelik olarak parlattığı, kullandığı bir fikir, ideal, amaç ve siyasal girişimdir. Burada kısaca tanımlamaya çalıştığımız ve özellikleri itibarıyla da ümmet kavramından ayrılan, belki daha doğru bir tabirle paralel olarak yeni bir ümmet fikri inşa eden İslam dünyası tahayyülü, 1870'lerden sonra fikri olgunluğa kavuşacaktır.⁵

İngilizlerin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmesi, Osmanlı coğrafyasında görülen bağımsızlık hareketleri, halkın çoğunluğunu

⁴ Tüm farklılıklarıyla uzun süreli idari ve coğrafi birlikteliği sağlayan devlet Osmanlılar olmuştur.

⁵ Cemil Aydın, The Idea Of The Muslim World, Harvard University Press, 2019, s. 3. Bu eser, Alfa yayınları tarafından Mart 2021'de, Hasan Aksakal'ın çevirisiyle Türkçe 'ye kazandırıldı.

Müslümanların oluşturduğu Kırım gibi bazı bölgelerin Hristiyan idaresi altına girmesi, Uzak Doğu, Asya ve Afrika'daki Müslümanların yardım talepleri, misyonerlik faaliyetlerinin gittikçe artması İslam dünyası/İslam ittifadı tasavvurunun doğmasında önemli etkenlerdir. 19. yy 'da yaşanan toprak kayıpları sonrası sömürge altında kalan Müslüman beldeler ve toplumlar artık "İslam dünyası" dairesi içerisinde, savunulması gereken birer unsur hâline dönüşmüştür. Bu dönemden itibaren Avrupalı devletlerin Müslüman coğrafyasına saldırılarının geçmişe oranla daha da artması Batı karşısında ayakta kalabilen Osmanlı hilafetini, başta bizzat devletin çabaları bunun yanında entelektüellerin de gayretiyle -daha evvel görülmemiş bir düzeyde- dünya Müslümanlarının lideri konumuna taşıyacaktır.

İslam dünyası düşüncesi, Avrupa siyasi mahfilleri için kendi içerisinde birtakım riskleri barındıran ama bir o kadar da kullanışlı, muğlak ve esnek bir yapıya sahiptir. ⁶ Emperyalizmin zirveye ulaştığı dönemde sömürgelerde yaşayan tüm Müslümanları tek bir etnik kimliğe indirgeyen ⁷ Batı dünyası, bir paradoks gibi görünse de karşısında pozisyon aldığı kültürün kendi çizdiği çerçeve içerisinde kalmak kaydıyla yekpare olmasını arzu etmektedir. Onlara göre böyle bir suni yapının oluşturulması, İslam dünyasının mücadele açısından hem daha kolay çözülebilir hem de daha kolay idare edilebilir taraflarının belirginleşmesini sağlamaktadır. İşin içerisine bir de hayal edilen İslam dünyasının liderliği mevzusu girince Batı'nın, Müslüman toplumlara her alanda müdahalesi kaçınılmaz olacaktır.

İslam dünyası tasavvuru, 19. yy. Avrupa sömürgeciliğine karşı bağımsızlık taleplerinden çok veya buna paralel olarak imparatorlukların içerisinde eşit haklara sahip olmak isteyen, dinî ve millî fikirler etrafında toplanmış Müslüman entelektüellerin⁸ sarıldığı bir kavramdır. Varlığı sürekli olarak bir savunma

⁶ Bu durum 20.yy.da daha rahat anlaşılacaktır

⁷ Cemil Aydın, The Idea Of The Muslim World, Harvard University Press, 2019, s. 8

⁸ İslamcılık ile aynı çizgide yürüyen bu fikrin öncüleri arasında Cemaleddin Âfganî, Muhammed Abduh, İlim ve yayın faaliyetlerini Mısır'da sürdüren Reşit Rıza, Hindistan'da Seyyid Ahmet Han, Seyyid Emir Ali, İstanbul'da Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşad), Beyanu'l Hak, İslam Mecmuası gibi dergilerin yazar kadrosu gösterilebilir.

mekanizmasıyla kanıtlanmaya çalışılan evrensel İslam medeniyeti düşüncesinden hareketle dünya üzerindeki tüm Müslümanları emperyalizme karşı dayanışmaya çağıran İslam dünyası fikri, tamamıyla toplumsal bir refleks değil, aydınların gayretleri ile ortaya atılmış bir düşüncedir. Medeniyet kavramı üzerinden şekillendirilmiş, sömürgeciliğe karşı bu topyekûn dayanışma fikri, uluslararası sistemi tanımamak eğiliminden ziyade mümkün olduğu kadar kendisi (Müslüman) kalarak sisteme dâhil olma şeklinde gelişmiştir. Burada elbette merkez olarak Osmanlı coğrafyasını, dönemsel başlangıç olarak da kabaca Tanzimat Fermanı'nı almak doğru olacaktır (en azından ittifak fikri için).

19.yy.ın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasının dışında kalan Müslüman aydınlar⁹ için halifelik makamı çok önemlidir çünkü, İslam dünyasının sıkıntılarını duyuracak, Müslüman toplumların haklarını savunacak dinî, siyasi ve toplumsal taleplere cevap verecek bir üst makam olarak halifelikten başka kullanışlı bir merci yoktur¹⁰ (hilafetin kaldırılmasından sonra Müslümanların yeni bir üst siyasi-dinî çatı arayışı zayıflayarak da olsa devam ettiği bilinmektedir¹¹).

Avrupa sömürgelerinde Hristiyanlarla birlikte yaşayan Müslümanların toplum içerisinde ikinci sınıf insan muamelesine tabi tutulmaları, bu durumdan memnun olmayan Müslüman entelektüellerin ilk hareket noktasıdır. Onlar toplumu mobilize edip bir isyan hareketiyle bağımsızlık talep etmek gibi bir düşünceye sahip değillerdir zira istisnaları olmakla birlikte çoğunun imparatorlukların kısa denilebilecek bir süre içerisinde dağılacağına dair herhangi bir öngörüsü yoktur.

⁹ Bilhassa Hindistan'da Seyyid Ahmed Han, Emir Ali, Şevket Ali ve kardeşi Mevlana Muhammed Ali, Ağa Han gibi isimler için hilafet, peşinde oldukları idealin merkezinde yer almaktadır. Bunun dışında Tunus'ta İsmail Safayihî ve Salih Şerif et-Tunusî hilafete itaat konusunda yazılar yazmaktaydı. Bu yazılar için bkz. Hilafet Risaleleri, Klasik Yayınları, 4. cilt, s. 43-144 / 147-159, Hazırlayan: İsmail Kara

¹⁰ İlk bağımsız Hindistan hükümetinde Eğitim Bakanı olan Ebü'l-Kelâm Âzâd, Türkiye Cumhuriyeti devlet başkanlarının halife olarak kabul edilmesini teklif etmiştir. Bkz. Hilafet Risaleleri, Klasik Yayınları, 5. cilt, s. 101-106, Hazırlayan: İsmail Kara

¹¹ İsmail Kara, İslamcıların Siyasi Görüşleri, 2. Cilt, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, s.97

Amaçları hukuki yahut liberal manada anlayacağımız temel haklara eşit bir şekilde kavuşmaktır.

Küresel ekonomik sistemle paralel gelişen sömürgeciliğin siyasi hâkimiyetini genişletmesiyle birlikte zenginleşen Batı, ait olduğu medeniyeti diğerlerinden üstün, evrensel değerleri temsil eden tek medeniyet olarak takdim etmektedir. Tüm Müslümanları ayırt etmeksizin aşağı bir ırk olarak gören bu görüşe karşı savunma mekanizması geliştiren Namık Kemal, Said Halim Paşa, Mehmet Akif, Ahmet Naim, İsmail Fenni, Said Nursi gibi birçok isim, bunun yanında Cemaleddin Efgani, Muhammed Abduh, Reşit Rıza, Seyit Ahmet Han, Ferit Vecdi gibi entelektüeller, yazı ve konuşmalarında medeniyet kavramını esas almak zorunda kalmışlardır.¹² Sömürge düzeni içerisinde sürekli olarak İslam bilim geleneğinin tarihsel

¹² Namık Kemal'e göre Batı medeniyeti karşısında izlenecek yol gayet açıktır: "(...) *Hurşîd-i ma'rîfet mağripten doğdu. Medeniyet-i kadîmenin sabahı kıymeti yetişip geliyor, demir yollar "dabbetü'l arz"dan nişan veriyor, maarif bütün esrâr-ı tabiatı fâş ediyor, telgraf yerin damarlarını bozuyor, yeni silahların sadası musallat olduğu devletin başına sûr-i İsrâfil hükümünü gösteriyor, hâlâ mı uyuyacaksınız? Rûz-ı mahşerde mi uyanacaksınız?*" Aktaran: Rıza Filizok,"Namık Kemal'in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı", Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 42

Ahmet Naim, Sebilürreşad Dergisi'nde yayımlanan "İslamiyet'in Esasları, Mazisi ve Hali" başlıklı yazısında, insanlık tarihinin en büyük medeniyetinin İslam'a ait olduğunu ifade ediyor: "*Kim ne derse desin, din-i İslam'ın zuhuru tarih-i nev'-i beşerin sebt u kayd ettiği inkılabât-ı medeniye ve ictimaiyenin en azîmidir. Sefk-i dima ile zulm u bîdad ile şaibedar olan Fransa İnkılab-ı Kebir'i inkılab-ı İslâmî ile kâbil-i kıyas değildir. Üzerinden bir asırdan ziyade geçtiği halde hâlâ nazari olmaktan kurtulamayan Hukuk-ı Beşer Beyanname'si'ni ilham eden şüphesiz-on iki asır içinde Avrupa daire-i zulumâtına tadrîcen ve güçlülükle fürce-yâb-ı duhul olan- hukuk-ı İslamiye'dir. Avrupa'nın yeni bir keşif olmak üzere âleme telkin etmeğe başladığı hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet mebdâisi efkâr-ı İslâmîye ile perverde olanlarca artık telkine bile şâyan görülmeyecek bedihiyât-ı evveliyededir.*" Aktaran: İsmail Kara, İslamcıların Siyasi Görüşleri 1, Dergâh Yayınları, 2014, s. 26

23 Şubat 1870 tarihli Takvim-i Vakayi'de Arapça olarak yayımlanan Efgani'nin Darülfünunda yaptığı konuşma, Osman Keskiöglü'nun bir makalesinde Türkçe olarak aktarılmıştır. Fikirlerine ışık tutması açısından şu bölümü aktarıyoruz: "(...) *Kardeşlerim artık medeni milletlerden ibret almayacak mısınız? Başkalarının yaptıklarına bir bakın. Çalışmayla maârifin sonuna, yükselmenin gayesine ulaştılar. Artık bizim için de bütün sebepler hazırlanmıştır, terakkiye hiçbir mani kalmamıştır.*" Osman Keskiöglü, "Cemaleddin Efgani", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1962, c. 10, sayı: 1, s. 98

gerçekliğine dayalı örnekler vererek Batı'daki ilmî gelişmelere olan katkılarını vurgulamış, kendi toplumlarının sahip olduğu bu medeniyet mirası nedeniyle aşağılanamayacaklarını savunmuşlardır.¹³ İsmail Kara'nın İslamcılarının medeniyet ve kültür ayrımı bahsinde aktardıkları, bu konuya açıklık getirmesi açısından dikkate değer: “(...) *İslam dünyasında ve Türkiye’de hâlâ yaygın bir kabule mazhar olan bu naif ayrımın felsefî olarak güçlü bir dayanağı olmamakla beraber siyasî ve psikolojik fonksiyonlarını gözardı etmemek gerekir. Müslüman aydınların modern dönemde tehdit olarak gördükleri tek (çi) medeniyet (modern Batı medeniyeti) fikrini parçalamak ve zayıflatmak, aynı zamanda kendilerine ait bir alan açmak için inşa ettikleri İslam medeniyeti çerçevesi de bu bakış açısının bir uzantısı, bir devamı olarak büyük ölçüde bilim ve teknoloji, kısmen felsefe üzerinden tanımlanacaktır. Bir başka şekilde söylersek, aynı zamanda anlamlı bir cevap ve savunma mekanizması olan İslam medeniyeti fikri ve kurgusu, kendisine mahsus hususiyetleri, renkleri ve öncelikleri olan tarihteki İslam medeniyetine göre değil modern Batı medeniyeti çerçevesinde, onun önceliklerine göre kurulacaktır.*”¹⁴

Çok sık tekrar edilen bu anlatının, ulaşım ve iletişim sahasındaki yeni gelişmeler marifetiyle de geniş coğrafyalara yayılma imkânı bulunduğunu görmekteyiz.

19.yy.ın sonlarına doğru Avrupa’da yükselişe geçen ırkçı ve dışlayıcı politikalar ile birlikte ekonomik refahın artmasına paralel olarak bilimsel gelişmelerde yaşanan ilerleme, Batı’da kendileri dışında hiçbir topluluğun tek başına çağdaş medeniyet seviyesine ulaşamayacağına dair bir inancın doğup yayılmasına neden olduğu bilenen bir husustur. Bu dışlayıcı yaklaşım ek olarak jeopolitik bir ayrımcılığı da içermektedir. Batı, bugün dahi kendi konumuna göre Doğu’yu daima aşağı bir

¹³ Cemaleddin Efgani,'nin, Ernest Renan'ın “İslam terakkiye manidir” iddiasına karşı verdiği cevapta şu ifadeler var: “(...) *Araplar, medeni milletler tarafından terk edilenleri buldular, sönen ilimleri yeniden tutuşturdular, onları geliştirdiler ve daha önce asla sahip olmadıkları bir parlaklık verdiler.*” “(...) *Avrupalılar Aristo’yu hicret etmiş ve Araplaşmış olarak tanıdılar; fakat onun Yunanlı ve komşuları olduğunu akıllarına bile getirmedi. Aşıkâr olan bu delilde, Arapların entelektüel kabiliyetlerini ve felsefeye tabi meyillerini göstermez mi?*” Mümtaz’er Türköne, “Cemaleddin Efgani”, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 60-61

¹⁴ İsmail Kara, Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak, Dergâh Yayınları, 2017, s.45-46

seviyede görme eğilimindedir.¹⁵ Buna dair en güzel örnek, 29 Mart 1883 tarihinde Ernest Renan'ın Sorbonne'da "İslam ve Bilim" başlıklı konferansındaki konuşmasıdır.¹⁶ Renan, konuşmasında kabaca Müslümanların (Doğu'nun) İslam Dinine bağlı kalarak bilim ve felsefede ilerlemelerinin mümkün olamayacağını iddia etmiştir. İslam toplumlarını tek bir etnik yapıymış gibi gören bu indirgemeci yaklaşım karşısında Müslüman aydınlar savunmaya geçerek medeniyet kavramı üzerinden tarihsel bir karşılığı bulunmayan İslam dünyası tasavvuru geliştirdiler.¹⁷ Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri Müslüman entelektüellerin, Avrupa'nın ırkçı yaklaşımlarına karşı bir argüman üretmekten ziyade ilim ve fen alanında geçmiş başarılarla odaklanıp sürekli olarak bir medeniyet (İslam medeniyeti) hattı üzerinde ilerleme ısrarlarıdır. Daha sonraki yıllarda ortaya çıkacak medeniyetler çatışması fikri de bu ısrarın sonuçlarından biridir. Son dönem Osmanlı münevverlerinin yazılarında İslam bilim geleneğine daha fazla atıfta bulunması, yukarıda bahsettiğimiz savunma mekanizmasına bağlı olarak Batı'ya karşı verilen mücadelenin bir yansımasıdır.¹⁸ Bu anlamda, isimlerini zikrettiğimiz aydınlar, kendilerini İslam dünyasının kaderini değiştirmeye çalışan görevliler olarak görecektir.¹⁹

¹⁵ Panislamizm bu nedenle aynı zamanda jeopolitik bir söylemdir

¹⁶ Bu konuşma daha sonra Journal des Débats'da yayımlanmıştır.

¹⁷ Bu konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Düccane Cündioğlu, , "Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", Dîvan İlmî Araştırmalar,1996, sayı 2, s. 1-94.

¹⁸ Mehmet Akif Ersoy, Said Nursi, Elmalılı Hamdi Yazır gibi isimler Müslüman ilim adamları üzerinden geçmişe atıflarda bulunmuşlardır. Bu husus ile ilgili İsmail Fenni Ertuğrul'un "Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali" adlı eserinde şu ifadeler geçer: "*İlim ve fenlere dair Arapça telif edilen kitapların birçoğu, bilhassa tıp ve felsefeye dair olanlar önce Latince 'ye sonra da diğer dillere tercüme edilmiştir. Bu suretle İslam Medeniyeti Batı Medeniyetinin menşei olmuştur, İbn Sina, İbn Rüşd, Fahrüddin Razi gibi bir takım büyük âlimlerin isimleri elan yabancı ansiklopedilerde yer almaktadır.*" Aktaran: İsmail Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2 Metinler Kişiler", Dergâh Yayınları, 2014, s. 809.

¹⁹ Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislâmist İmajı", Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2013, s.61

Avrupa sömürgeciliği ve milliyetçi ideolojilerin ortaya çıkıp yükselişe geçişi, bunun yanında Müslümanların Batı karşısında her anlamda mağlup olduklarını kabullenişleri, bir dayanışma zemini olarak İslam dünyası fikrinin 1870'lerden sonra doğmasına, yeni iletişim ve ulaşım araçları ile birlikte de yayılmasına neden olmuştur.²⁰ Bu anlamda Osmanlı Devleti; dinî-siyasi unsurları barındırması ve birleştirici aksiyon yönüyle Panislamizm'le yakından ilişkili olan İslam dünyası fikrinin hem kurucu hem de I. Dünya Savaşına kadar sürdürücü ana merkezidir.²¹ Osmanlı hilafeti, küresel bir zeminde aktüel siyasetin aracı hâline gelerek Müslüman entelektüellerin mezhep farklılıklarına rağmen halifeliğin gölgesinde düşünülen İslam dünyası paydasında buluşmalarına olanak sağlamıştır.²² Müslüman aydınlar için Batı'nın ırk üstünlüğüne verdiği değerin karşılığı din bağıdır/birliğidir.²³ Hepsinin amacı yukarıda belirttiğimiz üzere Batı sömürgeciliğinin Müslümanlara yönelik uyguladıkları ayrımcı politikalara karşı bir tepki verebilmektir. Bu tepki, şiddet içerecek şekilde değil, uluslararası hukuk sistemine dâhil olmayı kabul eden bir çeşit evrensel İslam medeniyeti çatısı altında kalarak olacaktır.

19. yy.dan sonra ortaya çıkan modern diyebileceğimiz bu fikrin dünyadaki tüm Müslümanlara hitap eden evrensel/emperyal karakteri, zahirde dini değil siyaseti ön planda tutmak zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı halifesinin ilan ettiği cihat çağrısına uymayan Müslüman toplumlar, izlenen bu siyasetin öznelidir.²⁴ Bu yönüyle halifelik makamını devletten ayrı bir yerde konumlandıkları anlaşılan pek

²⁰ Hilafetin, İslam dayanışması siyasetinin merkezine yerleştirilmesi ile ilgili olarak bkz. Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yayınları*, 1991, s.191-195

²¹ İsmail Kara, "İslam dünyası Fikri Yeniden Ne Zaman Ortaya Çıktı", *Derin Tarih Dergisi*, Kasım 2016, sayı 56, s. 112-116

²² Küresel hilafetin desteklenmesi tezini savunan Hindistan Müslümanları Birliği (All India Muslim League) Başkanı Ağa Han (1877-1957) İsmâiliyye mezhebine mensuptur. Seyyid Emir Ali ise Şii'dir. Efgani'nin de Şii olduğuna dair bilgiler ve yorumlar vardır.

²³ Mümtaz'er Türköne, *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, Yeni Şafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi*, İstanbul 1995, s.88

²⁴ Hint Müslümanlarının ve Osmanlı'ya isyan eden Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in yanında Afgan Emiri Habibullah Han da bahsedilen siyaset sonucu cihat çağrısına uymamıştır. Cihad-ı Ekber ilanının sonuçları ve başarısızlık nedenleri için ayrıca bkz. Yusuf Aydın, "Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı Ve Orta Doğu", *Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, 2015.

çok Müslüman entelektüelin ortak paydası İslam dünyası fikri, Batı'nın ırkçı yaklaşımlarına karşı politikalar üretirken Müslüman toplumları homojen bir yapıya, tek bir tarih anlatısına, farklılıkları hesaba katmayan sosyolojik bir zemine indirgemektedir. Bu yöntemin tercih sebeplerinden birinin meşru farklılıkların tefrikaya yol açacak bir çeşit zaaf veya tehlike olarak görüldüğü, bir diğersinin ise Batı'nın sömürgeci politikalarına karşı verilecek topyekûn mücadeleyi kolaylaştırma olduğu açıktır. Lakin bu husus daha sonra Müslümanları zor durumda bırakacak şekilde Avrupalılara birtakım yeni mecralar açmış, İslam dünyası fikrinin kendilerinin de desteklediği bir yöne doğru akmasına neden olmuştur.²⁵

İslam dünyası tasavvurunun temelinde, tek bir cephe olarak kabul edilen Hristiyan Avrupa'nın sömürgeciliğe ve etnik ayrımcılığa dayalı politikalarına cevap mahiyetinde, İslam Dininin daha evrensel bir medeniyete ev sahipliği yaptığı ve bu yönüyle de Batı'yla rahatlıkla rekabet edebileceği söylemi bulunmaktadır.²⁶ 19.yy.ın sonlarında Müslüman düşünürler, İslam dünyası fikrini evrensel bir dayanışma zeminine yerleştirme amacını izlerken İslam geleneğinin esaslarını oluşturan ve Müslümanların birliğine hanel getireceği düşünülen her alanda birbirinden farklı tüm yorum ve görüşlerin, peşinde oldukları düşünceye zarar vermemesine dikkat ettiler. Avrupa'daki teknolojik gelişmelere bigâne kalınmamasını ifade ederek hurafe addettikleri birtakım geleneksel yapı ve unsurlardan vazgeçilmesi gerektiğini yabancılaşma riskine rağmen savunmaktan geri durmadılar.²⁷ Bu yaklaşımın örneklerine Seyyid Ahmet Han, Cemaleddin Efgani, Muhammed Abduh, Reşit Rıza, Namık Kemal, Said Halim Paşa, Mehmet Akif gibi isimlerin yazılarında rastlamak mümkündür.²⁸ Buradan hareketle İslam dünyası düşüncesi ortak bir tarih ya da

²⁵ Bu indirgemeci İslam dünyası söylemi Batı'da, tüm Müslümanlara yönelik ötekileştirici siyasetin daha kolay yayılmasını sağlamış, farklı İslami hareketlerin hep aynı saiklerle rahatça yaftalanmasının önünü açmıştır.

²⁶ Cemil Aydın, "İslam dünyası Miti", <https://www.perspektif.online/islam-dunyasi-miti/>, 5 Şubat 2020

²⁷ Tarık, Z. Tunaya, İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s.73

²⁸ Said Halim Paşa Buhranlarımız adlı eserinde bu konuya şöyle temas ediyor: " (...) İslam âlemi doğuda bitmez tükenmez felsefi münazaralar ile vakit geçirip metafizik vadisinde sonsuz, boş ve kısır çekişmelerle kuvvetten düşmekte iken beri tarafta yani Batı'da genç ve zinde milletler tecrübe

geleneğin üzerine bina edilmiş bir fikir değildir. Jeopolitik ve aktüel siyasi çekişmelerin, hak arayışlarının ve Müslüman toplumların içerisinde buldukları koşulların etkisi bu düşünceyi doğuran ve besleyen unsurlardır.

İslam dünyası fikri, Batı'nın medeniyet, din, ırk temelli etnik ayrımcılığına karşı kavmiyetçiliği reddederek tüm Müslümanların kardeşliği düşüncesi üzerinden hareket eden bir tasavvurdur.²⁹ Tekrarlamakta fayda göreceğimiz husus şu ki; bu milletler üstü kardeşlik anlatısı, I. Dünya Savaşı'na kadar, Müslüman toplumların içerisinde yaşadıkları sömürgeci Batılı devletlere karşı isyan edip bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçmelerine sebebiyet vermemiştir. Burada öncelik, eşit vatandaşlık haklarına sahip olabilmektir. Bu süreçte birçok Müslüman aydın kendilerini yöneten Hristiyan idarecilere, 19.yy.ın ikinci yarısında yapılan reformlarla önemli haklar kazanan Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin

metotlarına dayanan yeni bir medeniyet kuruyorlardı. Bu yeni metot sayesinde o milletler tabiatın sırlarına nüfuz ederek sonsuz kuvvetlerden faydalanmayı başarıyorlardı. Fizik ve kimya sahasındaki keşif ve icatlar sayesinde bu medeniyetten doğan görülmemiş sanatlar, az bir külfetle en büyük verimi sağlayacak mükemmel ve sağlam vasıtalar yaptılar. (...) Daha önceki İslam mütefekkirleri gelecekteki hayat uğruna İslam'dan önce ki hayatlarından ne gibi şeylerin unutulup feda edilmesi gerektiğini milletlerine anlatamamışlardı. Bugünkü mürtitler de yaşadıkları devirden ne gibi şeylerin korunup devamının sağlanması lazım geldiğini yeni nesillere öğretmekte öncekilerden daha fazla başarı gösteremediler.” Aktaran: İsmail Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler”, Dergâh Yayınları, 2014, s.213-227

Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'taki meşhur mısraları da bu anlamda değerlendirilebilir. “*Alınız ilmini Garbın, alınız sanatını; Veriniz hem de mesainize son süratini. Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız...*”

²⁹ Cemâleddin Efgani'nin milliyetçilik fikri kavmiyetçilikten farklı olarak ittihad-ı İslam'a ulaşmanın bir aracıdır. İslam toplumlarının milliyetçilik yardımıyla önce bağımsızlıklarını kazanmaları ardından bir üst yapı/çatı kurmak suretiyle birliklerini sağlamaları düşünülmüştür.

Bu konuda Ahmet Naim'in 23 Nisan 1914 tarihli Sebilürreşad'ta yazdığı “İslam'da Da'vâ-yı Kavmiyet” başlıklı yazısı da dikkate değer: “*(...) Bizim iddiamız şudur: Irkçılık davası - Musa Kazım Efendi Hazretlerinin buyurdıkları gibi – şer'an kötülenmiş ve reddedilmiştir. Şer'i tabirine göre bir cahiliyet devri davasıdır. İslam'ın kıvamı ve devamlılığına, Müslümanların refahına ve saadetine en müthiş darbedir.*”

durumunu örnek göstermişlerdir.³⁰ Ayrıca 20.yy.da Müslüman toplumların bağımsızlıklarını kazanıp devletler kurarken ırk, kavim, dil ve ümmetin birliği gibi kavramların siyasi örgütlenmelere engel teşkil edeceği prensibini görmezden geldiklerini hatırlatmakta fayda vardır.

19.yy.ın sonlarına doğru Osmanlı idaresine karşı Avrupa'nın desteği ile çıkan Yunan, Sırp, Bulgar isyanları ve Rusların Balkanlarda izlediği Panslavizm siyaseti Osmanlı coğrafyası dışındaki Müslümanların da yakından takip ettiği hadiselerdir. Bu siyasi gelişmelerin İslam dünyası dayanışması fikrinin oluşmasında etkili olduğu aşikârdır. Balkan milletlerinin bağımsızlığını kazanması ve Panslavizm siyaseti, nasıl ki Ortodoks Hristiyanlığa siyasi bir kimlik kazandırmışsa sömürgeci emperyalist zihniyete itirazları olan aydınlar da Panislamizm fikri ile birlikte Müslümanlara siyasi bir kimlik kazandırarak Doğu-Batı ayrımını derinleştirmişlerdir. Bu derinlik; Avrupa'da İslam karşıtı söylemler ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin cihat ilanı ile birlikte geçmişte tecrübe edilen doğal birlikteliklerin kısa vadede bir daha olamayacağını netleşmesi ile zirve noktasına ulaşmıştır. Bu süreçte İngiltere'nin başını çektiği Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti ile ittifak kurmaktan vazgeçerek parçalanması için yeni stratejiler izlemesi (Şark Meselesi)³¹ hem Osmanlı coğrafyasında hem de sömürge ülkelerinde yaşayan diğer Müslüman toplumlarda İslam dünyası fikrinin daha fazla sahiplenilmesini beraberinde getirecektir.

Batı dünyasının egemen olduğu koşullar içerisinde İslam toplumlarının uzun süredir devam eden çaresizliği, Müslüman aydınları; önce kendi siyasal kimliklerini oluşturmaya, ardından İslam'ın saf yapısına (kaynaklara dönüş) dönme anlayışını benimseyerek gelenek ve tarihten kopuk -suç İslam'da değil Müslüman idarecilerdedir argümanını kullanarak- yeni bir medeniyet anlayışıyla İslam dünyası

³⁰ Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislâmist İmajı", Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2013, s.63. Bilhassa bürokraside önemli görevler üstlenen Ermeni ve Rum Paşalar örnek gösteriliyordu.

³¹ Şayan Ulusan, "Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye", Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, 2009, c.8, sayı:18, s.230-231

tahayyülünü oluşturmaya itti.³² Batı, tarihsel bir gerçeklik olarak siyasi ve askerî manada Müslümanları durdurup alt etmeyi başardığı için, tarih boyunca uygulanan neredeyse tüm İslami politikalar çöküş nedeni sayıldı ve bu düşünce 19.yy Müslüman aydınlarını ortak paydada buluşturdu.³³ İslam dünyası fikri artık Müslüman toplumları harekete geçirip ataletten kurtaracak bir ideal olarak ortada duruyordu. Asırlardır beklenen bu ideale ulaşmak için Müslüman entelektüeller, Batı medeniyeti ile rekabet edecek bir söylem oluştururken Avrupa'nın ilmî ve siyasi değerlerine İslam'a daha fazla sarılır gibi görünerek uyum sağlamaya çalışacaklardır.³⁴ İhtiyaca binaen ithal edilmek istenen Batı teknolojisine İslam ilkeleri çerçevesinde (zira Batı ahlaken çökmüştür) ulaşmak onlara göre pekâlâ mümkündür³⁵ (bu arada, İslam'ın modern çağın telakkilerine göre tefsiri yolunda

³² Batı'nın, Müslümanların geri kalmışlığının sebebini İslam Dininde bulması ile Batıya karşı savunmaya geçen aydınların farz edilen bu suçu, İslam'ı tam anlamıyla yaşamadıkları gerekçesiyle Müslüman toplumlara yüklemesi arasında düşünsel açıdan bir farkın olup olmadığı tartışmaya açıktır. Bu eleştiri beraberinde İslam ilim, tarih, siyaset tecrübesinin görmezden gelinmesine sebebiyet verecektir.

³³ Çetin Özek, Devlet ve Din, Ada Yayınları, İstanbul, 1983, s. 270-271

³⁴ “(...) *Aligarh'da kurulan okul* (Seyyid Ahmed Han'ın çabaları ile 1875'te Hindistan'da Delhi-Agra yolu üzerinde kurulan bir yüksekokul) *bütünüyle İslamî araştırmalar ve İngiliz dili çalışmalarının karışımına ayrılmıştı. Seyyid Ahmed Han, İslam'ın modernize olmuş şeklini tercih etmekteydi. Fakat aşırı tepki alması ve halk desteğinin yitirilmesi korkusuyla okul, radikal görüşlerinden vazgeçerek daha muhafazakâr bir yaklaşım benimsedi.*”

“(…) *Seyyid Ahmed Han Kur'an'ın bilimsel gelişmelere müsaade ettiği konusunda Müslümanları ikna etmeye çalışırken diğer taraftan İslam'ın saygıya layık makul bir din olduğu konusunda da Avrupalıları iknaya çabalıyordu. Kendisi ve arkadaşları çok evliliği, köleliği ve Müslüman toplumlardaki gayrimüslimlerin ve kadınların yerini, Müslümanların sosyal kurumlarını Batılılara kabul edilebilir tarzda izaha çalıştılar.*” Lapidus M. Ira, Modernizme Geçiş Sürecinde İslam dünyası, Çev: İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 206-207

³⁵ “(...) *Modern İslam düşüncesi, Batı ile diyaloga girer, onun evrensel değerler ve gerçekler olarak dayattığı kavram ve kurum ve kuramlarla hesaplaşır. Dinî açıdan mahzurlu bulmadığı değer ve gerçekleri içselleştirerek kendi sisteminin dayanakları haline getirir. Temel doğrulama mekanizması, vahyin akıl ile çelişmeyeceği hükmüdür. Bu hükme uygun olarak akıl ürünü olan Batılı düşünceleri İslami bir kisveye sokarak kendi evrenine dâhil eder. Bugün tarihin çöplüğüne attığımız ilerleme (terakki) fikrinin, başlangıcından itibaren (Namık Kemal, Mehmet Akif, Said Halim Paşa, Bediüzzaman Said Nursî gibi) bütün İslamcı düşünürler tarafından dinî bir düşünce olarak takdim edilmesi felsefî planda; Batı'da gelişen nasyonalizmin karşılığını İslam Birliği (Panislamizm) olarak*

çalışmalar yapmak üzere 1960 yılında Pakistan’da kurulan İslam Araştırmaları Enstitüsünün kuruluşundan bir yıl sonra ilk başışçısı 62 bin dolarla Rockefeller Vakfı olmuştur ³⁶).

Avrupalıların Müslümanlara yönelik etnik ayrımcılığa dayalı siyaseti Hristiyan milliyetçiliğinin yükselmesine neden olurken aynı tarihlerde Osmanlı bürokrasisinin emperyal yapının korunması adına ıslahatlar yapması, İslam dünyası fikrinin şekillenmesine katkıda bulunacaktır. Özellikle Hintli Müslüman aydınlar, ulusçu hareketlerin beraberinde getirdiği bölücü siyasi zemine karşı temel bir strateji geliştiremeyip kısa vadede Osmanlı Devleti’nin, imparatorluğun bütünlüğünü korumaya matuf uyguladığı reform hareketlerini (Tanzimat-İslahat Fermanları) daha evvel belirttiğimiz üzere kendi Hristiyan idarecilerine birer karşı tez olarak sunmuşlardır.³⁷ Nitekim bir süre sonra “Müslüman toplumları Batı’nın emperyalist emellerinden nasıl kurtarıyoruz” sorusu ile ortaya çıkan İslam birliği düşüncesinin, İslam’la örtüşürülen ulusçu hareketlere (başkaldırılara) evrildiği görülecektir.

19.yy.ın ayakta kalan en büyük İslam devleti Osmanlı, Müslüman toplumların içerisinde bulunduğu durumu kendi üzerinde bir sorumluluk olarak hissetse de uluslararası siyasette radikal kararlar almamayı zorunlu olarak tercih etmiştir. Sultan II. Abdülhamit, halife sıfatıyla (Halife-i Müslimin, zıll’ullah fi’larz) İslam dünyası fikrini, Batı’nın tehdit siyasetine karşı dış politikada kendine manevra alanları açarak mahir bir şekilde kullanmıştır. Bu konuda Sultan’a destek olan Anadolu coğrafyasının dışındaki İslamcı aydınlar arasında Şeyh Ebu’l-Huda el Şayyadî ve Ebu’l-Hasan Miraç Kaçar gibi isimleri saymak mümkündür.³⁸

savunmak ideolojik planda bu durumun çarpıcı örneklerini oluşturur.” Mümtaz’er Türköne, Cemaletdin Efgani, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s.126.

³⁶ Bu bilgiye vakfın yıllık raporlarından ulaşmak mümkündür. 1961 yılı raporu için bkz. www.rockefellerfoundation.org/wp-content/uploads/Annual-Report-1961-1.pdf

³⁷ Cemil Aydın, “İslam dünyası Miti”, <https://www.perspektif.online/islam-dunyasi-miti/>, 5.02. 2020

³⁸ Caner Arabacı, “Sultan II. Abdülhamit’ e İslamcı Muhalefet”, Sultan II. Abdülhamit Dönemi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, Ocak 2019, s. 219-220

1.2. İSLAM DÜNYASI FİKRİNİN YÜKSELİŞİ

19.yy.ın sonlarına doğru, Batı dünyasında, Müslümanların tüm farklılıklarına rağmen tek bir etnik yapıda aşağı bir sınıf-halk olarak görülüp uzun süre haksız uygulamalara maruz kalması, İslam dünyası fikrinin sadece doğmasında değil olgunlaşmasında da birinci derecede etkili olmuştur. Bununla beraber ulaşım, iletişim, basın yayın teknolojisinde yaşanan yeni gelişmelerin bu fikrin Müslüman toplumlar arasında yayılıp yerleşmesinde önemli bir faktör olduğunu bir kez daha hatırlatmakta fayda var. Uzun bir tarihî geçmişi görmezden gelerek İslam tarihinin başlangıcında –dört halife devri- var olan siyasi yapı ile modern zamanların politik zihniyeti arasında bağlantı kurmak isteyen Müslüman entelektüeller,³⁹ Batı'nın biçtiği ortak etnik kimlik kalıbının karşısına “medeni toplum” kavramını yerleştirmeye çalıştılar. Bundan kasıt sömürge imparatorluklarından ayrıлып ulus devletler kurmak değil, Hristiyanlarla eşit statüye sahip bir İslam dünyası yaratmaktır.

Osmanlı Tanzimat bürokrasisinin izlediği yol, Batı'nın baskısını yansıtmakla beraber sonradan oluşacak İslam dünyası fikrinin tek bir Müslüman devlet etrafında birleşerek değil, sömürgeci imparatorluklar çatısı altında dahi olsa bir arada eşitçe yaşama amacını pekiştiren bir yol olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nin resmî

³⁹ Suat Mertoğlu, Reşit Rıza'ya göre sahil halifeliğin Muaviye'ye kadar sürdüğünü, tamamen modern bir kavram olan millî hâkimiyet kavramına ise kendisinin bütünüyle yabancı olmadığını ifade ediyor. Suat Mertoğlu, “Reşit Rıza'da Hilafet Düşüncesi”, Hilafet Risaleleri içerisinde, Hazırlayan: İsmail Kara, Klasik Yayınları, c.5, s.52

Mümtaz'er Türköne, ittihad-ı İslam fikrini savunan Ali Suavi'nin demokrasi kavramını hiç eğip bükmeden doğrudan kullandığını ifade ederek şunları aktarıyor: “*Demokrasi: Hükümet-i Halk, Müsavat başlıklı yazıda* (bu yazı Ulûm Gazetesi'nde yayımlanmıştır) *Suavi dili döndüğünce demokrasi kavramını ve kuramını inceler ve demokratik rejimin Osmanlı toplumuna uygunluğunu tartışır. Batılı siyasal kavramları kullanarak, siyasal sistemleri karşılaştıran en açık yazı budur. (...) Suavi'ye göre İslam'ın ilk döneminde hükümetin şekli demokrasidir: “Yani padişah, sultan, melik yok müsavat var idi” dedikten sonra İslam'ın ilk döneminden müsavat ve hürriyet çerçevesinde örnekler verir.*” Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, 1991,s.113. Benzer fikirleri Tunuslu Hayrettin Paşa ve Namık Kemal'in yazılarında görmek mümkündür. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Kara, “İslamcılığın Siyasi Görüşleri 2”, Dergâh yayınları, 2019, s. 56-76

dairelerinde görev yapan gayrimüslim sayısı 19.yy.da başka hiçbir imparatorlukta yoktur.⁴⁰ 1877 yılında toplanan ilk Osmanlı Parlamentosu da Batı'da dahi görülmeyen etnik ve dinî renkliliğe sahiptir. Emperyal yapıya itirazı olmayan bu düşünce, elbette daha sonraki yılların siyasi şartlarında bağımsızlık hareketlerine (ulus devlet) dönüşecektir.

İslam birliği fikrini ileri sürenler, Osmanlı hilafetinin küreselleşmesini hedefleyerek sömürgeci yönetimlere karşı bu düşüncenin olgunlaşmasını sağlamaya çalıştılar. Bu olgunlaşma sürecinde Batılı liberal değerleri savunan Müslüman aydınlarla ⁴¹ farklı İslamcı düşünceye sahip olanlar ya da Sünni anlayışın dışında kalan diğer mezhep üyeleri, hilafet etrafında bir araya gelebildiler. Bu durum, Müslümanların birliği tasavvurunun, dinî yönün değil daha çok siyasi/seküler tarafı ağır basan modern bir düşünce olduğunu ortaya koymaktadır. Hintli Müslümanların bir taraftan Osmanlıya karşı İngiliz ordusunda savaşıp bir taraftan da Osmanlı padişahını kendi halifeleri olarak kabul etmeleri bunun en güzel örneğidir.

Sultan II. Abdülhamit, tarikat şeyhleri ⁴² ve ulema aracılığıyla, sömürge altında yaşayan Müslümanlara imkânlar dâhilinde yardım etmek ve onların desteğini almak için İslam birliği fikrinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Cezayir, Tunus, Mısır

⁴⁰ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, 2004, s. 143

⁴¹ Şükrü Hanioglu'nun, Batılı değerlerin amansız savunucusu Abdullah Cevdet ile ilgili ifadeleri dikkat çekicidir: “(...) *İslam Dininden bir toplumsal gelişme ve siyasal muhalefet aracı olarak yararlanmak isteğinin yanı sıra Abdullah Cevdet onu, İslam ülkelerinin kültürel birliğini sağlayacak ve Müslümanlarda millet düşüncesini uyandıracak bir araç olarak ta kullanmak istiyordu. Jön Türklerin hemen tamamı gibi Abdullah Cevdet Osmanlı Devleti'nin en önemli niteliklerden birisinin hilafet kurumuna sahip olması olduğunu düşünüyordu. (...) Bir İslam ülkeleri birliği oluşturması yolunda dönemin yaygın düşüncesi Jön Türklere tüm ömrünü siyasal alanda böyle bir birliği gerçekleştirebilmek için harcayan Cemaleddin Efgani tarafından açılanmıştı.*” Hanioglu Şükrü, “Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi”, Üç Dal Neşriyat, 1981, s.152-153

⁴² Şazeli tarikatından Şeyh Muhammed Zafir ve Rıfai tarikatından Şeyh Ebü'l-Hüda es-Sayyadî gibi isimler İstanbul'da ama daha ziyade Arap memleketlerinde, Kuzey Afrika ve Suriye'de dervişleriyle Sultan'a hizmet etmişlerdir. Tarikatlar ile siyasî merkez arasında, hilafeti tahkim etmeye yönelik gelişen ilişki için bkz. İsmail Kara, Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak, Dergâh Yayınları, 2017, s. 172-174

gibi önemli bölgelerin Avrupalılar tarafından Osmanlı coğrafyasından kopartılmasının kuşkusuz İslam dünyası siyaseti üzerindeki etkisi büyüktür. Sultanın bu sınır ötesi politikası aynı zamanda kendi tebaasını birleştirmeye yönelik siyasi bir girişimdir.⁴³ İttihad-ı İslam fikrini savunan aydınlar ise yarı İslamcı yarı Batıcı bir yöntemle içtihat sistemini yeniden canlandırıp akıl ve pozitif ilimlerle barışık Batı medeniyetine alternatif bir İslam medeniyeti fikrini ileri sürdüler.⁴⁴

İslam dünyası fikri bu düşünceler etrafında olgunlaşıp gelişirken 19.yy.da Osmanlı İmparatorluğunun coğrafi konumu ve haricî gelişmelere kapalı kalması olanaksız olan siyasal koşulları, bu durumu desteklemektedir. Sultan II. Abdülhamit devrinde, bir proje olarak Müslümanları bir araya getirme düşüncesini hayata geçirmek adına gösterilen gayretler arasında, bilhassa Hac seyahatlerinin ön plana çıktığı görülüyor. Mekke ve Medine'ye gelen hac kabileleri arasında Osmanlı sultanının -siyasi tarafı geri planda tutularak- tüm Müslümanların manevi lideri olarak propaganda edilmesi, bunun dışında Arap asıllı devlet adamlarının önemli makamlara getirilmesi (Tunuslu Hayrettin Paşa, İzzettin Paşa, Selim Melhame Paşa gibi ⁴⁵), yine Arap Yarımadası'nda önemli kabile reislerine hediyeler gönderilerek bir kısmının huzura kabul edilmesi aynı hedefin birer parçalarıdır.⁴⁶ Çeşitli bölgelere konsolosluklar açmak, Afrika ve Asya'ya elçiler göndermek (hafiyeler de dâhil), elden çıkan topraklardaki Müslüman âlimlerin başka yerlerde istihdam edilmesini sağlamak, ülke içinde dinî müessesleri ihya etmek, saraya ulema ve meşayihden birçok ismi kadrolu almak, dinî yayınlara ağırlık vermek ve en önemlisi Hicaz Demir Yolu projesini hayata geçirmeye çalışmak ittihad-ı İslam fikrini olgunlaştıran gelişmelerdir. Devletin bu konuda dikkatini daha çok Hindistan üzerinde yoğunlaştırmasında

⁴³ Şerif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, 2004, s. 14

⁴⁴ Osmanlılarda Namık Kemal, Said Halim Paşa, Mehmet Akif, Said Nursi gibi isimler akla dayalı pozitif ilerlemeyi/ terakkiyi felsefi anlamda İslam dairesi içerisinde sundular. Bu durum sonraki yıllarda her alanda ikircikli bir yapının ortaya çıkmasına neden oldu.

⁴⁵ Enver Ziya Karal, Büyük Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 4, s. 544-545

⁴⁶ Batıcı Celal Nuri İslam birliği için Osmanlı'nın başkentini Mekke'ye taşıma fikrini ileri sürmüştür. Mehmet Çog, "Celal Nuri'de İslam Birliği Anlayışı", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Temmuz, 2009, c. 14, sayı: 1, s.103

bürokratların, İngiltere'nin sömürge yönetiminde izlediği siyaset ile Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü politika arasında benzerlikler görmesinin etkisi büyüktür.

Müslümanlar içinde buldukları durumdan nasıl kurtulur, sorusunun cevabı olarak karşımıza çıkan İslam dünyası tasavvuru/tahayyülü, küresel ve birleştirici halife anlayışını, bazen bir tehdit algısı yaratmak bazen de özellikle sömürgeci ülkelerle siyasi ilişkilerde bir denge unsuru oluşturmak adına kullanmıştır. Bu konuda altı çizilmesi gereken husus, Osmanlı bürokrasisi ile entelektüel zümrelerin ortak bir paydada buluşmalarıdır. Bir tarafta hilafet ve İslam medeniyeti fikri üzerinden toplumu bir arada tutup uyandırmaya çalışan Müslüman aydınlar,⁴⁷ diğer tarafta bir çatışmanın değil, bölgesinde sükûneti sağlamanın hedefinde olan siyasiler. Şüphesiz baskıların arttığı dönemlerde ittihad-ı İslam fikrinin caydırıcı tarafı ağır bassa da bunun bir hayalden ibaret olduğu devletin üst makamları tarafından bilinmektedir⁴⁸ lakin biraz da kendiliğinden gelişen bu prestij ve nüfuz kazanma fırsatı zaman zaman iyi değerlendirilmiştir.

Batı'nın İslam toplumlarına yönelik ayrımcılığa dayalı nefret siyasetinin artması, emperyal bir düşünce olarak ortaya çıkan İslam dünyası fikrinin, 20.yy.ın ilk yarısında milliyetçi gelişmelere bağımlı Panislamist bir düşünceye dönüşmesine sebebiyet verdi. Bu dönüşümün, önce her Müslüman topluluğun kendi milliyet

⁴⁷ “(...) Namık Kemal'in başını çektiği Yeni Osmanlılar daha gerçekçi bir tutumla Sultan Abdülhamid ile birlikte İmparatorluğun Müslüman nüfusu arasında birliği öngören Osmanlı-İslâmcılığa, İttihâd-ı Anâsır'dan İttihâd-ı İslâm'a kaydılar. Artık hedef, heterojen bir Osmanlı siyasî kimliği yerine homojen bir Müslüman siyasî kimlik geçirmektir. Osmanlı aydınlarının İttihâd-ı İslâm dediği bu emperyal İslâmcılık, aslında geleneksel Müslüman siyasî kimlik “ümmînin (ümmete mensup)” daraltılarak tahkiminden ibaretti.” Bedri Gencer, “Haşin Modernlikten Narin Meşruiyete İkinci Abdülhamid'in Meşruiyet Siyaseti”, Sultan II. Abdülhamit Dönemi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, Ocak 2019, s. 85

⁴⁸ Azmi Özcan, Sultan II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Sultan'ın hatıralarını işaret ederek şunları ifade ediyor: “(...) 19. yüzyılda İslâm dünyasının içinde bulunduğu şartlar itibarıyla İttihad-ı İslâm fikrinin hayata geçirilmesinin çok mümkün olmadığı Abdülhamid'in de malumuydu. Nitekim kızı Ayşe Sultan, hatıralarında babasının bu siyaseti blöf olarak ifade ettiğini açıkça belirtmektedir.” Azmi Özcan, “Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları”, Sultan II. Abdülhamit Dönemi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, Ocak 2019, s. 123-124

sahasında gelişip mümkün olduğu takdirde bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasıyla, ardından da tüm Müslüman devletlerin bir İslam birliğini/dünyasını hayata geçirmesiyle gerçekleştirilmesi düşünülmekteydi.⁴⁹ Böylesi bir zihniyet değişiminin en önemli sebebi; sömürge topraklarında yaşayan Müslüman aydınların, Avrupa'daki ırka ve hiyerarşiye dayalı siyasal ve sosyal dünya görüşünün düşünsel zeminini bir türlü kıramamış olmalarıdır. Nitekim 1 Kasım 1907 tarihinde, İngiltere kontrolündeki Kahire'de düzenlenen Dünya Müslümanları Kongresi'nde, etnik ayrımcılığa yönelik eleştirilerden çok, İslam toplumlarının sosyal ve ekonomik sorunları gündem edilmiştir.⁵⁰ İlerleyen dönemlerde Osmanlı öncülüğünde gelişen Panislamist politikaların, Müslümanların artık bir blok hâlinde hareket ettikleri ve iş birliği yaptıkları izlenimini yaratması, Avrupa'da bu fikre karşı hastalık derecesinde şüphelerin artmasına neden oldu.⁵¹ Böylece Panislamizm, şeytanlaştırılarak izlenen şiddet politikasının meşrulaştırılmasında bir araç olarak kullanıldı. Bu yüzden Avrupa'daki Müslüman karşıtlığının, İslam dünyası fikrinin siyasal yönünün zaman zaman geri plana itilmesine, manevi taraflarının daha çok ön plana çıkarılmasına neden olduğu görülmektedir.

Avrupa'daki ulaşım teknolojisinde yaşanan gelişmelerin (buharlı gemiler, demir yolları), Müslüman halkların birbirleri ile irtibat kurmalarını sağlamada en etkili mekân olan Hicaz ziyaretlerindeki artışa katkısı çok açıktır. 19.yy.ın ikinci yarısında Hac ziyaretlerini neredeyse on kat artıran bu yeni teknoloji, basın yayın alanında da kendini göstermiş, İslam dünyası fikrinin gelişip yayılmasında çok etkili olmuştur. 1861 yılında Osmanlıda yaşayan Araplara hitap etmek üzere İstanbul'da çıkartılan el-Cevâib Gazetesi, Mısır'ın İngilizler tarafından işgaline karşı Paris'te 1884 yılında yayın hayatına başlayan el-Urvetü'l Vüskâ dergisi, İslam dünyasının her yerine ulaşmaya çalışan, sekiz sayfa ve haftalık olarak 1898 yılında Mısır'da çıkan el-

⁴⁹ Tarık Z. Tunaya, İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 93. İslam devleti burada Müslüman birliği için politik bir çerçeve sağlamaktadır.

⁵⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Kırımlı, İsmail Türkoğlu, "İsmail Bey Gaspiralı ve Dünya Müslümanları Kongresi", Islamic Area Studies Project: Central Asian Research Series, no. 4, s. 1-83, Tokyo University, 2002

⁵¹ Bu şüphelerin olumsuz sonuçlarından çekinen Osmanlı bürokratları Kahire'de toplanan Dünya Müslümanları Kongresi'ne açıktan destek vermemiştir.

Menâr dergisi gibi yayınlar artık daha az maliyetle daha çok Müslümana hitap edebilmektedir. Bunlara daha sonraki yıllarda yayımlanan Sırat-ı Müstakim (daha sonra adı Sebilürreşad olacak), İslam Mecmuası, Beyânü'l-Hak, Volkan gibi dergi ve gazeteler de katılacaktır.⁵²

İslam dünyası ideali, Batı'nın Müslümanlara yönelik ayrımcı politikalarına karşı sürekli olarak bir mağlubiyet psikolojisi içerisinde cevap aramaya Avrupa'nın argümanlarından ilham alarak (vahyin akıl ile çelişmeyeceği hükmü vs.) başlamıştır. Bu, Batı'yı ancak kendi anladığı dille mağlup etme anlayışından hareketle bilerek tercih edilen bir yöntem midir, yoksa Müslüman entelektüellerin günün aktüel siyasi ve sosyal koşullarında kendilerine has yeni bir dil üretme konusundaki yetersizliklerinden mi kaynaklanmaktadır? Bu soru, İslam dünyası tasavvurunun dış müdahalelere ne kadar açık bir düşünce olduğunun da altını çizmektedir.⁵³ Nitekim oryantalistlerin ileri sürdükleri iddialarla ⁵⁴ İslam dünyası ideali taşıyan Müslüman aydınların bir kısmını kolayca yönlendirebildiklerini, durdukları yere karşı yabancılaştırabildiklerini hatta onları kendi temel meselelerinden koparıp oyalayabildiklerini görmekteyiz.

Müslümanların birliği düşüncesini savunanların, geçmişte böyle bir birlikteliğin kurulduğunu ancak Sanayi Devrimi ve sömürgecilikle birlikte Batı tarafından parçalandığını varsayarak/buna inanarak kendi tezlerini olgunlaştırmaya çalıştıklarını

⁵² İsmail Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 25-26

⁵³ "(...) *Modern İslam düşüncesinin başlangıcında Cemaleddin Efgani vardır hükmü, modernizmin her çeşidine radikal eleştiriler getirenlerle, irsi olarak modern İslami düşünceye eklemlenenlerin mutabık oldukları ve biteviye tekrarladıkları bir kalıp hükmüdür. Aslında bu hükmün patenti Müslümanlara değil Batılılara aittir. Bugün Cemaleddin Efgani hakkında sahip olduğumuz bilgilerin hemen hemen tamamı Batılıların yaptığı araştırmaların ürünü olarak ortaya çıkmıştır.*" Mümtaz'er Türköne, "Cemaleddin Afgânî Efsanesi", Bilgi ve Hikmet Dergisi, 1993, sayı: 2, s. 91-96.

⁵⁴ Bu iddialar; din-bilim çatışması, modern devlet-din ilişkisi, halifelik Kureyş ailesine ait olması meselesi, uydurma hadisler, İslam ilim geleneğinin komşu medeniyetlerden alıntı olduğu savı, Peygamberin özel hayatı vb. gibi konular üzerinden icat edilmiş, çeşitli suçlamaları da içeren soruları barındırmaktaydı.

daha evvel belirtmiştik. Bunu yaparken bazen içe dönük sert eleştirilerde bulunanlar olduğu gibi bazen tarihî bilgileri tevil etme yolunu seçenler de olmuştur. Eleştirilerinin başında, Müslüman toplumların geleneklerle ördükleri yaygın din anlayışları ve bunun yanında İslami yorumların çeşitliliği bulunmaktadır. Onlara göre rasyonaliteden kopuk, köhnemiş din anlayışı geri kalmışlığa neden olurken Müslüman toplumların dinî anlamda yorum farklılıkları İslam birliği için büyük tehlike arz etmektedir. Geçmiş tarihî, edebî ve tasavvufî metinleri İslam dünyası/birliği fikrinin meşruiyetini sağlama adına bağlamından kopararak (sık sık Abbasiler, Endülüs Emeviler, Babür İmparatorluğu devirlerine atıflar yaparak) veya görmezden gelerek onlara farklı anlamlar yükleyen Müslüman aydınlar,⁵⁵ Hristiyan dünyası ile boy ölçüşecek siyasi birliğe sahip evrensel bir yapı kurmayı düşündüler. Üstelik bu yapı, sömürge altında yaşayan başka dinlerden milletlere de teşmil edilebilen bir geçirgenliği barındırmaktaydı.

Sömürge yönetimleri altında yaşayan Müslümanların, İslam coğrafyalarında artan nüfus oranını ve eskiye kıyasla kendi aralarında daha rahat kurulan irtibatları ön plana çıkararak buradan güç devşirmeye çalışmaları, Avrupa 'da zaten var olan ayrımcı politikaların artmasına neden olmuştur. İslam dünyası fikrinin bir dış tehdit olarak kabul edilmesi çok istenen bir durum olmamakla beraber, nüfus konusunun pazarlık masasında kullanılabilecek bir enstrüman olarak algılandığı gerçektir. Bu

⁵⁵ Prof. Dr. Hüseyin G. Yurdaydın, bu konu ile ilgili Efgani ve talebesi Abduh'un düşüncelerini şöyle aktarıyor: Efgani'ye göre : “(...) İslam Dini kendisine canlılık veren hareket prensibinden yoksun, dini dogmalar hâline gelmiştir. Muhtelif memleketlerin uleması, karşılıklı temaslarını kaybetmişler, Müslüman halklar birbirleri hakkında bir şey bilmez bir hâle gelmişlerdir. Efgani bu hali Abbasilerin siyasi ihtiraslarına kadar izlemektedir. Zira Abbasiler, hilafet ile dinî tefekkür hareketini yani içtihadı birbirinden ayırmışlardır. Bu ayırma ilk dört halifenin ortaya koyduğu tatbikata aykırı idi. Bundan başka bu hal, İslam dünyası içinde türlü bölünme ve ayrılıklara sebep oldu.” Hüseyin G. Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971, s. 327

“(...) İslam'a yeni intisab etmiş ve Abduh'a göre anlayış kabiliyetinden mahrum olan Türkler, peygamberin tebliğinin manasını anlayamadılar. Kendi çıkarları için onlar otoritenin körü körüne kölece kabulü fikrini teşvik ile idare ettikleri insanlar arasında aklın serbest bir şekilde kullanılmasını önlediler.” Hüseyin G. Yurdaydın, a.g.e, s. 252. Yazar ayrıca Muhammed Abduh'un son yıllarında görevli olduğu resmî bir komisyonda İbn el- Arabî'nin tasavvuf düşüncelerinden dolayı, El- Futuhat el-Mekkiye adlı eserinin basılmasına müsaade etmediğini de ifade ediyor.

durumun, tarafları bir çatışmaya doğru götürme ihtimalini arttırdığı gibi yeni iş birliklerinin kurulmasına zemin hazırlayabileceğini de düşünen aydınlar, siyaseti tam merkeze alarak İslam birliği idealini hedeflemişlerdir.

19.yy.ın ikinci yarısında Avrupa'ya kaçıp İttihad-ı İslam fikrini meşrutiyet ve hürriyet üzerinden geliştirmeye çalışan Osmanlı aydınlarının ilk temsilcileri,⁵⁶ birçok alanda anlam haritalarını, Batılı kavramlarla uyumlu olduğunu düşündükleri İslami prensiplerle kurmaya çalıştılar. Bu yeni anlayış, bir taraftan kendine siyasi ideal olarak Asr-ı Saadet devrini örnek alıyor, diğer taraftan Batılı modern yönetim şekillerini dağılmakta olan Osmanlılar (Müslüman toplumlara) için bir çare olarak sunuyorlardı. Elbette bunu İslam çerçevesi içerisinde kalarak, uyumlayarak, karşılıklarını bularak yapmaktaydılar (meşveret = demokrasi, şura = parlamento, biat = seçim vb.).⁵⁷

Sömürge idaresi altında yaşayan Müslümanlar arasında bağımsız bir İslam devleti olarak ayakta duran ve çözüm arayışlarına düşünürleri ile doğrudan katkı sunan Osmanlılarda hilafetin itibarı, 19.yy.ın sonlarında büyük oranda artmıştır.⁵⁸ Öyle ki hilafet yukarıda da bahsettiğimiz üzere İslam dünyasının tek dayanağı hâline gelmiştir. Bu dönemde Orta Asya ve Hindistan'ın pek çok yerinde Osmanlı halifesi adına hutbe okunması, küreselleşen hilafet anlayışının bir sonucudur.⁵⁹ Hindistanlı tanınmış âlim Şah Veliyullah, Osmanlı hilafetine, Kureyş soyundan gelme şartına uymadığından sıcak bakmazken torunu Muhammed İshak'ın padişah adına hutbe okutma izni almaya çalışması, küresel hilafetin dinî meşruiyeti adına ciddi

⁵⁶ Namık Kemal'in İbret Gazetesi'nde yayınlanan İttihad-ı İslam makalesinin tahlili için bkz. Mümtaz'er Türköne, Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yayınları, 1991, s. 223-226

⁵⁷ Mümtaz'er Türköne, Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, Yeni Şafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi, İstanbul 1995, s. 85

⁵⁸ Azmi Özcan, Abdülhamit ve Hilafet, Yeni Şafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi, İstanbul 1995, s.7. 1876'da kabul edilen Kanun-ı Esasi'de padişah, İslam dininin hamisi olarak tavsif edilmişti.

⁵⁹ Panislamist politikalar mı hilafeti güçlendirdi yoksa hilafet mi Panislamizmin yayılmasını sağladı? Bu tartışma güncelliğini korumaktadır.

dayanakların göz ardı edilmesine en güzel örneklerden biridir.⁶⁰ Bunun sebebi şüphesiz İslam dayanışması fikrinin siyasi zeminine zarar vermemektir.⁶¹ Batı emperyalizmine karşı bir kurtuluş çaresi olarak ileri sürülen İslam dünyası birliği hayalini kuranlar, bunu İslam toplumlarından daha fazla dindarlaştırma talep ederek değil, İslam'ın politik manada birleştirici gücünden yararlanmak suretiyle yapmaya çalışmışlardır.⁶² Sultan II. Abdülhamit devrinde Osmanlı bürokrasisinin, dinî müesseselerin imkânlarını artırmak, tekke, türbe ve camilerin bakım ve onarım işlerine önem vermek, memurların mesai saatlerini namaz vakitlerine göre ayarlamak gibi uygulamalarla sosyal zeminde sağlamaya çalıştığı “dinîleşme” aslında Panislamizm'in bir gereği olarak düşünülmüştür. Ayrıca yine bu dönemde İslam dünyasını canlı tutmak adına Arap coğrafyasında da bahsettiğimiz bu tarz bir dinîleşmeye paralel politikalar izlendiği, eğitim ve altyapı yatırımlarının arttığı, Arapların merkezî ve mahallî idarelerde daha fazla görev almaya başladığı görülmektedir.⁶³

Küresel hilafet siyasetinin en etkili olduğu yer şüphesiz Hindistan'dır. Hint Müslümanlarının Osmanlı için yardım faaliyetlerinde bulunmaları, hilafetin prestijini

⁶⁰ Mümtaz'er Türköne, Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, Yenişafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi, İstanbul 1995, s.89

⁶¹ I. Dünya Savaşı sürecinde İngilizler için Hindistan'da anti Osmanlı propagandasını yürüten Arnold Toynbee, halifelğin Kureyş Kabilesine ait olması gerektiği düşüncesinden yola çıkarak Hintli Müslümanların hilafete olan bağlılıklarını zayıflatmaya çalışmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için Cemil Aydın, , “The Idea Of The Muslim World”, 1. Baskı, Harvard University Press, 2019, s. 192

⁶² “(...) birçokları Abdülhamid'i sık sık teokrasiyi yani dinî bir elit tarafından yönetilen hükümet şeklini benimsemekle suçlamışlardır. İslamcılığı modern bir ideolojiye dönüştürmesi ve onu Osmanlı Müslümanlarını bir arada tutmak için bir araç olarak kullanması inancının bir sonucu değil, politik planının bir parçasıydı.” Kemal Karpaz, İslam'ın Siyasallaşması, Timaş Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, 2013, s. 281

“(...) Hint Müslümanlarının 1870'ler ile 1924 arasındaki dönemde Osmanlı hükümdarlarını kendi halifeleri olarak kabul etmeleri geleneksel fihhi ve dinî hassasiyetlerin depreşmesiyle değil, emperyal küreselleşmenin yarattığı Müslüman kimliğinin siyahlık, Yahudilik veya sarı ırk gibi bir irki kategori haline gelmesiyle ilgilidir.” Cemil Aydın, “Sultan Abdülhamid'in Pan-İslamizmi Anti-Emperyalist miydi?”, Toplumsal Tarih Dergisi, Ocak 2019, Sayı: 301, s. 34

⁶³ Bu politikalar ışığında Arap aşiretlerin çocuklarının eğitimine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, c. 4, s. 9-11

artırmaya yönelik politikalar izleyerek İngiliz hükümetlerine Osmanlı ile ilişkilerini düzeltmeleri için baskı yapmaları, II. Abdülhamit'in adının geniş Hint coğrafyasına yayılması için faaliyetlerde bulunmaları izlenen siyasetin başarılı olduğunun birer kanıtıdır.⁶⁴ Ancak bunun sadece Osmanlı bürokrasisinin başarısı olduğunu düşünmek yanlış olur çünkü, daha evvel bahsettiğimiz üzere sömürge altındaki Müslüman aydınlar, İslam toplumlarının eşit muamele görmeleri için bir üst çatı olarak İslam hilafetini -her ne kadar eski gücü kalmasa da- siyaseten kullanma ihtiyacı hissetmektedir. Ayrıca 19.yy.ın ikinci yarısında Osmanlı devlet adamları, hilafetin siyasi gücünün askerî gücüyle eş değer olmadığını farkındaydılar, bu yüzden gelen yardım isteklerine uluslararası hukuk ilkelerine başvurmak, az da olsa askerî malzeme göndermek veya başka ülkelerin iç işlerine karışmadan sadece aracılık yapmak yoluyla cevap veriyorlardı.⁶⁵ Tercih edilen bu yöntem, devletin Müslüman toplumlara karşı izlenen olumsuz politikalara duyarsız kaldığı ya da hassasiyetin eskiye oranla azaldığı anlamına gelmemelidir. Osmanlı idaresi, devletin sahip olduğu imkânların, dış baskılara karşı göstereceği manevra kabiliyetinin farkındadır, dolayısıyla halifelik makamını hem kendi konumunu hem de toprakları dışındaki Müslümanların durumunu düşünerek siyaseten dengeli kullanmak zorundadır.

Bunun yanında hilafetin zaman zaman Batılı ülkelerin yardım çağrılarına cevap vermesi, İslam dünyası fikrinin nasıl bir mücadele çizgisinde ilerlediğinin bir göstergesidir.⁶⁶ 1877 yılında İngilizlerin isteği ile Afganistan Müslümanlarıyla olan sorunları çözmek için halife tarafından Şirvanîzade Esseyid Ahmed Hulûsi Efendi'nin bölgeye gönderilmesi, 1900 yılında Çin'de çıkan isyan hareketlerine (Boksör İsyanı) Müslümanların katılmaması için Almanya'nın isteği üzerine Mirliwa Enver Bey'in başkanlığında bir heyetin Çin'e gitmesi,⁶⁷ 1913 yılında Amerika'nın Filipinler'de atacağı adımlarda Müslümanlardan bir tepki almamak için Osmanlıdan yardım talep etmesi ve bunun karşılığında Mehmet Vecihi Efendi'nin bölgeye

⁶⁴ Bu durum aynı zamanda hilafetin yaşadığı dönüşümün en azından bir kısmının kendi iradesi dışında olduğunu bize ifade etmektedir.

⁶⁵ Buna en güzel örnek, Açeli Müslümanların kendilerine gizlice yapılan silah yardımları dışında sadece öz kaynakları ile bağımsızlık mücadelesi vermek zorunda kalmalarıdır.

⁶⁶ Burada Panislamizm tam olarak emperyalizm karşıtlığı mıdır sorusu akla geliyor.

⁶⁷ Azmi Özcan, Abdülhamit ve Hilafet, Yeni Şafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi, İstanbul 1995, s. 89

gönderilmesi ⁶⁸ gibi hadiseler sömürgeci ülkelerle kurulan ilişkinin çerçevesini anlamak bakımından dikkate değerdir.⁶⁹ Ayrıca başlangıçta bağımsız bir devlet ideali kurmayı sadece İslam toplumlarının ikinci sınıf insan muamelesi görmelerini engellemek isteyen Panislamistlerin bir kısmı, özellikle İngilizlerle olan ilişkilerinin düzelmesi yönünde adımlar atmak suretiyle Müslümanların temel haklarını kazanabilecekleri fikrindeydiler.⁷⁰

Sultan II. Abdülhamit devrinin politikası da, dünya Müslüman nüfusunun büyük kısmını içinde barındıran İngilizler ile imparatorluk düzeninin devamı konusunda ortak adımlar atabilmektir (Abdülhamit siyaseten zor durumda kaldığı zamanlarda dahi cihat ilan etmek gibi bir düşünceye kapılmamıştır). Bu anlamda İslam dünyası fikri aslında bir çatışmanın değil, devletler arası barışın tesisi noktasında olgunlaşan bir düşüncedir.⁷¹

⁶⁸ Hasan Türker, “ABD’nin Talebi Üzerine Mehmet Vecih’in Filipinler’e Şeyhülislam Vekili Olarak Görevlendirilmesi (1913)”, Tarih İncelemeleri Dergisi, c.33, sayı: 2, 2018, s. 521-543

⁶⁹ Bilhassa İngilizlerin, sömürgesi altında yaşayan Müslümanları hem kontrol altında tutma hem de düşmanlarına (özellikle Rusya’ya) karşı İslami bir blok oluşturma konusunda hilafetten azami ölçüde yararlanma arzusunda olduğu açıktır.

⁷⁰ Osman Keskiöglü’nun, Abduh’un İngiliz idaresine yaklaşımı konusunda verdiği bilgiler dikkat çekici: “(...) *Hindistan’da Seyid Ahmed Han, İngilizlerle hoş geçinerek Müslümanlar için bazı haklar almıştı. O ‘da (Abduh) bu siyaseti güttü. Müslümanların hayrına olan bir işte gayr-i müslimlerden faydalanmak caizdir, diye fetva verdi.*” Osman Keskiöglü, “Muhammed Abduh”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1970, c. 18, sayı:1, s.114-115. Doç. Dr. Ebubekir Sifil’in Milli Gazete’nin 16 Mart 2013 tarihli nüshasında, Tefsîru’l-Menâr’a atıfta bulunarak yazdığı makalede şu ifadeler geçiyor: “(...) *Hindistan’ı işgal eden İngiltere kanunlarının diğer milletlere göre İslam’a daha yakın olduğunu söyleyen Abduh, Müslümanların, işgalci İngilizlerin hâkimiyetinde ve onların kanununu tatbik etmek üzere görev almasının caiz olduğunu söyler. Her ne kadar burada Müslümanların maslahatı üzerinden hareket ediyor ve Müslümanlar böyle yapmadığı için diğer milletlerden geri kalmışlardır diyorsa da, “İslam’ın yenileyicisi” olarak oradaki işgale direnmenin fıkını yazmak yerine, onlardan görev almayı tecviz etmesi elbette düşündürücüdür.*”

⁷¹ Osmanlı bürokratlarının çekindiği bir mesele de; izlenen İttihad-ı İslam siyasetine karşılık İngilizlerin Arap coğrafyasında Osmanlı aleyhine tamir edilemez yaralar açacak girişimlerde bulunma tehlikesidir. Bu nedenle daima ihtiyatlı politikalar izlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin İttihad-ı İslam politikasına yönelik attığı adımlardan biri de Şîilerle ilişkilerin geliştirilmesidir. Emperyalist devletlerin tehditlerine maruz kalan bu iki ülke (Osmanlı-İran), Sultan II. Abdülhamit'in girişimleri ile mezhep farklılıklarını bir kenara bırakarak Müslümanların hayrına ortak bir paydada buluşmaya gayret etmişlerdir. Bu amaçla karşılıklı olarak kutsal değerlere (türbe, cami gibi) saygıda kusur etmeme, hediyeleşme, karşılıklı kutlamalar yapma, resmî bildirimler yayınlama gibi iyi niyet gösterileri olmuş, İran Şahı Muzafferuddin İstanbul'a ziyarette bulunmuştur. Cemaleddin Efgani'nin İstanbul'a davet edilip Şii-Sünni yakınlaşmasını sağlayarak mezhep sorunlarının ortadan kaldırılmasına ilişkin kendisinden yardım istenmesi,⁷² İslam dünyasının birliği içindir. Mezheplerin birleştirilmesine yönelik çalışmalarda ehlisünnet dünyasından Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, Mustafa es-Sibâî, Mûsâ Cârullah; Şii camiasından ise Muhammed b. Muhammed Mehdî el-Hâlisî, Şerefeddin el-Âmilî gibi isimler ön plandadır.⁷³ Her ne kadar bu çabalar bir sonuç vermese de hedeflenen siyasetin, İslam dünyasını sağlam bir bütünlüğe sahip tek bir blok hâline getirmek olduğu aşîkârdır.⁷⁴ Buna benzer faaliyetlerin Orta Asya ve Uzak Doğu'da yaşayan Müslümanlar nezdinde de resmî ve gayriresmî yollarla yürütüldüğü bilinmektedir. Devletin izlediği bu birleştirici siyaset aynı zamanda imparatorluktan ayrılma sinyalleri veren Arap coğrafyası için de geçerlidir. Suriye ve Yemen gibi bölgelerde filizlenen ayrılıkçı hareketlerin önlenmesi, merkezî idareden bağımsız hareket etmek isteyen mahallî Arap liderlerin ikna edilmesi aynı politikanın hamleleridir.

Osmanlı entelektüellerinin,⁷⁵ İslam dünyası fikri üzerinde Sultan II. Abdülhamit ile ortak bazı düşüncelere sahip olmaları, padişahın yönetim üslubunu ağır bir şekilde

⁷² Azmi Özcan, Abdülhamit ve Hilafet, Yeni Şafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi, İstanbul 1995, s. 86

⁷³ İlyas Üzüm, "Tâkrîbu'l Mezâhib", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2010, c. 39, s. 467-468

⁷⁴ Sultan II. Abdülhamit'in İran halkından Hintli Müslümanlarınkine benzer faaliyetler yürütmesini beklemesi iyimser bir yaklaşım olmuştur.

⁷⁵ "(...) Tarihin bir cilvesi olarak Temmuz 1908 hareketiyle birlikte Jön Türkler, Abdülhamid düşmanlığını bırakmadan Abdülhamid'in temsil ettiği İslâmcılığa sarılmışlardır. Elbette bu akımın düşünsel merkezinde yüceltilen hatta kutsanan İttihat ve Terakki Cemiyeti vardır. Ancak İslam birliği bu parti için temel bir görüş olmaktan ziyade politik fayda vadeden bir araç durumundadır." Caner

eleştirmelerine (muhalafetleri kesinlikle hilafet karşıtlığına yönelik değildir) mani değildir ancak bu durumun İttihad-ı İslam idealinin fikirsel zeminde derinleşmemesine, zaman zaman siyasi gelişmelerin doğru olarak okunamamasına, hareketin aksiyon tarafının zayıf kalmasına neden olduğu açıktır. Burada Said Halim Paşa farklı bir yerde durmaktadır. Pek çok Osmanlı aydınının kurtuluş reçetesi olarak Batı tarzı yönetim anlayışına olan sıcak yaklaşımlarına karşılık Said Halim Paşa'nın İslam birliği ve kardeşliği tasavvuru; mazimizden, kendi şahsiyetimizden, adet ve inançlarımızdan bağımsız düşünülemez.⁷⁶ Ona göre siyasi yapılanmada Batı taklitçiliğine prim vermek, Osmanlı toplumunu birbirine bağlayan bağları anlamamak veya dikkate almamaktan ileri gelmektedir. Said Halim Paşa, İslam dünyasındaki pek çok fikir adamının ya Batı'da ya da kendi ülkelerindeki Batılı okullarda eğitim gördüklerini, bu yüzden ellerinde olmayarak Batılılaşmış bir kafa ile hareket ettiklerini ileri sürerek, böylesi bir yapılanmanın devletin dağılmasına neden olacağını savunmuştur. Bu açıdan dönem aydınları arasında müstesna bir yeri vardır.

Avrupalı devletlerin Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayrimüslimlerin hakları ile yakından ilgilenmelerine karşılık (ki bu zaman zaman doğrudan iç işlerine karışmak suretiyle olmuştur) caydırıcı bir politika bağlamında Osmanlı hilafetinin de sömürge imparatorluklarında yaşayan Müslüman toplumlarla yakın ilişki kurmak istemesi, Batı'da daima endişeyle takip edilmekteydi.⁷⁷ Osmanlı bürokrasisi, Avrupalıların müdahalelerine benzer şekilde sömürge yönetimlerine kuşkusuz karışmamıştır lakin yarattığı izlenim uluslararası siyasette hem devletin hem de Müslüman toplumların bir hayli işine yaramıştır. Bu durum 19.yy.ın sonlarında İslam dünyasının merkezi konumuna yükselen İstanbul'u, sömürge altında yaşayan Müslüman liderlerin ziyaretgâhı hâline getirecektir. Sultan ile görüşmek, saraydan madalya veya nişan almak için gayret etmek yukarıda bahsettiğimiz siyasetin bir sonucudur. Özellikle

Arabacı, "Sultan II. Abdülhamit' e İslamcı Muhalefet", Sultan II. Abdülhamit Dönemi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, Ocak 2019, s.220

⁷⁶ Said Halim Paşa, Buhranlarımız ve Son Eserleri, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 67

⁷⁷ Bu endişe daha sonra hastalık derecesinde bir İslam karşıtlığına dönüştü.

Hicaz Demir Yolu Projesi ile kutsal toprakların İstanbul'a bağlanması fikri hilafetin İslam dünyasındaki küresel itibarını önemli ölçüde arttırmıştır.

Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, yıllara varan bir gayretle oluşturulmaya çalışılmış küresel hilafet siyasetinin güç kaybetmesine (bunda Sultanın çoğu zaman şahsi ilişkileri ile bu siyaseti devam ettirmesinin payı büyüktür) neden olsa da Osmanlı Devleti'nin kozmopolit yapısını koruyamayacağını anlayan fikir ve devlet adamlarının, İslam dünyası liderliği konusunu, sonuç alınıp alınamayacağından bağımsız bir şekilde güçlü bir siyasi söylem olarak kullanmaya devam ettikleri görülmektedir.⁷⁸ Büyük savaş öncesi ittihatçılar, Sultan II. Abdülhamit gibi imparatorluğun birliğini koruma siyasetinin takipçisiydiler. Bu doğrultuda İngilizlerle ortak siyaset zemini yakalamak isteyen yeni bürokratlar, emperyal yapının korunması adına çok çaba sarf etseler de⁷⁹ Avrupa'da izlenen politika Osmanlı aleyhine işlemiş, hilafet artık bir denge unsuru olmaktan çıkarak açıkça taraf olmuştur. Bu tutum, 1911 yılında Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgali ve ardından Balkan Savaşları ile yaşanan toprak kayıpları ve katliamlar ile İslam dünyası fikrinin barışçıl ve emperyal siyasi söyleminden vazgeçilmesiyle sonuçlanmıştır.

1.2.1. I. Dünya Savaşı Sürecinde İslam Dünyası

Cihan Harbi sürecinde savaşan taraflar için İslam dünyası fikri stratejik açıdan büyük önem taşımaktadır. Osmanlı hilafetinin, tasavvur edilen bu dünyanın lideri

⁷⁸ İslamcıların, Sultan Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden hemen sonra ittihatçıları İslam dünyasının kurtarıcıları olarak görmeleri hatta Derviş Vahdeti'nin ittihatçıları zamanın "Hâlid b. Velid"leri olarak nitelmesi dikkat çekicidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Azmi Özcan, "İslamcılık", TDV İslam Ansiklopedisi, 2001, c. 23, s. 62-65. Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya, II. Abdülhamit'in İslam birliği politikasının son perdesini I. Dünya savaşı öncesi ittihatçıların sahneye koyduğunu ifade ediyor. Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 1988, s. 1-13

⁷⁹ Cemil Aydın, The Idea Of The Muslim World, Harvard University Press, 2019, s. 100

pozisyonunda devletlerarası ittifakları şekillendireceği açıktır. Almanların, halifenin cihat ilanı ile birlikte İngiliz ve Fransız sömürgesi altında yaşayan Müslümanların harekete geçeceklerine olan inancı ile Osmanlı bürokratlarının bu fikrin gerçekleşeceğine dair olan inancı arasındaki seviyeyi ölçmek mümkün görünmese de hem fikir adamlarında hem de bürokratlarda savaş öncesi atılacak en iyi adımın bu olacağı düşüncesi hâkimdir. Batı'nın İslam düşmanlığı bir nevi Osmanlı düşmanlığıdır ve bu hakikat herkes tarafından bilinmektedir. Osmanlı'nın büyük savaşta parçalanması tüm İslam dünyasını derinden etkileyecek bir gelişme olacaktır, zira sömürgelerdeki Müslüman toplumların içinde yaşadıkları idari düzenden hak talepleri şimdiye kadar çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu üzerinden gerçekleşmiştir, gelecekte de böyle olacağına inanılmaktadır. Bu yüzden henüz savaş bitmeden alternatif bir kurtuluş çaresi olarak Arap milliyetçiliği siyasetine doğru kayan aydınların eleştirildiği görülmüştür.⁸⁰

Osmanlı-Alman ittifakı çerçevesinde şekillenen cihat ilanına karşı İtilaf Devletleri, hâkim oldukları topraklardaki Müslüman nüfusa açık çağrıda bulunarak savaşta sadık kalmaları halinde sosyal haklarının genişletileceği sözünü verdi. Buna ilave olarak İngilizler, İslam'ın kutsal mekânlarına asla zarar vermeyip Almanların kontrolünde olduğunu iddia ettikleri Osmanlı hilafetini kurtaracaklarını vadetti (elbette din-siyaset ayrımı yaparak).

Cihat ilanı birkaç bölge dışında ciddi bir karşılık bulmadı.⁸¹ Sömürgeci ülkeler Müslümanlara herhangi bir vaatte bulunmasalar dahi İslam dünyasının tek bir blok

⁸⁰ Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı", Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2013, s. 66. Şerif Hüseyin'in Osmanlılara karşı İngilizlerle ortak hareketi destek görmemiştir.

⁸¹ "(...) Hiç şüphesiz ki cihat ilanının Almanların beklediği ve bizde de bazılarının umduğu gibi pek fazla işe yaradığını söyleyemeyiz. Ama Osmanlı İmparatorluğu ordularının karşısında Müslüman askerlerin de büyük bir gayretle savaşmadığı, cepheyi terk ettikleri sık sık görülmektedir." İlber Ortaylı, "100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum, Kasım 2014, Harp Akademileri Basımevi, s. 16

halinde Osmanlı Devletinin yanında savaşamayacağı çok açıktı. Bilhassa Hint Müslümanlarının savaş sürecinde takındığı tutum herkesçe malumdur.

Hintli Müslümanların siyasi önderlerinden Ağa Han'ın Afrika ve Orta Doğudaki İngiliz hâkimiyetinin devamını bölge Müslümanlarıyla olan irtibatın kopmaması adına olumlu bulması, savaşın başlarında Hindistan'dan İstanbul'a mektuplar⁸² gönderilerek Osmanlı Devletinin tarafsız kalmasının istenmesi, sömürge topraklarında yaşayan pek çok Müslüman kanaat önderinin İngiliz, Fransız, Rus ve Hollanda'ya bağlılıklarını bildirmesi İslam dünyası fikrinin kardeşlik duygularından öte siyasi yönünün ne kadar ön planda olduğunu ortaya koymaktadır.⁸³ Hint Müslümanlarının İngiliz ordusunda saf tutmalarına benzer şekilde Fransız sömürgelerinde yaşayan Müslümanların Fransa ordusunda yer almaları küresel hilafet anlayışıyla çelişen bir durum değildir. Onlar kendilerine verilen sözlerin ve hilafet makamını korumanın peşindeydiler. Burada Osmanlı bürokratlarının meselenin bu tarafını pek dikkate almadıkları ya da gözden kaçırdıkları anlaşılmaktadır.

İçerisinde Müslüman askerler olduğu halde 1917 yılında Kudüs'ü işgal eden İngiliz ordusu, savaş öncesi sömürgelerindeki Müslüman toplumlara verdikleri sözleri tutmadılar. Osmanlıya isyan eden Arap aşiretlerine verilen taahhütler de yerine getirilmedi. Bu güven sarsıcı siyaset I. Dünya Savaşı sonrası İslam birliği idealinin gerekliliği konusundaki inancı arttırdı. Nitekim Osmanlı Devletini parçalama projesine karşılık yürütülen Milli Mücadele hareketinde (1919-1922) küresel hilafet anlayışının getirdiği birikimden yararlanan askerî kadro, İslam birliği fikrini, hem Kurtuluş Savaşı'nı yakından takip eden Türkiye dışındaki Müslümanların yardımlarını almak hem de Anadolu'daki Müslüman nüfusu (bilhassa ulemayı)

⁸² Talat Paşa'ya gönderilen mektup için bkz. Azmi Özcan, Panİslamizm, Osmanlı Devleti, Hint Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), İSAM Yayınları, 1997, s. 225

⁸³ Cemil Aydın, The Idea Of The Muslim World, Harvard University Press, 2019, s. 116-117

mobilize etmek amacıyla sıkça kullanmıştır.⁸⁴ Hintli Müslümanların Lloyd George’u ikna etmeye çalışarak hilafeti kurtarma girişimleri bunun güzel bir örneğidir.⁸⁵ Milli Mücadeleye maddi manevi destekte bulunan Hint Hilafet Hareketinin etkisi -ki bu girişimin bağımsız ulus devletler kurma gibi bir hedefi yoktur- ve Türklerle anlaşılan Sovyet Rusya’nın sömürge altında yaşayan Müslümanlara artan ilgisi İngilizleri endişelendirecek, Sevr yerine Lozan Antlaşmasına giden sürece katkıda bulunacaktır. Lozan Antlaşması’nın mübadele ile ilgili maddelerine bakıldığında -her ne kadar Panislamizmin enternasyonal yapısına uymuyor olsa da- İslam birliği politikasının başka bir sonucunu görmek mümkündür.⁸⁶

Hristiyanların idaresi altında yaşayan Müslüman toplumların I. Dünya Savaşı’nın ardından yaşam şartlarında olumlu yönde herhangi bir değişiklik olmaması; İslam birliği siyasetinin, hilafetin kaldırılmasına rağmen zaman zaman mahiyet değişikliğine uğrayarak canlı kalmasına neden oldu. Cumhuriyet ilan edildiğinde ise yeni Türkiye, İslam devleti hüviyetini hâlâ devam ettirmekteydi⁸⁷ ancak hilafetin ilgasıyla beraber bu siyaset artık bazı veçheleri ile uzak durulması gereken bir hâl almış, tek partili dönemde ise devlet nezdinde yaşama imkânı bulamamıştı.⁸⁸ Halifeliğin kaldırılması, Müslüman toplumların milliyetçi gelişmelere paralel olarak

⁸⁴ Şerif Mardin, Türkiye’de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, 2004. s. 61. Nitekim hem son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde hem de Birinci Büyük Millet Meclisi’nde kabul edilen Misak-ı Milli’nin 4. maddesi, İslam hilafetinin payitahtı olan İstanbul’un her türlü tehlikeden korunmasına yönelikti.

⁸⁵ Hint Hilafet Komitesinin görüşmeleri ile ilgili olarak bkz. Mim Kemal Öke, Hilafet Hareketleri, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 38-41

⁸⁶ Balkanlardan, Ege adalarından Anadolu’ya aslen Türk olmayıp ama Müslüman olan on binlerce insan gelmiştir.

⁸⁷ 1924 Anayasasında, “Türkiye Devletinin dini, Dini İslam’dır” ifadesi ikinci madde olarak yerini almıştır.

⁸⁸ İsmail Kara, Nutuk’tan şu alıntıyı yaparak Mustafa Kemal’in, hilafeti Türkiye için bir yük olarak gördüğünü ifade ediyor. “(...) Halifeye dünyaya meydan okutmak ve onu umum İslâm umuruna tasarruf sahibi kılmak fikrinde olanlar bu vazifeyi yalnız Anadolu halkından değil onun sekiz on misli nüfustan mürekkep olan büyük İslâm kitlelerinden talep etmelidir! Yeni Türkiye’nin ve yeni Türkiye halkının artık kendi hayat ve saadetinden başka düşünecek bir şeyi yoktur... başkalarına verebilecek bir zerrisi kalmamıştır!” İsmail Kara, Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 1, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 22

bağımsızlık taleplerini güçlendirse de hak arayışlarında kullanılan tek merkezli güçlü yapının bir daha kurulmamak üzere tarih sahnesinden silinmesine sebebiyet verdi.

1.2.2. II. Dünya Savaşı Öncesi Durum

İki büyük savaş arasında Müslüman toplumların bir kısmının sömürgeci devletlerin idaresi altında sadece sosyal haklarını genişletme peşinde koşarken bir kısmının da ulusçu yaklaşımlarla hızlı bir modernleşme yolunu seçtiği görülmektedir. İslam dünyasının önemli coğrafyaları olan Türkiye, Afganistan ve İran'da seküler bir modernleşme süreci başlamış, Arap coğrafyası ise Batı ekseninde monarşik yapılara şahitlik etmiştir. İslam dünyasında görülen bu farklı siyasi veçheler ve konjonktürel şartlar geçmişteki gibi bir küresel hilafet makamını yeniden kurma fırsatını Müslüman toplumlara vermemektedir.⁸⁹ Ancak Müslüman dayanışması fikri, Panislamist bir milliyetçilik çizgisinde tüm Batılılaşma hamlelerine rağmen yaşamaya devam etmiştir.⁹⁰

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ürdün ve Irak'a hâkim olan Şerif Hüseyin ve ailesi ile Hicazı idare eden Suud ailesinin birlikte Arap milliyetçiliği üzerinden bölgesel de olsa bir İslam dayanışması fikrini gerçekleştiremeyeceklerinin anlaşılması, gözlerin Hindistan'daki Haydarabat Nizamı'na çevrilmesine sebebiyet verdi. Ancak maddi zenginliği ile Panislamist politikalara destek veren Nizam'ın –oğlunu son Halife Abdülmecid'in kızı Dürrüşehvar Sultan ile evlendirmesi tesadüf değildir – halifelik iddiaları, İngilizlerin etkin siyaseti ile pek dikkate alınmadı.⁹¹

İngiltere'yi uluslararası siyaset ve hukuk sahasında farklı bir politikaya yönelten husus, Müslüman toplumlara verilen sözlerin tutulmaması sonucunda İslam

⁸⁹ Hilafet müessesinin gereksizliği ile ilgili İzmir Mebusu Seyyid Bey'e ait örnek metin için bkz. İsmail Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1", Dergâh yayınları, s. 233-266, s. 479-483

⁹⁰ Önce Mayıs 1926'da Kahire'de, ardından Haziran 1926'da Mekke'de düzenlenen Dünya İslam Kongreleri, büyük savaştan sonra Müslümanlar arası işbirliğini sağlamaya yönelik girişimlerdi.

⁹¹ Murat Bardakçı, 6 Mart 2007 tarihli Sabah Gazetesi'ndeki makalesinde aile üyelerinin aktardığını göre Haydarabad Nizam'ının hilafeti Hindistan'a getirmesini İngilizlerin engellediğini ifade ediyor.

dünyasında muhalif tavırların artması bunun yanında Sosyalist Rusya'nın, emperyalist Batı'ya karşı birlikte mücadele etme fikri üzerinden Müslümanlara yönelik pozitif yaklaşımları olmuştur. Milletler Cemiyetini bu amaçla kullanmak isteyen İngilizler, Müslüman ülkeleri (Türkiye, Irak, Afganistan, Mısır) cemiyete üye yapmak suretiyle devletlerarası sistemin içine çekmeyi istemektedir. Bu tam bağımsızlığını kazanamamış Müslüman toplumlar için ayrıca bir umut kaynağıdır zira Milletler Cemiyeti, sorunların çözüleceği siyasi bir üst zemin olarak görülmüştür. Kısa bir süre sonra bunun böyle olmadığını anlaşılması, hayal kırıklığının yanında İslam-Batı karşıtlığının çerçevesinin genişlemesine sebebiyet verecektir.⁹²

Daha önce de belirttiğimiz gibi II. Dünya Savaşı öncesine kadar İslam dünyası tahayyülü, Müslüman toplumlar arasında kritik denebilecek düzeyde çatışmalar olmadan, yine dayanışma, birlik ve sosyal hak talepleri çerçevesinde gerçekleştirilmek istenen bir hedef olarak varlığını devam ettirdi.⁹³ Mısır, Filistin, Hindistan ve Kuzey Afrika Müslümanlarının sömürge idaresinde yaşadıkları sıkıntıların kaldığı yerden devam etmesi, her ne kadar milliyetçilik çağı yaşansa da birlikte dayanışma fikrinin canlı kalmasını sağlamıştır. Bilhassa Filistin meselesi, İngilizlerin sağlam bir zeminde yürütmediği Kudüs siyaseti ile birlikte İslam dünyasını bir araya getirme hedefine hizmet eder hale geldi/getirildi. Bu doğrultuda Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseynî'nin önderliğinde 7 Aralık 1931'de Kudüs'te bir İslam Kongresi düzenlendi.⁹⁴ Kongrenin, Müslümanlar arasında işbirliği, kutsal yerlerin muhafazası, Kudüs'te bir Müslüman üniversitesinin kurulması ve Hicaz demiryolunun tamiri gibi gündem başlıklarından da anlaşılacağı üzere İslam

⁹² Filistin'deki Siyonist yerleşimi konusunda Müslümanların Milletler Cemiyeti nezdindeki girişimlerinin sonuçsuz kalması ve İngiltere ile Fransa'nın Orta Doğu'daki hegemonyası bazı Müslüman toplumları II. Dünya Savaşı'nda Mihver grubuna doğru itmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. David Motadel, "İslam ve Naziler", Çev: Ahmet Fethi Yıldırım, Alfa Yayınları, 2015

⁹³ Batı'nın her türlü müteceviz politikalarına karşı güçlü bir İslam devleti kurmak suretiyle Müslüman toplumları birlikte harekete geçirmek isteyen Müslüman Kardeşler ve Cemaat-i İslami'nin önde gelen isimleri aktif bir siyaset izledi.

⁹⁴ Bu kongre ile ilgili bkz. Yasin Beyaz, "1931 Genel İslam Kongresi'nin İslam dünyasına Etkileri ve Türkiye'deki Yansımaları", Journal of Islamic Jerusalem Studies, 2018, c. 18, sayı: 1, s. 35-56

dünyasını en azından müşterek hassasiyetlerde birleştirme amacı taşıdığı aşikârdır. Toplantıda bir hilafet tartışmasının yapılmamasına dikkat edilmesi (nitekim Suudi Arabistan, Mısır ve Türkiye bu konuda çekincelerini belirtmişlerdi) ana istikametten sapmamaya yönelik bir tercihtir.⁹⁵ Yirmi iki İslam devletinden 141 kişinin katıldığı bu kongrede, Şii âlim Muhammed el-Hüseyin Al-i Kâşif el-Ğıta'nın, Sünnilerin de dâhil olduğu binlerce kişiye Cuma namazı kıldırması dikkat çekicidir.⁹⁶ 1935'te Emir Şekip Arslan'ın gayretiyle Cenevre'de tertiplenen Avrupa Müslümanları Kongresi de Batı emperyalizmine karşı itirazların dile getirildiği bir toplantı olmuştur.⁹⁷

1.2.3. II. Dünya Savaşı'nın Ardından

II. Dünya Savaşı'nda Almanya başta olmak üzere Mihver devletlerin İslam dünyasına yaklaşımları, I. Dünya Savaşı'nda yaşananlara benzer doğrultuda gelişmiştir. Müslüman toplumlara verilen sözlerin yerine getirilmemesi, Milletler Cemiyetinin tam bir hayal kırıklığı olması, Almanların Yahudi karşıtlığı propaganda izlemesi Mihver grubuyla birtakım iş birliklerin sağlanması adına önemli sebeplerdir.⁹⁸ Ancak Müttefik devletlerin ordularında yine pek çok Müslüman askerin Almanlara karşı çarpıştığı unutulmamalıdır. Büyük savaş sonrasında kurulacak uluslararası siyasi teşkilatlara katılabilmek amacıyla son anda savaşa dâhil olup Mihver grubuna cephe alan Müslüman ulus devletler, diplomatik sahada tanınma fırsatı yakalasa da galip devletlerin kurduğu küresel sistemin etkisiz birer

⁹⁵ Kongreye Hüseyin Kazım Kadri resmî olarak davet edilmesine rağmen sağlık sebeplerini ileri sürerek/bahane ederek katılmamıştır. Bunda Türkiye'nin kongreye karşı sert tavrı doğrudan etkilidir. İsmail Kara'nın Derin Tarih Dergisinin Aralık 2017 tarihli sayısında yayımladığı "1931 Kudüs İslam Kongresi'ne Türkiye'den Kimse Katılmış mıydı?" başlıklı makalesi meseleye ışık tutuyor.

⁹⁶ Doğan Kaplan, "İran'da Şii-Sünni Yakınlaştırma Çalışmaları", e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi, 2013, c. 6, sayı: 2, s. 259. Reşit Rıza ve Muhammed İkbâl de kongreye katılanlar arasındadır.

⁹⁷ Sinan İlhan, "Kudüs'teki İslam Konferansının Perde Arkası", İslami Araştırmalar Dergisi, 2007, c. 20, sayı:1, s.124

⁹⁸ Kudüs Müftüsü Hacı Emin EL-Hüseyini, Şekip Aslan ve Abdürreşid İbrahim gibi isimlerin iş birliği arayışları için bkz. Cemil Aydın, "The Idea Of The Muslim World", 1. Baskı, Harvard University Press, 2019, s.163-164. Türkiye, İran, Afganistan ve Suudi Arabistan savaşın başlarında tarafsızlıklarını açıklamışlardır.

parçaları hâline geldiler. Bu tarihten sonra İslam dünyası birliği, zihinlerde sadece bir fikir olarak yaşamaya devam etmiştir.

Savaş sonrası Müslüman coğrafyaların küçük idari parçalara ayrılmaya devam etmesi ve bunlara liderlik yapacak bir devletin ortaya çıkmaması, geçmişteki siyasi birlik projelerine benzer bir yaklaşımın gelişmemesine neden oldu. Pakistan'ın (1947) ve İsrail'in (1948) kurulmasının İslam birliği arayışlarını etkilediği açıktır. Ancak bu arayışlar daha çok söylem düzeyinde kalmıştır.⁹⁹ Birincisi 1949'da Karaçi 'de ikincisi 1950 yılında Tahran'da düzenlenen Milletlerarası İslam İktisat Konferansı'nın müteşekkil bir blok hâlinde güçlü bir İslam dünyası kurmaktan ziyade devletler arası kazanca dayalı bir iş birliği amacı taşıdığını görmekteyiz. Arap Birliği, Bağdat Paktı, Afrika Birliği Teşkilatı, Güneydoğu Asya Uluslar Birliği vb. girişimler ise birlik ve dayanışmaya yönelik bölgesel gayretlerdir.¹⁰⁰

İslam dünyasının önemli entelektüellerinden Muhammed İkbâl, Selamet Dergisi'nde yayınlanan "İslam Bünyesinde Hareket Prensipleri" yazı dizisinde Müslüman toplumların birliği ile ilgili olarak hilafet gibi bir üst çatı arayışlarının çağın gereğine uymadığı, tam aksine İslam dünyasının birlikteliğini engellediği düşüncesindedir: *"(...) bugün İslam devletleri çoğalmış ve hepsi de bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Onun için hilafet modern İslam âlemini teşkilatlandırmak bakımından canlı bir âmil olmaktan çıkmış ve müstakil İslam devletleri arasında bir birlik kurulmasına engel olmuştur. Onun için kuru bir unvan uğrunda bir sürü ayrılıklara sebep olmak manasız ve lüzumsuzdur."*¹⁰¹

Yeni kurulan Müslüman devletler uluslararası sistem içerisinde kalarak dayanışma siyaseti izlemekten yanaydılar. 1950 yılının Mayıs ayında Amerika'ya bir ziyaret düzenleyen Pakistan Başbakanı Liyakat Ali Han'ın San Francisco'da yaptığı ve

⁹⁹ Pakistan Müslüman Ligi başkanı Chaudhry Khaliqzaman, Müslüman devlet ve milletleri arasında İslamistan adıyla bir birlik kurma teklifinde bulunmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Husan Haqqani, Pakistan: Between Mosque and Military, The Brookings Institution Press, 2005, s. 17-18

¹⁰⁰ Davut Dursun, "İslam Konferansı Teşkilatı", TDV İslam Ansiklopedisi, 2001, c. 23, s. 49-53

¹⁰¹ Selamet, 27 Şubat 1948, sayı: 41, s. 3-4

dönemin gazete ve dergilerinde çıkan beyanatı dünya barışı ve demokrasi üzerineydi.¹⁰² Pakistan Maliye Bakanı Gulam Muhammed'in Tahran'daki ikinci İslam İktisat Kongresinin açılışında yaptığı konuşmada "İslamiyet'in elastiki bir yapıya sahip olup dünya ve hayatın namütenahi meselelerini halledebileceğini" ifade etmesi küresel siyaset sahnesinde yer alma hedefinin dikkat çekici işaretlerindedir.¹⁰³

Şubat 1951 tarihinde Pakistan'da toplanan Dünya Müslümanlar Kongresinde kabul edilen kararlardan biri Müslüman bir devlete yapılan herhangi bir saldırının tüm Müslüman devletlere yapılmış telakki edilmesi idi ¹⁰⁴ lakin Soğuk Savaş sürecinde yaşanan gelişmelere bakıldığında böyle bir siyasi yaklaşımın olmadığını görüyoruz. Birleşmiş Milletler Teşkilatı bünyesinde bilhassa Filistin konusunda Müslüman devletler arasında bir dayanışma söz konusudur ancak İsrail'in bir devlet olarak tanınması mevzusu ya da Cezayir'in bağımsızlık mücadelesi konusunda fikir ayrılıkları olmuştur. (Türkiye ve İran İsrail ile diplomatik ilişkiler kurmuştur). 18 Mayıs 1962 tarihinde Mekke'de kurulan Râbitatü'l-âlemi'l-İslâmî (Dünya İslam Birliği) ve aynı yıl Bağdat'ta toplanan Dünya İslam Kongresi, Müslüman devletleri bir araya getirme fikri dışında İslam beldelerini komünizme karşı korumak amacı da taşımaktadır. Önce 17 Nisan 1965 yılında Mekke'de (Türkiye'den Senatör Fethi Tevetoğlu'nun başkanlığında bir parlamento heyetinin iştirak etmiştir) ardından 22 Nisan 1967'de Karaçi'de tertiplenen Dünya İslam Kongreleri de yine Müslümanların bitmeyen meselelerinin, birlikte hallini sağlamaya yönelik iyi niyetli ancak ciddi sonuçlar alınamayan çalışmalardır.¹⁰⁵

¹⁰² Pakistan Başbakanı Liyakat Han'ın beyanatı bu anlamda dikkat çekici: "(...) *Demokrasiye siyasi bir akide olarak değil dinî inancımızın bir parçası olarak inanmaktayız.*" Sebilürreşad, Mayıs 1950, c. 4, sayı: 79, s. 64

¹⁰³ Sebilürreşad, Ekim 1950, c. 4, sayı: 88, s. 208

¹⁰⁴ Sebilürreşad, Mart 1951, c. 4, sayı: 97, s. 349

¹⁰⁵ Dünya İslam Birliği (Rabitatü'l-âlemi'l-İslâmî) kurucu üyeliğinde aynı zamanda Dünya İslam Kongresi'nin idare heyetinde bulunan Salih Özcan'ın, bu çalışmalarla ilgili aktardığı bilgiler için bkz. Salih Özcan, "Türkiye ve İslam Âlemi", Hilal Yayınları, Eylül 1969

1967 yılında İsrail karşısında Arapların mağlubiyeti ve ardından 21 Ağustos 1969 yılında El Aksa Cami'nin kundaklanması sonucu yaşanan hadiseler, Müslüman devletlerin birlik idealini daha aksiyoner bir şekilde yeniden gündeme taşısa da bu durum, İslam birliği/dayanışması fikrinin, Filistin-Kudüs sorunu merkezli, geçmişe oranla daha dar bir entelektüel çerçevede tartışılmasını beraberinde getirecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

SOĞUK SAVAŞ SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE DİNİ CANLANMANIN SEYRİ

2.1. II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI TÜRKİYE

3 Mart 1924 tarihi, Türkiye'nin İslam dünyasından siyaseten koptuğu/koparıldığı mühim bir tarih olarak değerlendirilebilir. Hilafetin, Şeriyye Evkaf Vekâleti'nin kaldırıldığı, Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabul edilip medreselerin kapatıldığı bu tarih ve ardından gelen sert politikalar (Tahrir-i Sükûn Kanunu, anayasada yapılan değişiklikler, tekke ve türbelerin kapatılması, ezanın Türkçe okutulması, Ayasofya'nın müze hâline getirilmesi, sosyal hayatı doğrudan ilgilendiren inkılaplar vs.) İslam dünyasında şaşkınlıkla izlenen bir süreç olmuştur.¹⁰⁶ Ortada bir halife olmadan halifeliğin Müslüman coğrafyalarda tartışıldığı bir dönemde Türkiye Cumhuriyeti; kurucu kadrolarıyla İslami düşünce ve hareketleri dışlamış, dinî yayın ve eğitim faaliyetlerini tarifi tam yapılmamış laiklik uygulamalarıyla devletin kontrolü altına almış (Batılı manada bir laiklik anlayışı değildir bu), dinî işlerin sorumluluğu tek bir yerde toplanmasını zorlaştıracak şekilde paylaştırılmış (Diyanet, Vakıflar, Maarif), pek çok İslamcı ismi vatanı terk etmek zorunda bırakmıştır (İstiklal Mahkemeleri bu süreci şekillendirmede önemli bir faktördür).¹⁰⁷ Yeni Türkiye'nin bu siyasi hamleleri, devletin dinî kimliğini ve İslam dünyası ile irtibat

¹⁰⁶ Hindistan gazetelerinde hilafetin kaldırılması ile ilgili olumsuz tepkilerin ayrıntıları için bkz. Fida Hussain, "Hindistan Matbuatında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılabı", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 132-136

¹⁰⁷ Mehmet Akif 1925 yılında Mısır'a gitti, vatanına ölümünden ancak altı ay önce, 1936'da hastalığı nedeniyle dönebildi. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi 1922 yılından itibaren Mısır, Hicaz, Lübnan, Romanya gibi pek çok bölgeyi dolaşmak zorunda kaldı. 1954'te Kahire'de vefat etti.

noktalarının izlerini silmeye, dinin kamu hayatındaki rolünü unutturmaya yöneliktir. Nitekim Aralık 1931 yılında Kudüs'te toplanan İslam Kongresi'ne Türkiye'nin davetli olmasına rağmen herhangi bir katılım göstermediğini daha evvel ifade etmiştik.¹⁰⁸ 1939 yılında Mısır Kralı Faruk'un şahsında alevlenen hilafet meselesine yönelik, devrin Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu'nun, gazetelere verdiği beyanatta halifelik müessesesini modası geçmiş, zararı kârından çok daha fazla bir korkuluk olarak nitelendirmesi devletin İslam dünyasına bakış açısını yansıtmaktadır.¹⁰⁹ 19.yy.ın sonlarında hâkim olan modern Panislamist politikalarla örülü bir Müslüman kimlik oluşturma ideali yerine Türkiye'de, cumhuriyetin ilanıyla birlikte hızlanan, yok seviyelerine indirgenmiş, sınırlandırılmış bir dinî alanı kapsayacak ulusçu kimlik arayışları ön plana çıkmıştır. Dr. Adnan Adıvar, Amerikalıların düzenlediği bir seminerde yaptığı konuşmada, cumhuriyetin ilk yıllarında yoğun bir pozitivizm egemenliği olduğunu, hatta bu durumun bir sonucu olarak Prof. A. R. Gibb'ten alıntı yaparak Türkiye'nin pozitivist bir Anıtkabir'e dönüştüğünü ifade ediyor.¹¹⁰

1924-45 yılları arasındaki bu sıkıntılı süreçte Osmanlı bakiyesi ulemadan kalan değerli birkaç ismin, her türlü kısıtlamaya rağmen yaptıkları çalışmalarla dinî sahada

¹⁰⁸ Dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras'ın kongreyle alakalı beyanattaki yeni zihniyeti anlamak açısından dikkat çekicidir: “(...) *Bu gibi teşebbüslerin hiçbir memleket ve kütleye hayırlı olmadığı ve olmayacağı müteaddit misaller ile bütün memleketlerin milliyetçileri nazarında sabit olmuş bir hakikattir. Vakıa bize de bu kongreyi akit teşebbüsüne girişenler tarafından davetnameler gelmiştir; fakat milletleri terakki yolundan alıkoymaya çalışan, bu itibarla müessif neticeleri artık münakaşa mevzu olmayan böyle teşebbüslere Cumhuriyet Türkiye'sinin bir alakası olmayacağı tabidir. Bahusus dini siyasete vasıta ittihaz etmenin dâhili ve harici siyasette biz de aleyhtarız.*” Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, “Aydın Mebusu Dr. Mazhar Beyin, Kudüs'te inikad edecek olan İslâm kongresine dair suali ve Hariciye vekili Dr. Tefik Rüştü Beyin şifâhî cevabı”, 3 Aralık 1931, Devre: 4, c. 5, s. 2-3

¹⁰⁹ Cumhuriyet Gazetesi, “Hilafet Meselesi” 25 İkincikânun (Ocak) 1939, s.1

¹¹⁰ Abdülhak Adnan Adıvar, “Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey”, (der.), T. C. Young, Near Eastern Culture and Society (Princeton, 1951), s. 127-29'dan nakleden Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s.215

oluşturulan bu boşluğu doldurmaya gayret ettiği görülse de bunlar devlet kontrolünde ve Ankara'nın politikasını doğrudan etkilemeyen girişimler olarak kalmıştır.¹¹¹

2.1.1. Dinî Alana Yönelik Katı Siyasetin Gevşemesi

Tek parti idaresinin dinî alana yönelik katı siyasetini yeniden gözden geçirme ihtiyacı, tedrici bir şekilde 1946 yılında, çok partili hayata geçişle birlikte başlamaktadır. Ancak entelektüel anlamda rejime karşı dinî sahada ilk muhalif hareket olarak Şubat 1939'da ilk sayısı çıkan Nurettin Topçu idaresindeki Hareket Dergisi ile Ekim 1940 tarihinde Eşref Edip, Ömer Rıza Doğrul, İzmirli İsmail Hakkı ve Kamil Miras'ın önderliğinde bir yazı heyetinin, Maarif Vekâleti'nin Encyclopaedia of Islam'ın tercümesi olarak yayımladığı İslam Ansiklopedisi'ndeki yanlış ve eksik maddelerin düzeltilmesi projesi (İslam-Türk Ansiklopedisi¹¹²) ve ansiklopedi formlarıyla birlikte verilen *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası* gösterilebilir.¹¹³ Bu ihtiyacın ilk filizleri, laikleşme politikalarının memlekette açtığı ağır yaralardan rahatsızlık duyan Halk Partili bazı üyelere belirlemiştir.¹¹⁴ Tam bu süreçte Ankara'nın hem iç hem de dış siyasette bazı mühim kararlar almasını tetikleyen faktörlerin en başında elbette II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve ardından gelen Soğuk Savaş şartlarının getirdiği zorunluluklar bulunmaktaydı. Zira İslam dünyasına sırtını dönen Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar uluslararası siyaset sahnesinde duracağı yeri net olarak kestirememişti. Devleti idare eden kadro, büyük savaş sonrası oluşmaya başlayan yeni dünya düzeni karşısında Türkiye'nin rolünü belirginleştirmek istiyor, bunun için geçmişte alınan bazı kararlar yeniden gözden geçiriliyordu. Savaş sonrası Sovyet Rusya'nın açık tehditleri ile Türkiye'de Batı demokrasilerine benzer bir politik hayata geçiş çabaları arasında

¹¹¹ Ahmet Akseki'nin o yıllarda şahsi gayretleri ile yaptığı çalışmalar için bkz. İsmail Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1", Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 199

¹¹² Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ayhan Aykut, "İslam-Türk Ansiklopedisi", Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2001, c.23, s. 57-58

¹¹³ İsmail Kara, Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2", Dergâh Yayınları, 2016, s. 32

¹¹⁴ Şerif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, 2004, s. 122

doğrudan bir ilişki söz konusudur.¹¹⁵ NATO'ya üyelik bu çabanın bir sonucudur. İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasını “rejimin bir eksikliği olarak ifade etmesi”,¹¹⁶ demokrasiye olan tutkusundan ziyade Batı (Hür Dünya) ile başlayacak yeni diplomatik ilişkilerin zeminini şekillendirme kaygısı taşımaktadır ki bu kaygı, devletin dine bakışı ve tasarrufunda yaşanacak nispi gevşemelerin tetikleyicisi olacaktır. Siyaset sahnesinde yaşanan gelişmelerin yanında dinî alanda atılan adımlar bu yeni dönemin ilk işaretleridir. Ankara'da esen bu değişim rüzgârları, Soğuk Savaş sürecinde tek taraflı gelişen bir durum değildir.¹¹⁷ Halk Partisine karşı muhalefetin oluşmasında elbette inkılapların, savaş şartlarının, ekonomik zorlukların, devletçi politikaların etkisi büyüktür. İnönü'nün almak zorunda kaldığı bu radikal siyasi karar, 1945-1950 arasındaki beş yıllık kısa bir sürede Türkiye'de yirmi dört siyasi parti ve teşekkülün vücut bulmasına vesile olmuştur.¹¹⁸ Bu partilerin çoğunun programında mevcut laiklik uygulamalarını eleştiren maddelerin yer alması, ardından Demokrat Parti'nin güçlü isimlerle güçlü muhalefeti, Halk Partisi'ni kendi ilkelerini gözden geçirmeye itecektir. Burada da en hassas mesele din mevzusudur. Liberal politik hayat, İslam'ı, siyasi bir mesele olarak yeniden gündeme getirmiştir.

¹¹⁵ 1946'da Amerikan gemileri Missouri ve Providence'ın İstanbul'u ziyaretleri iki devlet arasında başlayacak yeni dönemin habercisiydi. Bundan sonraki gündem Amerika'nın Türkiye'ye yapacağı yardım olacaktır.

¹¹⁶ İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973, Derleyen: Ali Rıza Cihan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ekim 1993, Ankara, c. 2, s. 60. 25 Nisan 1945'te toplanan San Francisco Konferansının uluslararası ilişkiler açısından Türkiye'nin sadece dış politikasını değil iç politikasını da şekillendirdiği, akabinde yaşanan gelişmeler ışığında daha net anlaşılmaktadır.

¹¹⁷ Başbakan Recep Peker'in 1 Nisan 1947 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan beyanati, Türkiye'nin izleyeceği yol hakkında ipuçları taşıyor: “(...) Amerika'nın dünya politikasını güderken Türkiye'ye ayırdığı derin dostluk payının değeri büyüktür. (...) Türkiye'nin tutacağı ana politika yolları artık kesin hatları ile belirmiştir. İç rejimimizde tuttuğumuz yolla dış politikada girdiğimiz yol kaderin mesut bir tesadüfî olarak garp demokrasisi istikametinde birleşmiştir.” 14 Mayıs 1947 tarihli Cumhuriyet Gazetesi, Times'ın Türkiye ile ilgili yayınladığı makaleden atf yapıyor: “Türk siyaseti, Amerikan modeline göre inkişaf ediyor”.

¹¹⁸ Tarık, Z. Tunaya, İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 190

II. Dünya Savaşı sonrasında Batı ile ittifak kurmanın zorunlu şartı olarak anladığımız demokratik hayata geçme kararının, Türkiye’de sadece siyaset sahnesini paylaşımaya açmakla kalmadığı, dinî hayata yönelik geçmiş düzenlemelerin tartışılmasını da sağladığı görülmektedir. Bu durumun yaşanmasında, kısa sürede kurulan muhalif partilerin toplumda kabuk bağlamamış bir yara olarak daima duran dinî serbestlik konusunu gündemlerinin başına almalarıyla ilgisinin olduğu açıktır. Soğuk Savaş sürecinde “komünizm tehlikesi” meselesi de dinî yayın ve eğitim alanını etkileyen faktörlerin başında sayılabilir.

1946 seçimlerinde her türlü baskıya rağmen 61 meclis sandalyesi kazanan Demokrat Parti’nin başarısı, laiklik politikalarının toplum nezdindeki karşılığını net bir şekilde ortaya çıkardığı görülüyor.¹¹⁹ Bu konuda ciddi tedirginlik yaşayan Halk Partisi’nin 1947’de düzenlediği kurultay, laiklikle irtibatlı olarak din eğitimi ile ilgili ciddi tartışmaları beraberinde getirmiştir.¹²⁰ Konuşmacılar; ana hatlarıyla, türbelerin halkın ziyaretine açılması, ilk ve ortaokul müfredatına din derslerinin konulması, parti programına dinî eğitime verilecek önem ile ilgili bir maddenin dâhil edilmesi, din eğitimi veren yüksekokulların kurulması, İmam-Hatip okullarının yeniden eğitim hayatına başlaması gibi talepleri ifade ettiler. Kurultay, pek çok Halk Partili milletvekilinin laiklik konusunda taviz olarak gördükleri bu teklifleri, değerlendirilmesi için parti kuruluna sunmaya karar verdi. O yıllarda yayımlanan İslamcı muhafazakâr dergilerde, partinin din siyasetine yönelik eleştiriler mevcuttu ve bu dergiler hükümeti, bu yönde atacağı olumlu adımlar için cesaretlendirme gayreti içindeydi.¹²¹

¹¹⁹ Bu seçimde CHP 397, Bağımsızlar 7 milletvekili çıkardı

¹²⁰ 1947 CHP Kurultayı’nda laiklik ve din eğitimi tartışmalarıyla ilgili yapılan konuşmaların metni için bkz. İsmail Kara, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2”, Dergâh Yayınları, 2016, s. 298-328

¹²¹ Selamet Dergisi’nin 21 Kasım 1947 tarihli 27. sayısında çıkan “Halk Partisinin Din Siyaseti” başlıklı yazı, ayrıca bir uyarı niteliği taşımakta: “(...) parti içinde dinle alakaları olmayan ve Türkün vicdanını tahlile değer vermeyen bir takım frenkmeşreplerin bu işlerle gelişigüzel meşgul oldukları ve yalnız frenklere hoş görünmek istedikleri anlaşılıyor. Hâlbuki frenkler dahi bu gibi halleri ancak gülünç bulurlar. Bütün ümidimiz, Kurultayın bu tenakuzu bertaraf etmesi ve hakikat üzerinde

1949 yılında Başbakanlık makamına II. Meşrutiyet Dönemi'nin genç İslamcılarından biri olan Şemseddin Günaltay'ın getirilmesi, Ankara'nın dinî hayata bakış açısını görmek açısından önemli bir hadisedir. Sebilürreşad Dergisi'ndeki yazısında Eşref Edip, Günaltay'ın başbakanlığa getirilmesiyle alakalı önemli bir soru soruyor: *“Acaba, zannettikleri gibi, Günaltay hakikaten, bir takım kayıtlar altında günden güne eriyip sönmekte olan, kolu kanadı kırılmış bulunan manevî varlığı bu esareten kurtararak canlandırmak, tazelenmek için mi bu makama getirilmişti? Yoksa bu, sırf bir parti işi miydi? Parti içindeki zümrelerin liderleri arasındaki rekabet ve çarpışmaların bir neticesi miydi?”* ¹²² Müellif bu sorunun cevabını vermek yerine yazısını ancak bir temenni ile bitirebiliyor: *“Milletin dini üzerindeki bu baskılar kalkacaktır. Temenni ederim ki bu büyük zaferi Allah sana (Ş. Günaltay) nasip etmiş olsun. Çünkü senin bu milletin dinine, ilim ve irfanına çok hizmetin vardır. Bu mazhariyete sen layıksın. “Benim Şemseddinim” diyen Akif'in ruhu bunu senden bekliyor. Bâki bu kubbede kalan hoş bir sada imiş.”* Sorunun cevabı, savaş sonrası Halk Partisi'nin, Batı'yla kurulacak siyasi ilişkileri istenilen seviyede yürütebilmek için liberal demokrasiye geçiş sürecinde iktidarını koruma gayretinde saklıdır. ¹²³

Başbakan Şemseddin Günaltay yurt gezilerinde, bir taraftan halkın beklentilerine karşılık vermeye çalışan bir taraftan da parti tabanını dikkate alan bir üslupla dinî alandaki yeni açılıma uygun olarak kutsiyet, ahlak, fazilet, maneviyat, vicdan, vatan-millet sevgisi, duygu birliği vb. kavramları kullanmak suretiyle pek çok konuşma yapmıştır: *“(…) İnanç ve duygu birliği insanları ruhlarıyla kaynaştıran ve birleştiren bir âmildir. Aynı inançta olan insanlar bu inancın tesiriyle kendi varlıklarını diğerlerinin varlığıyla ilgili görürler ve her vatandaş kendisini diğerleriyle en yakın bir birlik halinde telakki eder, hatta onunla kendisi arasında bir fark görmez. (...) Ahlâkı kuvvetlendirmek için fertlerdeki kutsiyet duygusunu canlandırmak mecburiyetindeyiz. (...) Fazilet kaynağı kutsiyet duygusudur. Sevgi menbaı kutsiyet yürümesidir. (...) Halk Partisi halkın vicdanına bu saygıyı göstermediği müddetçe durmadan darbeler yiyecek ve sonunda devrilecektir.”*

¹²² Sebilürreşad, Ocak 1949, c. 2, sayı: 29, s. 57-62

¹²³ Halk Partisi bu amaçla 1945'te liberalleşmeye karşı fikirleri olan parti sekreteri Memduh Şevket Esenal'ın yerine Nafi Kansu'yu, Ticaret Bakanı Celal Sait Siren'in yerine de nispeten liberal politikalar izleyecek Raif Karadeniz'i getirdi.

*duygusudur. Ruhlardaki yükseklikler bu kutsiyet duygusu ile ilgilidir. Vatanın diğer fertleri için kendini bazen feda edecek kadar yüksek hareketlere insanı sevk eden bu duygudur. (...) Mazi ile rabitamızı kesmek teşvikinde bulunanlar bu milletin izmihlalini isteyenlerdir. Bunlar bilirler ki, mazisinde gurur şulesi bulmayan bir millet inhilâl eder ve sönüp gider. Milleti bu âkıbetten korumak için maziye tarihe bağlılığımızı canlandırmak zorundayız. (...) Bu memleketi parlak bir istikbale götürmek için yaptığımız büyük inkılaplar vardır. Bunlar, hamlelerimize mâni olan ve din ile alakası olmayan eski dinlerin hurafeleri bakiyesi olan şeyleri temizlemeye mâtuftur idi. Bunların tekrar hortlamasına ve bizi orta zaman gayyasına sürüklemesine müsaade edemeyiz. Memlekette din duygusu, vatandaşlar arasında kutsî bir duygu olarak yaşayacaktır.”*¹²⁴ Bu açıklamalara ek olarak mecliste ve parti grubunda yaptığı çeşitli konuşmalarda Günaltay’ın, irtica yuvaları olarak telakki ettiği tekkelerin yeniden hortlamasına müsaade etmeyeceklerini, laik devletin laik meclisinde herhangi bir dinin esasları üzerine konuşulamayacağını, dinî hurafelerin milletin ruhuna hâkim olmasına izin vermeyeceklerini ifade etmesi,¹²⁵ değişimin çerçevesini çizen ve hükümete gelecek cesur talepler için şimdiden ön alan bir yaklaşımın göstergesi olmuştur.

Demokrat Parti’nin, Haziran 1949 tarihinde topladığı ikinci kurultayının baş gündemi kendi iç meseleleri (parti içi muhalefet sorunu) iken Celal Bayar’ın, laiklikle irtibatlı olarak din eğitiminin teknik bir mesele olduğunu belirtip ardından “Türk Milletinin Müslüman kalarak Allah’a ulaşacağını” dile getirmesi de bu yeni dönemin kuvvetlendirdiği söylemlere bir başka örnektir.¹²⁶

1945-1950 yılları arasında Ankara’nın, dinî hayata bakış açısını değiştirmek zorunda kalışının sonucu olarak izlenen politikaları ana hatlarıyla Prof. Dr. İsmail Kara şöyle özetliyor: a) 1944 yılında Ankara Kocatepe Cami inşaatı için, 1945’te Şişli Cami inşaatı için kurulan derneklerin faaliyete geçişi, 1947’de İstanbul Feneryolu

¹²⁴ Sebilürreşad, “Başbakan Şemseddin Günaltay’ın Nutukları”, Eylül 1949, c. 3, sayı: 60, s. 156-160

¹²⁵ Gotthard Jaschke, Yeni Türkiye’de İslamlık, Bilgi Yayınevi, Şubat 1972, Türkçesi: Hayrullah Örs, s. 101-102.

¹²⁶ Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, Nisan 2010, s. 319

Camisi'nin ibadete açılması b) 1947 yılında İslamcı ideolojinin önemli isimlerinden Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Başkanlığına getirilmesi c) Temmuz 1947 tarihinde okulların dışında fakat Milli Eğitim Bakanlığı denetimi altında hususi din eğitimi programının kabul edilmesi (Din Bilgileri Dershaneleri) ç) 1947'de Hacca gitme serbestisinin tanınması d) 1949'da eski İslamcılardan Halk Partili Şemseddin Günaltay'ın başbakanlığa getirilmesi e) Şubat 1949 tarihinde ilkokulların 4 ve 5. sınıflarında seçmeli ve velilerin isteğine bağlı olarak din derslerinin okutulmaya başlanması f) 1949'da İmam Hatip Kurslarının tedrisata başlaması g) Kasım 1949 tarihinde Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesinin açılması ğ) 1949'da Bakanlar Kurulu kararı ile Kur'an kurslarının açılmasına izin verilmesi h) Mart 1950 tarihinde kapalı olan türbelerden yirmisinin ziyarete açılması.¹²⁷ Buraya ek bir bilgi olarak Günaltay'ın kabinesinde maarif bakanlığı da yapmış, TBMM Milli Eğitim Komisyonu Başkanı Tahsin Banguoğlu'nun Câmîu'l Ezher Şeyhi Memun El Şinnavi ile irtibata geçerek ondan Türkiye'de kurulacak ilahiyat fakültesi için Mısır'da tatbik edilen tedris nizamnamesini tetkik etmek üzere müsaade istemesini de verebiliriz.¹²⁸ Halk Partisi iktidarında gerçekleşen bu icraatlar, Demokrat Parti'nin seçimi kazanıp ülke yönetimine geçmesiyle çeşitlenerek daha da artmıştır.¹²⁹

¹²⁷ İsmail Kara, Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s.36-37

Açılan yirmi türbe şunlardır: 1- Ankara'da Hacı Bayram Türbesi, 2- Söğüt'te Ertuğrul Gazi Türbesi, 3- Göynük'te Akşemseddin Türbesi, 4- Bursa'da Osman Gazi Türbesi, 5- Bursa'da Orhan Gazi Türbesi 6- Bursa'da Çelebi Mehmet Türbesi, 7- Çanakkale Bolayır'da Gazi Süleyman Paşa Türbesi, 8- Fatih Sultan Mehmet Türbesi, 9- Yavuz Sultan Selim Türbesi, 10- Kanuni Sultan Süleyman Türbesi, 11- İkinci Sultan Mahmut Türbesi, 12- Mustafa Reşit Paşa Türbesi, 13- Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi, 14- Mimar Sinan Türbesi, 15- Gazi Osman Paşa Türbesi, 16- Kırşehir'de Âşık Paşa Türbesi, 17- Konya'da Selçuklu Sultanları Türbesi, 18- Akşehir'de Nasrettin Hoca Türbesi, 19- Caber Kalesi'nde (Suriye) Süleyman Şah Türbesi, 20- Eyüp Sultan Türbesi. Gotthard Jaschke, "Yeni Türkiye'de İslamlık" Bilgi Yayınevi, Şubat 1972, Türkçesi: Hayrullah Örs, s. 104-105.

¹²⁸ Cumhuriyet Gazetesi'nin 22 Nisan 1948 tarihli nüshasının birinci ve üçüncü sayfasında bu mevzu haber olarak verilmiştir.

¹²⁹ Demokrat Parti'nin iktidarının henüz başlarında, Eylül 1950 tarihinde Suudi Arabistan Kralı İbn Suud'un, Dikmen Cami'ne hediye ettiği Kâbe örtüsünün (kuşağı) merasimle teslim edilmesi, dinî

2.1.2. Yeni İktidarın Dinî Alana Müdahalesi

Demokrat Parti'nin 1950 yılında iktidara gelmesiyle birlikte ezanın Arapça okunma yasağının kalkması, radyoda Kur'an okunmasına müsaade edilmesi, kandil gecelerinde Mevlit programlarının düzenlenebilmesi, imam hatip okullarının açılması, din derslerinin ortaokul ve lise düzeyinde yaygınlaştırılması, Diyanet İşleri Başkanlığının bütçe ve personel imkânlarının artırılması, eski camilerin onarılması, yeni camilerin inşası, Kur'an kurslarının sayılarının artması, hac ibadeti şartlarının iyileştirilmeye çalışılması, dinî yayınların artması, İstanbul Yüksek İslam Enstitüsünün açılması gibi gelişmeler çok partili hayatın dinî sahaya yansımalarıdır ve kendi döneminde büyük hadiselerdir. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri 1945'ten sonra kurulan muhalif partilerin taşradaki gözlemleridir. Tecrübeli siyasetçilerin, geleneksel İslam'ın taşrada tüm yetersizliklere rağmen korunduğunu, bu anlamda Anadolu'da büyük şehirlere oranla bir değişimin yaşanmadığını fark etmeleri, dinî alanda yapılacak plan, program ve vaatleri doğrudan etkilemiştir. Bu değişim hareketi, ülkede dinî bir canlanmayı mı yoksa halkın çeyrek yüzyıl kadar içinde sakladığı, söylemekten imtina ettiği eski dinî hassasiyetlerini yeniden gün yüzüne çıkarabilmesini mi ifade eder? Eşref Edip'in iktidarı kaybeden Halk Partisi'ne karşı, seçimlerin hemen ertesinde Sebilürreşat'ta kaleme aldığı ağır yazı bu açıdan değerlendirildiğinde bahsedilmeye değer: *"(...) Kim derdi ki bu istibdat kalesi (Halk Partisi) bir anda sernigûn olacak? Onlar kendilerini o kadar kuvvetli zannedyorlardı ki hiçbir kuvvet onları yıkamaz, yerinden oynatamaz. Milleti hiç saydılar. En mukaddes hislerine taarruzdan çekinmediler. Memleketin her tarafını sefalet ve ıstırap kapladı. Vicdanlara hançerler soktular. Ezanları değiştirdiler. Camilerin içine kadar tecavüzlerini uzattılar. İbadetlere müdahale ettiler. Kur'an diliyle kamet getirenleri Lâ ilâhe illâllah diyenleri zindana attılar. Din ehlinin kökünü kurutmak için ellerinden geleni yaptılar.*

(...) Ama o devirler geçti. Demokrat Parti, selefinin bu kötülüklerine tevarüs etmez inşallah. Yeni milletvekilleri de vicdan hürriyetini temin hususunda farmason

alana yönelik icra edilen yeni uygulamaların sadece bunlarla sınırlı kalmayacağına, İslam dünyasıyla münasebetlerin geliştirileceğine işaret sayılabilir. Cumhuriyet Gazetesi, 23 Eylül 1950, s. 1

*tesirleri altında kalmazlar inşallah. Maddi sahada milletin sıkıntılarını giderecekleri gibi manevî sahadaki vicdanları sızlatan ıstırapları da bertaraf etmeye muvaffak olurlar. Hak yolunda olanlara başarılar dileriz.”*¹³⁰

23-29 Nisan 1951 tarihleri arasında Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin de konuşma yaptığı, Türkiye Öğretmen Dernekleri Milli Birliği öncülüğünde Ankara'da düzenlenen Ahlak Terbiyesi Kongresi, toplumdaki ahlaki bozuklukların yakın ve uzak sebepleri arasında din müesseselerinin zayıflamasını, dinî terbiyenin içtimai tekâmülü sağlayacak şekilde olmamasını ve hürriyet anlayışındaki aşırılıkları görmekteydi.¹³¹ Ancak ara bir bilgi olarak laiklik uygulamalarının muğlak sınırlarının Demokrat Parti iktidarında da sorun olmaya devam ettiğini belirtelim. Millet Partisi'nin Beyoğlu Vilayet Kongresi'nde şehitler için saygı duruşu yerine Fatiha okunması teklifi (bu teklif Yusuf Kemal Tengirşenk'ten gelmişti) “laikliğe muhalif, irticaya hizmet” olduğundan önce reddedilmiş, tartışmaların sonunda ayakta Fatiha okunarak toplantıya devam edilebilmişti.¹³² Demokrat Parti Maraş Milletvekili Abdullah Aytemiz'in 19 Kasım 1952 tarihinde mecliste laikliğin nasıl anlaşılması gerektiği üzerine yaptığı konuşma, Halk Partisi'ne karşı bir siteme dönüşse de yukarıda bahsettiğimiz kafa karışıklığının tek parti dönemiyle aşağı yukarı aynı seviyede devam ettiğini göstermektedir: “*Partimiz laikliği, hiçbir din düşüncesinin, kanunların tanzim ve tatbikatında müessir olmayacağı manasına anlar. Esasen İslam hukuku da zamanın değişmesiyle, zaruret, ihtiyaçların ve ananelerin tebeddülü ile âhkâmın değişmesini kabul etmiştir. Bununla demek istemiştir ki laikliği, Halk Partisinin dediği gibi, lâdini manada almayacağız. Ancak laikliğin ifade ettiği mana budur. İkincisi partimiz laikliğin din aleyhtarlığı şeklindeki yanlış tefsirini reddeder. Ben de bir kelime ilave edeyim: bunu şiddetle reddeder. Binaenaleyh, biz laikliği böyle anlıyoruz ve aleyhtarı olmayacağız. Aleyhtarlık yapan oldu mu? Evet. Biraz evvel arz ettiğim gibi Halk Partisi zamanında 500 milyon Müslümanın mukaddes*

¹³⁰ Eşref Edip, “Hakka Arka Çevirenlerin Akıbeti”, Sebilürreşad, Mayıs 1950, c. 4, sayı: 78, s. 35-42

¹³¹ Sebilürreşad, “Hadiseler”, Mayıs 1951, c. 5, sayı: 102, s. 24-25. Ahlak Terbiyesi Kongresi ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tunay Kamer, Ramazan Alabaş, “Ahlak Terbiyesi Kongresi ve Basına Yansımaları”, Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi, Mart 2017, c: 25, sayı: 2, s. 821-848

¹³² Sebilürreşad, Mayıs 1951, c. 5, sayı: 102, s. 20

kitabı olan Kuran, ihbar üzerine yapılan taharri sırasında evrakların taharrisi sırasında, evdeki din kitapları ile beraber alındı, cürüm aleti olarak mahkeme odalarına, emanet odalarına serildi. Binaenaleyh, Halk Partisinin yaptığı gibi hürriyet namı altında dine esir muamelesi yapmayacağız.” ¹³³ Türkiye’de laiklik tartışmalarının doğurduğu belirsizlikler bu çalışmanın sınırlarını aşan ve ne yazık ki hâlâ tam olarak vuzuha kavuşturulamamış geniş bir mevzudur.¹³⁴

Cumhuriyet Halk Partisi’nin içinden doğan Demokrat Parti’nin, II. Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’de dinî alanda yaşanan değişimde lokomotif oluşu, onun “kontrollü serbestlik”ten yana olmasına engel değildi. 1951 yılında Atatürk’ü Koruma Kanunu’nun çıkarılması, Ticanî tarikatı mensuplarının mahkûm edilmesi, Malatya’da Ahmet Emin Yalman’a suikast düzenlenmesinin ardından İslamcı yayınlara karşı sert yaklaşımların izlenmesi, Milliyetçiler Derneği’nin sudan sebeplerle kapatılması, Millet Partisi’nin dinî esasa dayanan ve gayesini saklayan bir cemiyet olduğu gerekçesiyle mahkemece kapatılması, Halk Partisi’nin dinî alan üzerindeki devlet kontrolü siyasetinin bu iktidar döneminde de devam eden örnekleridir. Ayrıca Başbakan Adnan Menderes’in, Ekim 1956’da Konya’da yaptığı konuşmada ortaokullara din derslerinin konması gerektiğini açıklamasına karşılık Halk Partili Yusuf Hikmet Bayur’un Türkiye Büyük Millet Meclisine verdiği önergeyle bunu engellemeye çalışması,¹³⁵ 1957 seçimlerinde oy kaybı yaşayan Demokrat Parti’nin 1958 yılında Mukaddesatı Koruma Kanunu’nu meclisten çıkarmak istemesi ve akabinde yaşanan tartışmalar; siyaset ile dinî sahadaki

¹³³ TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Altıncı Birleşim, 19.11.1952, s. 218

¹³⁴ Demokrat Parti Konya Milletvekili Abdurrahman Fahri Ağaoğlu’nun 1959’da İslam’ın devletin resmi dini olarak kabul edilmesi yönünde meclise kanun teklifi verirken Türkiye’nin laik bir İslam devleti olması gerektiğini ifade etmesi, bahsettiğimiz belirsiz alana bir örnektir. Tarık, Z. Tunaya, İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 230

¹³⁵ Menderes’in Konya konuşmasını eleştiren Hikmet Bayur’un fikirlerine karşı Mehmet Raif Ogan, kaleme aldığı İslam Hukuku başlıklı kitapçığı ile cevaplar vermiştir.

değişimin/canlanmanın aynı hatta ilerlediğini ve birbirlerini aşağıya çeken taraflarının olduğunu gözler önüne sermektedir.¹³⁶

II. Dünya Savaşı sonrası başlayan çok partili hayat ile birlikte ivme kazanan dinî serbestlik, cemaat ve tarikat yapılarının giderek daha fazla görünür hale gelmesini doğrudan etkilemiştir.¹³⁷ Ancak bu durum yine devletin kontrolünde gerçekleşecektir. Siyasi merkez; cemaat ve tarikatları, politik hedeflere ulaşmada bir araç olarak değerlendirdiklerinde onlara yaklaşmayı tercih ederken cemaatler bunu fırsat bilerek sistemin bir şekilde içerisine dâhil olma yoluyla yapılarının güvenli ve meşru büyümesini sağlamaya çalışmışlardır.¹³⁸ Bu dönemin görünür kıldığı bir diğer unsur dinî neşriyattaki gelişmelerdir. İlki 1939'da olmak üzere Nurettin Topçu önderliğinde çıkartılan *Hareket Dergisi*, 1948-1966 yılları arasında Eşref Edip'in gayretleriyle 362 sayı çıkabilen *Sebilürreşad*, Necip Fazıl Kısakürek'in Eylül 1943'ten başlayarak çeşitli aralıklarla 1978'e kadar yayımladığı *Büyük Doğu*, 1947-1949 arası Ömer Rıza Doğrul tarafından çıkartılan *Selamet Dergisi*, 1956'dan 1965'e kadar fasılasız yayımlanan *İslam Mecmuası*, 1947-1951 tarihleri arası yayımlanan, başyazarlığını Tahir Olgun'un (Tâhirülmevlevî) yaptığı *İslam Yolu Dergisi*, 1951-1953 yılları arasında Ali Kemal Belviranlı tarafından çıkartılan, yazar kadrosunda Ali Ulvi Kurucu'nun olduğu *İslam'ın Nuru Dergisi*, 1947 ile 1953 tarihleri arasında Abdurrahim Zapsu'ya ait, haftalık olarak yayımlanan *Ehli Sünnet Mecmuası*, 1952'den 1954'e kadar 98 sayı çıkan, M. Raif Ogan'ın sahibi olduğu *İslam dünyası Mecmuası*, 1948-1960 yılları arası baş muharrirliğini Şemsettin Yeşil'in yaptığı haftalık gazete *İslamiyet*, 1958'den 1993'e kadar aralıklarla çıkan, Muhammed İkbâl, Mevdudi, Seyyid Kutup, Hasan el-Benna gibi isimlerin Türkiye'de tanınmasında büyük rol oynamış imtiyaz sahibinin Salih Özcan olduğu *Hilal Dergisi*, 1957-1959 tarihleri arası Latin harfleri ile ilk toplu baskıları yapılabilen Said Nursî'nin *Risale-i*

¹³⁶ Demokrat Parti Nevşehir Milletvekili Munip Hayri Ürgüplü'nün Aralık 1957 tarihinde verdiği Mukaddesatı Koruma Kanunu teklifi, 1958 yılında da mecliste tartışmalara neden olmuş, Adalet Komisyonu'na gönderilen bu teklifle alakalı hiçbir sonuç alınmamıştır.

¹³⁷ Nurcu hareket buna önemli bir örnektir. Nurculuk hareketi için bkz. Şaban Sitembölükbaşı, Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı, İsam Yayınları, Nisan 1995, s. 110-131

¹³⁸ Çok partili hayat sonrası cemaat yapıları ve davranış biçimleri için bkz. İsmail Kara, Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 307-332

Nur külliyyatı vb. siyaset ve bürokrasinin çizdiği kalın sınırları yeni dönemle birlikte aşip gün yüzüne çıkan, bir kısmı devletin desteklediği bir kısmı ise şahsi teşebbüsler olarak kalmış çalışmalardır.¹³⁹

Demokrat Parti ile birlikte 1960 yılına kadar kurulan partilere baktığımızda birçoğunun muhafazakâr eğilimli, toplum nezdinde çok fazla karşılığı bulunmayan siyasi örgütlenmeler olduğu bilinmektedir. İç ve dış konjonktürel şartların getirdiği serbestliğin, bu partilerin programlarına rahatça yansıdığını görmek mümkün. 1945 yılında kurulan Millet Partisi'nin İslam birliğini savunması, 1946'ta kurulan Sosyal Adalet Partisi'nin Dünya Müslümanları Birliğini destekleme hedefi, aynı tarihte kurulan İslam Koruma Partisi'nin tüzüğünde İslam birliği ve Müslümanların dayanışması ifadelerinin geçmesi, 1947 yılında kurulan Türk Muhafazakâr Partisi'nin programının İslamcı söylemler ve Siyonizm karşıtı ifadeler barındırması,¹⁴⁰ 1951'de kurulan İslam Demokrat Partisi'nin laiklik prensibini programına dâhil etmemesi gibi misaller toplumda yeşeren dinî canlanmanın siyasetteki tezahürleri sayılabilir.¹⁴¹

2.1.3. Komünizm Tehdidi

Türkiye, II. Dünya Savaşı yıllarında bazı saldırmazlık anlaşmalarıyla tarafsız ülke konumunda olduğu için birbirleri ile mücadele hâlinde olan devletlerin büyükelçileri Ankara'da diplomatik faaliyetlerde ya da yurt içi törenlerde bir araya gelebiliyorlardı. I. Dünya Savaşı'ndan ağır kayıplarla çıkan devlet aklının, bu

¹³⁹ 1960 öncesi İslami neşriyat ile ilgili bkz. Necdet Subaşı, "1960 öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- İslamcılık, İletişim Yayınları*, İstanbul 2018, c. 6, s. 217-235

¹⁴⁰ Kudüs Müftüsü Emin el Hüseyini, Partinin kurucularından Cevat Rıfat Atilhan'a tebrik mesajı göndermiştir. "(...) *Umum beşerin ve hususi ile İslam memleketlerinin müptela olduğu ve Dünyanın her köşesinde mebâdi-i diniye ile düşmanı olan Siyonist teşkilatına karşı olan cihadınızı takdir ve tebrik ederim.*" Rıfat Bali, "Yaşam Öyküsü, Yayınları ve Düşünce Dünyası İle Cevat Rıfat Atilhan", *Tarih ve Toplum*, Temmuz 1998 sayı: 175, s. 23

¹⁴¹ 1945-1950 arası kurulan partiler ile ilgili bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar*, İletişim Yayınları, 2012, c. 2, s. 190-230

yabancı diplomatlara karşı daha ihtiyatlı hareket ettiğini, Almanya'ya savaş ilan etmek için de son ana kadar beklediğini görmekteyiz.¹⁴²

Türkiye Büyük Millet Meclisinin 23 Şubat 1945 tarihli oturumunda, Hariciye Bakanı Hasan Saka, Mihver Devletleri'ne karşı 1 Mart 1945 tarihinden evvel harp ilan eden devletlerin 25 Nisan 1945'te toplanacak San Francisco Konferansına davet edileceklerini bildirerek Müttefiklerin yanında savaşa dâhil olmayı meclis onayına sundu.¹⁴³ Almanya ve Japonya'ya savaş ilanı ile birlikte Türkiye, Batı dünyasının yanında yer almaya karar verdi ve harbin hemen sonrasında Moskova'nın genişleme politikası ile yüzleşmek zorunda kaldı. Sovyet Rusya'nın Boğazlarda üs ve Doğu Anadolu'da toprak talebi, dış politikada Türkiye'yi dâhil olduğu Batı eksenine daha fazla yaklaştırdığı bir gerçektir. Rusların siyaseten bu tehditkâr yaklaşımları bilhassa çok partili hayat sonrası ülkede komünizm meselesini güçlü bir şekilde gündeme taşıyacaktır. O yıllarda liberal demokratik hayata geçme zorunluluğu hisseden Türkiye'de komünizm fikri, sadece İslamcı taraf için değil yerleşik bürokratik düzen için de bir tehlike olarak addedilmektedir.¹⁴⁴ 24 Aralık 1946 tarihinde mecliste bütçe görüşmeleri sırasında Halk Partisi Milletvekili Hamdullah Suphi, din öğretimiyle ilgili fikirlerini anlatırken komünizm meselesini gündeme şöyle getirmiştir: “(...) *Milli Eğitimi Bakanımız (Reşat Şemsettin Sırer) bana çok ümit veren bir gencimizdir. Onu bu kürsüden bazı meseleleri mütalâa ederken 4-5 defa dinledim, vüzuhu var, sarahatle konuşuyor. Bir gün bizi çok düşündüren bir meseleye temas etti; memlekette komünizm cereyanları vardır. Bu hükümete ve bize endişe veren bir hale gelmiştir, onu mevzu bahis ederken dedi ki; mahkemeler bunu tedavi etmeye kâfi gelmez, polis, jandarma, ceza buna deva değildir. Türk halkının manevi bünyesini bu hastalıkları olmayacak şekilde takviye etmek lazımdır. Bunu yapmak*

¹⁴² Batı'nın, Türkiye'yi Nazi Almanya'sının karşısında olmamakla suçlama ihtimali, savaşa katılmamızı etkileyen unsurlardan biridir.

¹⁴³ Mümtaz Soysal, Dış Politika ve Parlamento, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s. 108-109

¹⁴⁴ Halk Partisi, komünizm ile mücadele komisyonu kurma teşebbüsünde bulunsa da bu gerçekleşmemiştir. CHP'nin bu girişimi, Sebilürreşad'ın Mayıs 1948 tarihli 2. sayısında şöyle eleştiriliyor: “(...) *Komisyon âzaları arasında bulunan belli başlı din dostları (!) komünizmle nasıl mücadele edecekler?* “

*için Türk milletine onun büyük manevi kaynakları olan din ve milliyetten istifadesine fırsat vermek lazımdır. (...) Bizi en müşkül zamanlarda ayakta tutmuş olan dinimiz, milliyetimiz ve tarih şuurumuzdur. Bu kuvvetlerle başka memleketlerde gördüğümüz kardeş mücadelesiyle bizi aynı felakete sürükleyecek olan komünizmin yollarını tıkamış oluruz.”*¹⁴⁵

1947 CHP Kurultay’ında laiklik ile ilgili konular görüşülürken devlet ve toplum hayatını tehdit ettiği ifade edilen komünizmin önlenmesi için dinî eğitimin bir araç olarak kullanılması üzerine tartışmalar yaşanmıştı. Dinden değil asıl komünizmden korkulmasını belirten Kayseri Delegeşi Şükrü Nayman, bu vesile ile Vakıflar İdaresinin dinî kurumlara kaynak sağlamasını, Diyanetin ülkedeki din hizmetlerini üzerine alması gerektiğini savundu.¹⁴⁶ Ülkedeki sol eğilimli hareketleri, devlet ve toplum nezdinde belirleyici bir rol oynamadığı aşikâr olmasına rağmen hem iktidarın hem de muhalefetin rahatlıkla siyasi malzeme olarak kullandığı, müşterek bir mesele hâline getirdiği görülmektedir.¹⁴⁷ Başbakan Şemsettin Günaltay’ın 10 Haziran 1949 tarihinde yaptığı meclis konuşmasında komünizmin sızma taktiklerinden bahsederken yaptığı benzetmeler dikkate değer: “ (...) Her şeyden evvel kendi varlığımızı korumak için muzır mikropların memleketimizde intişarını önlemek mecburiyetindeyiz. Tıpkı eski bâtiniler gibi komünistler de açık cepheden nadiren hücum ederler. Onlar, elde etmek ve muzaffer olmak istedikleri memlekette, kazanmak istedikleri fertlerin, anlayışlarına, zevklerine ve kabiliyetlerine uygun olan

¹⁴⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Sekizinci Dönem, Yirmi ikinci Birleşim, 24.12.1946, s. 440

¹⁴⁶ Hakan Uzun, “ İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı” Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, 2012, c. 12, sayı: 25, s. 124-128

¹⁴⁷ CHP, uyguladığı din politikaları ile zaman zaman komünizm yolunu takip etmekle suçlanmıştır “(...) Yirmi beş senedir din dersleri mekteplerden kaldırıldı. Müslüman Türk çocukları maneviyatsız kaldılar. Dinî mahiyette cemiyet teşkili kanunla menedildiği için Müslüman Türk milleti dince inkişaftan mahrum kaldı. Kur’an diliyle ezan okuyanlar zindanlara atıldı, hala da atılıyor. (...) Halk Partisinin tuttuğu yol komünizme karşı koyan bir yol değildir. Maneviyata karşı cephe almakla milletin dinî inkişafına set çekmekle mi komünizmin önüne geçilir? Bittabi bu yol komünizm yoludur.” Hüseyin Saruhan, “Komünizme Karşı Duracak ancak İslamiyet’in Kalesidir”, Sebilürreşad, Temmuz 1948, c. 1, sayı: 9, s: 142-143

şekilleri arar bunları tatbik etmek suretiyle hulûl etmek yolunu bulurlar. Bakarsınız bir yerde komünist dindar ve mutekit bir adamdır. Başka bir yerde görürsünüz, Alevidir, Hazreti Ali'nin prestîşkârı, Hasan ve Hüseyin'in yoluna can veren bir fedaidir. Bir yerde görürsünüz komünist, demokrasileri köhne müesseseler addeder, çürümüş kanaatler sayar. Yepyeni fikirler olarak komünizm telkin eder. Genç ise ona göre telkin yapar, yaşlı ve mutekit bir adamsa, Şîi ise Sünni ise, Nakşibendi ise, Kadirî ise her birine ona göre telkin yapar.”¹⁴⁸

Demokrat Parti'nin önemli isimlerinden Fuad Köprülü'nün de Günaltay'a benzer bir yaklaşımda olduğunu görüyoruz. Komünizmin din maskesi ile ülkeye girme meselesi, iki partiyi aynı noktaya getirmiş gözükmektedir. “(...) Komünizm her memlekete, o memleketin icaplarına göre, o memleketin psikolojisine göre propaganda yolları bularak, türlü maskeler altına girerek nüfuz eder. Bundan çok evvel, 1924 senesinde, ondan dört sene kadar evvel 1919-1920 de Bolşeviklerin şarkta ve bilhassa İslâm memleketlerinde propaganda yapmak için nasıl usul takip etmeleri icabettiği hakkında bir talimatnamelerini tesadüfen okumuştum. Bu talimatnameye göre ki, zaten aklın mantığın icabatı da budur, komünizm Müslüman memleketlerine asıl hakiki simasıyla yani dini, milliyeti inkâr ederek, bunların aleyhinde açıkça cephe alarak giremez; Müslüman memleketlerine bilhassa taassubun hâkim olduğu geri sahalara, başında koskoca bir yeşil sarık sararak girer. (...) Arkadaşlar bu itibarla komünizme karşı koruma tedbirlerini ihtiva eden bir kanunun irticaya karşı da koruma tedbirlerini ihtiva etmesi kadar tabîî bir şey olamaz.”¹⁴⁹

Siyasal merkezin, komünizmin hedeflerine ulaşmada irticayı bir araç olarak kullandığı görüşü, iki ayrı düşmanın aynı hatta ilerleyebildiği fikrine dayanmaktadır. Günaltay'ın bunu her fırsatta dile getirdiği görülüyor. Ankara'da yaptığı bir basın toplantısında komünizmle mücadele meselesine değinirken hemen akabinde irtica ile ilişkilendirilen şeyh, mürşit ve cemaat konusunu gündeme getirmesi, dinî alanın sınırlarını kamuoyuna hatırlatma kaygısı taşımaktadır: “(...) Komünizme gelince,

¹⁴⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Sekizinci Dönem, Yüz Altıncı Birleşim, 10.06.1949, s.748

¹⁴⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Sekizinci Dönem, Yüz Beşinci Birleşim, 9.06.1949, s. 640

fikir olarak Marks'ı ben de okudum. Her nazariyenin iyi veya kötü cihazları olur. Bunlar, ilmen tetkik edilir. İstanbul Üniversitesinde hatalı olduğuna ikna için birkaç ders uğraştığım olmuştur. (...) Fikirlerimizi bukağıya vuracak bir cereyanın inkişafına, fikir hürriyetimizi korumak bakımından da meydan vermemek mecburiyetindeyiz.” Başbakan, şeyhlik unvanı ve mürşitlik payesiyle etrafına adam toplayanlar hakkında tedbir alındığını, mahkeme kararıyla bunların, buldukları yerden değiştirilebileceklerini bildirmiş: “Bir kişiyi nakletmekle binlerce kişiyi kurtaracağız” demiş ve şimdiki mevzuatın kifayetsizliğinden bahisle: “Mesela Ankara’da bir şeyh var, bir türlü dokunamıyoruz” demiştir.”¹⁵⁰

İktidar, büyük savaş sonrası çok partili hayatın siyasi alana getirdiği kısmi serbestlikten faydalanarak kurulan sosyalist partilerin Batı dünyası ile ortak bir yol bulma hedefine zarar verme endişesi taşırken, muhafazakâr kesim bu kaygıyı, katı laiklik politikalarını aşmak, dinî alanda yapılacak değişikliklerin çerçevesini genişletmek üzere her platformda kullanmıştır. 1945’ten sonra kurulan sosyalist partiler arasında Türkiye Sosyalist Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Ergenekon Köylü ve Çiftçi Partisi, Müstakil Türk Sosyalist Partisi gösterilebilir. Bu partilerden ilk ikisi dışındakilerin pek bir varlık gösteremediği anlaşılıyor.¹⁵¹

Türkiye’nin dış politika ilkelerinin Demokrat Parti iktidarı döneminde de temel değişiklikler olmadan uygulanması, ayrıca NATO’ya üyelik sürecinin devam etmesi komünist aksiyonlara karşı bir dizi önlemleri beraberinde getirmiştir. Bunların en kritiği, Aralık 1951’de yapılan değişikliklerle sınıf esaslı örgütlenme ve propagandaları yasaklayan ceza kanununun 141 ve 142. maddelerine idam cezasının eklenmesidir. İktidar ile ana muhalefetin gösterdiği bu refleks, sol eğilimli birçok partinin kapanmasına ve pek çok ismin hapis cezası almasına neden oldu. Elbette yayınlar da bu takibattan nasibini aldı. Zararlı neşriyatla mücadele adı altında komünist fikirlerin

¹⁵⁰ Selamet, Nisan 1949, c. 4, sayı: 84, s. 3-16

¹⁵¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’a Kadar)”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, c. 7, s. 1950-1954

yayılması tehlikesine karşı tek parti yıllarından beri takibatlar yapılmaktaydı. 1938 yılında İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya'nın birer tamimle ilgili makamlara iletildiği Halkevi Kütüphanelerinde bulunması ve okunması yasak olan yayınların listesi arasında Karl Marks'ın *Gündelik İşçi ile Sermaye*, Sabiha Zekeriya Sertel'in çevirdiği *Yeni Sovyet Kanunu Esasisi, Karl Fauteski'ye Göre Sosyalizm, Diyalektik Materyalizm*, Nazım Hikmet'in *Sovyet Demokrasisi*, Hikmet Kıvılcımlı'nın tercümesi olan *Karl Marks'ın Ekonomi Politikası Sosyalizm Tetkiki* gibi kitaplar bulunmaktadır.¹⁵² İki ciddi sol yayın olarak sayabileceğimiz *Adımlar Dergisi* ile *Yurt ve Dünya Mecmuası*'nın kapatılarak imtiyaz sahipleri Behice Boran ve Pertev Naili Boratav'ın yargılanması, sol düşüncelerin etkili bir şekilde dile getirildiği Tan Gazetesi'nin sahipleri Sabiha Sertel ve Eşi Zekeriya Sertel'in hapis cezalarının ardından Türkiye'yi terk etmek durumunda kalmaları, devletin bir mesele olarak gördüğü komünist eğilimlere karşı yaklaşımını ortaya koyan örneklerdir.

Çeşitli illerde kurulan Komünizmle Mücadele Dernekleri de izlenen dış politika paralelinde devlet tarafından desteklenen teşkilatlardır.¹⁵³ Derneğin İstanbul'da kurulmasından evvel 1950-1952 yılları arasında on beş günde bir çıkmaya başlayan Komünizme Karşı Mücadele Mecmuası'nın/Gazetesi'nin yazar kadrosu arasında yer alan Nurettin Topçu, Remzi Oğuz Arık, Mehmet Kaplan, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Ali Fuat Başgil gibi isimlerin aktüel siyasi zeminde ilerlemeyen düşünce yazıları bulunmaktadır.¹⁵⁴ Ancak dönemin milliyetçi muhafazakâr bazı isimleri,¹⁵⁵ dernek çatısı altındaki söylemleri yahut kendi yayın mecralarında yaptıkları yayımlarla komünizm karşıtlığının siyasi malzeme hâline gelmesinde katkıda

¹⁵² Tam liste için bkz. Cemil Koçak, Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler, İletişim Yayınları, 2011, s. 155-156

¹⁵³ Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği'nin faaliyetleri ve yapılan devlet yardımları ile ilgili mecliste yaşanan tartışmalar için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, Birinci Dönem, Yüz Kırk Yedinci Birleşim, 16.7.1965, s.527-538

¹⁵⁴ Komünizmle Mücadele Derneği İstanbul'da 7 Aralık 1956'da kurulmuştur.

¹⁵⁵ Necip Fazıl Kısakürek, Osman Yüksel Serdengeçti, İlhan Darendelioğlu gibi isimler bu anlamda aksiyon tarafı ağır basan kişiliklerdi.

bulunmuş, politik kutuplaşmaların yaşanmasında etkili olmuş, sonraki yıllarda ortaya çıkacak benzer teşkilatların kuruluş ilkelerinde izler bırakmışlardır. ¹⁵⁶

¹⁵⁶ Türkiye’de kurulan Komünizmle Mücadele Dernekleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ertuğrul Meşe, Komünizmle Mücadele Dernekleri, İletişim Yayınları, 2016

2.2. SEBİLÜRREŞAD VE SELAMET DERGİLERİNDE KOMÜNİZM VE FARMASONLUK TEHLİKESİ

2.2.1. Komünizm

“Komünizmin ülke geneline yayılma tehlikesi”, dinî alanda yaşanan nispi serbestliğin açtığı alanı genişletmede motive edici bir argüman olarak sık kullanıldığı bilinen bir husustur. Dönemin iki İslamcı yayını olan Sebilürreşad ve Selamet Dergilerinde komünizm meselesini hem memleketin manevi hayatına zarar veren bir tehdit hem de dinî inkişafın yaşanabilmesinde bir imkân olarak gören yazılar yayımlanmıştır. Sebilürreşad’ın öncü ismi Eşref Edip’in, dine karşı cephe alan her girişimi veya teşekkülü komünizmle suçlayarak toptancı bir anlayış sergilemesi bu kullanışlı alanın nasıl değerlendirildiğini anlamak açısından dikkate değer: “(...) *Din ve komünizm... Birbirinin tamamı ile zıddıdır. Din bulunduğu yerde komünizm, komünizm bulunduğu yerde din olmaz. Komünizmin en bariz karakteri, dine karşı cephe almasıdır. Dine karşı cephe alan her teşekkül komünizmdir.*”¹⁵⁷ O yıllarda Halk Partisi milletvekili olan Sinan Tekelioğlu, mecliste yaptığı konuşmada komünizmin panzehrinin dine sarılmak olduğunu Eşref Edip gibi genelleme yaparak açıkça ifade ediyor. “(...) *memleketimiz etrafında dolaşan komünizm tehlikesini bastırarak ancak ve ancak Türk Milletinin tam manasıyla dinine sarılması ile - hurâfat hariç- mümkündür. Öbür taraf tamamen dinsiz ve akidesizdir. Türk Milleti kendi dinine sağlam ve sıkı bağlandığı içindir ki, hiçbir zaman Türkiye’ye girmemiş ve girmeyecektir. Ve girmişse o komünist olanlar herhalde bizden değildir.*”¹⁵⁸ Benzer bir yaklaşımı Yusuf Ziya Yörükan’ın “Din Aleyhtarlığı Komünizm Yoludur” başlıklı yazısında görmek mümkün: “(...) *Ya din ya Komünizm. İkisinin ortası yoktur. Kanaatimize göre dine hürmet edilmeyen, dinî hislere kıymet verilmeyen bir*

¹⁵⁷ Eşref Edip, “Dinî Neşriyatı Kösteklemek İsteyenler” Sebilürreşad, Aralık 1948, c: 1, sayı: 24, s. 374

¹⁵⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 23 Şubat 1949, 8. Dönem, Cilt: 16, 50. Birleşim, s. 448. Bu konuşmaya Sebilürreşad Dergisi’nin Mart 1949 tarihli 33. sayısında yer verilmiştir.

*yerde er geç komünizm meydan alır. Bilerek bilmeyerek din aleyhinde bulunanlar, komünizmin gizli propagandacılarıdır.”*¹⁵⁹

Komünizme karşı alınacak dinî önlemlerin, sınırları belli olmayan laiklik uygulamalarına ters düşmemesi hassas bir konudur. Kızıl tehlikeyle din ve ahlak cephesini genişleterek mücadele ederken rejimin zarara uğramamasına dikkat edilmelidir.¹⁶⁰ Burada altı çizilmesi gereken husus, dinî alanın devlet eliyle güçlendirilmesi isteğidir. Komünizmle mücadelede; dinî müesseselerin ihyası, din adamlarının yetiştirilmesi, çocuklara din terbiyesinin verilmesi, okulların her kademesine din derslerinin konması devletin desteği ile gerçekleşecek adımlardır. Ayrıca İslamcı-muhafazakâr yayınlara göre komünizmin hedefi sadece din değildir. Milletleri esarete mahkûm eden, onları birer kuklaya çeviren bu düşünceye karşı her toplum mukavemet göstermelidir. Türk Milleti hür yaşamından asla taviz vermediği için komünizm ile mücadele etmektedir: “(...) milletleri hüviyetlerinden tecrit eden mütecaviz komünistlik, daha sonra milletlerin hürriyet ve bağımsızlığını çiğneyip geçiyor, milletleri kuklalaştırıyor ve kendi isteğine göre kullanıyor, bu duruma düşen milletler esarete mahkûm oluyor. (...) Türk Milleti hür ve bağımsız yaşamak istediği için, hürriyet ve bağımsızlığından zerre kadar fedakârlıkta bulunmamak azmi ile hareket ettiği için bütün kuvvetiyle komünizme mukavemet ediyor. (...) Din ve milliyet gibi iki mukaddes ve canlı varlığa hücum ederek istila emellerini tatmin etmek isteyen mütecaviz komünistlik din ve milliyetin kuvvetli mukavemetine dayanamayarak yere serilecek ve dünya bu sayede faşistlik ve nazistlik gibi bu üçüncü afetten de kurtulacaktır.”¹⁶¹ Burada Milli Mücadele dönemindeki İslamcı-Milliyetçi siyasi söyleme benzer bir tavır söz konusu.

¹⁵⁹ Sebilürreşad, Haziran 1948, c. 1, sayı: 6, s. 89

¹⁶⁰ “(...) Sayın Başvekilimizin beyanatta buldukları veçhile rejimin icaplarına riayet etmek şartı ile -komünizmin amansız düşmanı olan- dinî ve ahlakî cephenin takviyesine, hükümet idaresinin laik olması bir engel teşkil edemez. El verir ki laikliği yanlış anlamış veya yanlış tatbik etmiş olmayalım.” Hakkı Şenkon, “Kızıl Tehlikeye Karşı Din ve Ahlak Cephesi”, Sebilürreşad, Mart 1949, cilt: 2, sayı: 34, s. 139

¹⁶¹ Selamet, “Komünistlikle Mücadele”, 9 Ocak 1948, sayı: 34, s. 3

Selamet Dergisi’ni çıkartan Ömer Rıza Doğrul’un, komünizmin hem din hem de hürriyet üzerinde yarattığı olumsuz etkilerden bahsederken dönemin şartlarına uygun olarak Amerikan Başkanı’nın konuşmasını kıymetli bulup alıntı yapması, dinî alanda yapılacağı anlaşılan çalışmalarda siyasal merkezi -işin içerisine özgürlük kavramını da dâhil ederek- cesaretlendirme amacı taşımaktadır: “(...) *Amerika Birleşik Cumhuriyetler Başkanı Mr. Truman, bu hafta içinde söylediği nutukların birinde komünistliğin ne olduğunu anlattığı sırada şu kıymetli sözleri de söylemiştir: “İnsan hürriyetlerine karşı tecavüzlerini haklı göstermek için zulüm, tarih boyunca türlü türlü kılıklara bürünmüş ve birçok yanlış felsefelere istinat etmiştir. Komünizm asıl karakterini bir terakki doktrini maskesi altında gizlemektedir. Hâlbuki komünizm böyle bir doktrin olmayıp bilakis insanın mukadderatına sahip olmasını meneden bir irtica hareketidir. Bundan başka komünizm Allah’ı inkâr ederek Allah’a iman çerçevesi dâhilinde hürriyetleri müdafaa eden dine zulüm etmektedir.”* Mr. Truman bu sözlerinden vuzuhla anlaşılan bilhassa iki hakikat vardır. Biri komünizmin insanı mukadderatına sahip bir varlık olmaktan çıkararak bir irtica hareketi olduğudur. Çünkü insanı insan tanımaz, devletin kölesi sayar ve böylece insanı hür ve muhtar bir varlık olmaktan çıkarır. (...) İkinci hakikat: Komünizmin Allah’ı inkâr ederek Allah’a iman çerçevesi içinde hürriyetleri müdafaa eden dine karşı zalim ve düşman olduğudur. (...) Biz Müslümanız, komünizme düşmanız. Çünkü ferdin de hakkını, cemiyetin hayatının da gereklerini tanırız. İslamiyet, hürriyet demektir.”¹⁶²

Sebilürreşat ve Selamet, komünizme karşı İslamiyet’in güçlendirilmesi konusunda sadece yurt içi değil yurt dışından bulduğu argümanlardan da yararlanmak istemiştir. Sebilürreşad, 1925 yılında Rusya’da kurulan Savaşçı Allahsızlar Birliği Teşkilatı ile ilgili Amerika’nın Rusya Büyükelçisi Walter Bedell Smith’in yazdıklarını, “Bolşevikler Dinle Mücadelede Başa Çıkamadılar” başlığı ile aktarmakta: “Allahsızlar Birliği Teşkilatı dini yıkmak için yirmi sene uğraştı. Dini müesseseler

¹⁶² Ömer Rıza Doğrul, “Komünizm İnsanlık için En Büyük Felakettir”, Selamet, 26 Mart 1948, sayı: 45, s. 2

kapatıldı, mabetler dinamitle havaya uçuruldu, dindarlara türlü işkenceler yapıldı, yine din hissini insanların kalbinden silemediler.” ¹⁶³

1948 yılında komünizme karşı New York'ta toplanan Dinler Arası Konferans'a katılan Hamdullah Suphi, İstanbul'a döndükten sonra verdiği beyanatta tüm dinlerin bu tehlikeye karşı ortak hareket etmesini ifade ederken Amerikalıların dinden güç olarak sabırla çalışmaya hazır olduklarını belirtiyor: “(...) Konferansın maksadı dosdoğru bir cümle ile ifade edilmek lazım gelirse; buna komünizme karşı dinî kuvvetleri seferber etmek denmelidir. Konferansa 68 millet iştirak etti. Oradaki nutkumda söylediğim üzere, uzun bir tarih sırasında birbirine karşı vaziyet almış olan dinlerin şimdi müşterek bir tehlike karşısında birbirine yardım edecek bir kuvvet haline geçebilmeleri sade bir iş değildir. (...) Amerikalının ruhu, din mertebesinde kıymeti olan bir takım büyük maksatlara gönül vermeye ve o maksatlar yolunda sebatla çalışmaya müsaittir.” ¹⁶⁴ Hamdullah Suphi gibi pek çok ismin, komünist fikirlere karşı gösterilen tepkiler kadar Batı emperyalizmiyle ilgili ciddi bir eleştirel tutum sergilememiş olması, Türkiye'nin komünist Rusya karşısında kapitalist ABD aksına doğru hareket etmesi ve zihinlerindeki liberal siyasi prensiplerin kabulüyle birlikte ülkede dinî serbestliğin yaşandığına dair olan sarsılmaz inançla ilgilidir. Buna Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı açık tehditkâr bir siyaset izlemesi de eklenebilir. “(...) Yakında Amerika'da toplanacak Manevi Silahlanma Teşekkülü ¹⁶⁵ İstanbul'a gönderdiği bir tebliğde diyor ki: Dünya komünizmi ideoloji yoluyla bütün hür dünyayı tehdit ediyor. Buna karşı manevi destekleme olmadıkça hür dünyayı kurtarmak maksadıyla askerî, siyasî ve iktisadî sahalarda sarf edilecek gayretlerin tesiri mahdut kalır. Bu toplantı manevi prensiplere dayanan bir demokrasinin sesini dünyaya duyurmak için mükemmel imkânlar vermiştir. Bu ahlaki prensiplerle beraber Allah'ın rehberliği, hürriyetin en büyük istihkâmını teşkil eder.” ¹⁶⁶ Bu arada NATO üyeleri arasında manevi bağları

¹⁶³ Sebilürreşad, Aralık 1949, c. 3, sayı: 66, s. 251

¹⁶⁴ Sebilürreşad, Temmuz 1948, c. 1, sayı: 9, s. 144

¹⁶⁵ Bu teşekkülün Türkiye'deki faaliyetleri “Manevi Cihazlanma Derneği” adıyla yürütüldü. Bu dernek ile ilgili Aytunç Altındal'ın görüşleri için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=09B3LmyWnQ>, 31 Ağustos 2016

¹⁶⁶ Sebilürreşad, Mayıs 1951, c. 5, sayı: 103, s. 42

güçlendirmek için Washington'da düzenlenecek din konferansına Türkiye'nin de davet edildiğini hatırlatmakta fayda var.¹⁶⁷

Selamet Dergisi, Paris'te haftalık çıkan bir Amerikan gazetesi Herald Tribune'de yayımlanan Joseph Newman'ın bir yazısını alıntılarak Sovyet Rusya'daki komünist rejimin dine bakışını iç siyasete mesaj verecek şekilde okuyucularının dikkatine sunuyor. Dergi, bir yabancıнын gözüyle siyasi iktidar hakkında din düşmanlığı üzerinden bir tespitte bulunmakta: “(...) *Bu gazetenin 25 Haziran tarihli Paris nüshasında, Moskova muhabiri Joseph Newman'ın gönderdiği bir yazıyı okuduk ve dikkatimizi çeken bu yazıyı okurlarımıza da okutmak istedik. Çünkü bu yazı Sovyetlerin din siyasetini çok iyi anlatmakta ve bu siyasetin gaye ve hedefini vuzuhla belirtmektedir. (...) Büyük Sovyet Ansiklopedisinin bu cildine göre din kapitalist maziden kalmış bir hurafedir. Rus halkının baştanbaşa maddiyatçı bir terbiye görmesi ile bu hurafede ortadan kalkacaktır. Fakat şimdiki halde Sovyet Devleti ona karşı müsamahalı bir tavır takınacaktır. (...) biz memleketimizde türeyen bir takım müfrit din düşmanlarının kimleri rehber edindiklerini bir türlü keşfedemiyor ve bu yüzden karanlık içinde kalıyorduk. Herald Tribune gazetesinin bu yazısı bize, bizim müfritlerin kimlere uyduklarını ve kimleri taklit ettiklerini apaçık gösterdiği için bu müfritlerin hakiki mahiyetlerini anlamış bulunuyoruz. (...) bunların kimi taklit ettiklerini öğrenmiş olmak bizim için kazançtır. Çünkü kendilerine nasıl mukabele edeceğimizi ve ne diyeceğimizi kolaylıkla tayin edeceğiz.*”¹⁶⁸

Selamet, dünyanın en büyük İslam müessesesi olarak konumlandığı Mısır El Ezher Üniversitesinin Rektörü Şeyh Me'mun El Şennar'a Amerikalı bir gazetecinin sorduğu sorudan hareketle İslamiyet'in komünizme karşı duruşunu birinci sayfadan okuyucularına aktarıyor. Soru gayet açık. İslamiyet'in komünizme bakışı nedir? Rektörün cevabı, komünizmin sosyal prensiplerine alternatif olacak mahiyette: “(...) *Biz komünizmin Müslümanlar arasında yayılamayacağına inanıyoruz. Bunun sebebi, İslamiyet'in Müslümanlar arasında yaşattığı içtimai yardımlaşma ve Müslümanın*

¹⁶⁷ Sebilürreşad, Mayıs,1957, c. 10, sayı: 244, s. 297

¹⁶⁸ Selamet, 16 Temmuz 1948, sayı: 59, s. 4-15

Müslümanla el birliği yapmasını katî bir vazife saymasıdır. Onun için İslamiyet, komünizmin bütün dalgalarına mukavemet edecek ve hepsini geri çevirecek en sağlam kayadır."¹⁶⁹ Komünizme karşı yurtdışı kaynaklı argümanlara örnek niteliğinde bir haber de Mısır ve Vatikan arasında İslam-Hristiyan paktı kurma konusunda görüşmeler yaşandığı ile ilgili. Sebilürreşad, İslam ülkelerini kapsayacak böyle bir blokun kurulması için çalışıldığını, Mısır dış işlerinin bu projenin aynı zamanda Hristiyan ve Müslüman dünyasını birbirine yakınlaştırma hedefi olduğunu duyuruyor.¹⁷⁰

İslamcı muhafazakâr dergilerin birçoğunda, komünizmin dünya görüşüne dair entelektüel anlamda derin, ciddi ve mukayeseli eleştirilerin yerine daha çok bu ideolojinin, insanı imandan uzaklaştırıp ruhi, manevi sıkıntılar yaşamasına neden olan, aile yapısına ve milli bütünlüğe zarar veren tarafları üzerinde durulmuş, sığ bir tartışma yürütülmüştür.¹⁷¹ Bu tür yüzeysel yaklaşımların daha geniş çevrelere ulaşma amacı taşıdığına şüphe yoktur. Nitekim bu üslubun, komünizme karşı nasıl bir savunma mekanizması izlenmesi gerektiği hususunda bilhassa gençleri etkilediği bilinmektedir. Said Nursî'nin Afyon hapisanesinde tutuklu iken avukatları aracılığı ile adli makamlara gönderdiği yazıda, serbest kalması hâlinde Bolşeviklere karşı mücadelede memleketin ve gençlerin imanını kurtarmak için hizmete hazır olduğunu ifade eden cümlelerini görüyoruz. Sebilürreşad, kendisinin vefatından sonra bu yazının son bölümünü yayınlamıştır : *"(...) Mezara yaklaştığım bu zamanda, İslam memleketi olan bu vatanda Bolşevik baykuşlarının seslerini işitiyoruz. Bu ses, Âlem-i İslam'ın iman esaslarını zedeliyor. Halkı, bilhassa gençleri imansız yaparak kendisine bağlıyor. Ben bütün mevcudiyetimle bunlarla mücadele ederek gençler ve Müslümanları imana davet ediyorum. Bu imansız kitleye karşı mücadele ediyorum. Bu mücahedem ile inşallah Allah huzuruna girmek istiyorum. Bütün faaliyetim budur. Beni bu gayemden alıkoyanlar da korkarım ki, Bolşeviklerdir. Bu iman düşmanlarına karşı mücahede açan sizin gibi dindar kuvvetlerle el ele vermek, benim için mukaddes bir gayedir. Beni serbest bırakınız. El birliği ile komünistlikle*

¹⁶⁹ Selamet, 30 Temmuz 1948, sayı: 61, s. 2

¹⁷⁰ Sebilürreşad, Şubat 1950, c. 3, sayı: 72, s. 351

¹⁷¹ Cevat Rifat Atilhan, "İnsafsız İnsanlar", Sebilürreşad, Kasım 1957, c. 11, sayı: 256, s. 92

zehirlenen gençlerin islahına ve memleketin imanına Allah'ın birliğine hizmet edeyim."¹⁷²

Komünizmin memleketi içerden çökertme hedefi, daima gündemin baş sıralarında tutulan bir iddiadır. Buna göre, Moskova'dan çeşitli ülkelerin aydınlarına verilen gizli talimatlarla yönetimler ele geçirilecek, komünizm her yere hâkim olacaktır. Türk milletinin maddi ve manevi varlığı düşünülenden daha fazla tehlikededir, bu sebeple gerekli önlemlerin alınması hayati bir öneme sahiptir.¹⁷³ Peyami Safa, Türkiye'de radyolarda dinî yayınların yapılmasının, ailelerin çocuklarına Kur'an dersi aldirmasının, dinî içerikli dergilerin çıkartılmasının irticaî faaliyet olarak sayılmasını Moskova radyolarının propagandasına bağlamaktadır. Ancak ülkede bazı gafiller bu tuzağa düşmekte, komünizmin ürettiği yalan siyasetinin asıl kaynağını görememektedir. *"(...) Türkiye'de irtica olduğunu iddia edenlerin delilleri nedir? Onlara göre, radyoda dinî yayınlar yapılması, bazı velilerin çocuklarına Arapça Kur'an ve din dersleri verdirmeleri, bir din yazarının Risale-i Nur adındaki eserlerini okuyanların büyük bir kalabalık teşkil etmesi, arada bir tarikat ayinleri yapanların yakalanması ve din dergileri yayınlanması irtica hareketleridir. (...) Moskova radyosu gibi Türkiye'de irtica olduğu propagandası yapanların hepsi kızıl maksatlarla hareket etmiş değillerdir. Aralarında masumlar ve gafiller pek çoktur. Fakat bu propagandanın Moskova'daki yuvasını görmemek için aptallık derecesinde gaflet lazımdır."*¹⁷⁴ Gerek Bediuzzaman'ın gerekse Peyami Safa'nın metinlerinde Türkiye'de dine karşı siyasi ve kültürel tutumların, irtica edebiyatının komünizm ve komünist propaganda ile eşleştirilmesi dikkat çekici bir husustur. Siyasi merkez komünizme karşı dinî alanı canlandırmaya doğru hareket ederken dinî camia da siyasi merkezden kendilerine gelen baskıları komünizm üzerinden savmaya çalışmaktadır.

¹⁷² Sebilürreşad, Ekim 1965, c. 15, sayı: 361, s. 176

¹⁷³ Ülkeyi içerden çökertmeye yönelik 18 maddeden oluşan komünist talimatı için bkz. Sebilürreşad, Haziran 1962, c. 14, sayı: 337, s. 190

¹⁷⁴ Peyami Safa, "İrtica Bu mudur?", Sebilürreşad, Ocak 1960, c. 13, sayı: 302, s. 30

Sebilürreşad, Senatör Fethi Tevetoğlu'nun 1965'te Ankara'da çıkmaya başlayan Komünizme ve Komünistlere Karşı Türk Basını Dergisi'nde yayımladığı "Amansız Bir Komünizm Düşmanı: Atatürk" başlıklı makalesinden alıntı yaparak Atatürk'ün, Bolşevizm'in Türkiye'yi etki alanına almasını engelleyen unsurlar ile ilgili görüşlerini okuyucularıyla paylaşıyor: "(...) Bolşevizme gelince, onun bize nüfuz etmesini önleyen dinimiz, an'anelerimiz ve sosyal bünyemiz göz önüne alınırsa bu doktrinin memleketimizde hiçbir şansı olmadığı anlaşılır. Türkiye'de ne kapitalistler ve ne de milyonlarca işçi vardır. Ziraî bir problem de önümüze dikilmiş değildir. İçtimaî noktaî nazarından dinî kaidelerimiz bizi Bolşevikliği kabul etmekten alı koymaktadır. Hatta Türk milleti lüzumu halinde ona karşı savaşmaya hazırdır." ¹⁷⁵

Komünizmin panzehiri olarak demokrasi ve dine atıfta bulunan Sebilürreşad ve Selamet, iddiasını güçlendirmek adına güncel siyasi koşulların da etkisiyle bilhassa Amerika'daki gelişmelerden yahut çıkan yayınlardan örnekler vermektedir. Burada amaçlanan dinî alanda yaşanan canlanmanın gerekliliğine iktidardaki Halk Partisi mensuplarını inandırmak, atılan adımların ne kadar doğru olduğuna dair güçlü kanıtlar sunmaktır: "(...) Demokratlık din ahlakının mahsulü olduğuna göre demokrat memleketlerde DİN (büyük harf tercihi derginindir) ne durumdadır? Bu mühim meseleyi merak eden bir Amerikan mecmuası (Lady's Home Journal) büyük bir anket açmış, bu anketi şümullendirmek ve milli bir mahiyet almasını sağlamak için her şeyi yapmış, elhasıl Atlantik kıyılarından başlayarak Pasifik kıyılarına kadar Amerika halkını ne kadar mümkünse o kadar sorguya çekmiş, aldığı cevapların tetkik ve tahlilini din bilginlerinden üç kişiye havale etmiş, bunlar da uzun uzadıya çalışarak anketin verdiği neticeleri ilan etmişlerdir." ¹⁷⁶ Selamet bu anketin sonuçlarını istatistiksel olarak aktarıp konuyu din-siyaset ekseninde komünizme bağlamakta, demokratlığın din ahlakının bir mahsulü olduğu, dinsizliğin komünizmin yayılmasına sebebiyet verdiği sonucuna varmaktadır.¹⁷⁷ Ömer Rıza Doğrul ise Avrupa'da komünizmin hâkim olduğu ülkelerde (Macaristan ve

¹⁷⁵ Sebilürreşad, "Atatürk'ün Komünist Düşmanlığı", Mart 1965, c.15, sayı: 359, s. 141

¹⁷⁶ Selamet, "Demokrat Milletler Dindar Olur", Şubat 1949, sayı: 73, s. 10

¹⁷⁷ Anketin sonuçlarına göre Amerikan halkının % 95'i Allah'a inanıyor, % 76'sı mabetlere devam ediyor, %74'ü her gün Allah'ı düşünüyor.

Bulgaristan) din adamlarına karşı gösterilen tahammülsüzlüklere örnekler vererek bu sistemin medeniyetten uzak, alçalma ve gerileme unsuru olduğunu, cinayet olarak nitelendirdiği komünist uygulamaların karşısında Türkiye'nin medeniyet ve demokrasi dünyasının yanında kalacağını vurgulamıştır: “(...) Avrupa'nın komünistlik tahakkümü altında yaşayan bütün memleketleri, zaptiyeleşmiş bir haldedir. Burada emniyet, bir partiye münhasırdır. Adalet, siyasete alettir ve müsamahakârlıktan eser yoktur. Bu memleketlerde vicdan hürriyetine karşı vuku bulan tecavüzler, bu yüzden bütün medeniyet âleminde hoşnutsuzluklar ve isyanlar uyandırıyor ve bilhassa dine karşı gösterilen saygısızlık en geniş ölçüde takbih olunuyor. (...) Biz komünizmin bu cinayetleri karşısında bütün medeniyet dünyasıyla beraberiz. Medeniyet ve demokrasi dünyasının bu cinayetler karşısındaki durumunu destekler ve bugün sapkın ve aşırı bir siyaset tutarak insanlığa şeref veren bütün esasları çiğnemeyi göze alan milletlerin bir an evvel kendilerine gelmelerini temenni ederiz.”¹⁷⁸

Komünizm felaketine karşı dinin inkâr edilemez bir kuvvet olduğu vurgusu dönemin İslamcı yayınlarının baş sayfalarında yer almaktadır.¹⁷⁹ Tüm dünya bu tehlikeye karşı adeta seferber olmuş, faşizmin büyük zarar verdiği din, savaş sonrası yeniden eski rolüne dönerek barış ve demokrasiyi destekleyen en güçlü amillerden biri hâline gelmiştir. Hür dünya, dinin hayati bir öneme sahip olduğunu geç de olsa artık anlamıştır. Genel itibarıyla bu fikirler etrafında kaleme alınan pek çok yazı ve makale, devamında Türkiye'deki güncel duruma atıfta bulunarak bir sonuca varmaktadır. Türkiye, Avrupa'da atılan bu adımlara bigâne kalmamalı, Diyanet İşleri Başkanlığı gerekli yetkilerle mücadelede en ön safta olmalıdır.¹⁸⁰ Ayrıca Türkiye'de

¹⁷⁸ Ömer Rıza Doğrul, “Demokrasi Dünyasında Din”, Selamet, Mart 1949, sayı: 79, s. 15

¹⁷⁹ İlim Yayma Cemiyeti tarafından hazırlanan tercüme eserlerin dördüncüsü Kemal Kuşçu'nun Fazlurrahman'dan çevirdiği, 1961 'de çıkan “Komünizme Karşı İslam” kitabıdır. Bir yıl sonra Mehmet Şevket Eygi'nin sahibi olduğu Bedir Yayınlarından Prof. Dr. İhsanullah Han'a ait “İslamiyet ve Komünizm Birbirine Zıttır” kitabı Ahmet Hamdi Hatipoğlu çevirisiyle basılmıştır.

¹⁸⁰ “(...) bugün bütün demokrat Avrupa'da din aleyhinde ve dinin beynelmilel alanda ifa ettiği anlaşırıcı ve yakınlaştırıcı rolü aleyhinde çalışan hiçbir âmil kalmamış gibidir. Bilakis bütün âmiller dini desteklemekte ve onun öteden beri ifa ettiği rolü hızlandırmak için her çareye başvurulmaktadır. Çünkü dünyayı komünizm felaketinden korumak hususunda en tesirli kuvvet olduğu takdir olunuyor ve

dinin sadece vicdanlara hitap etmesi gerektiğini savunan kesime karşı, Avrupa’da komünizmle mücadelede din esasına dayanan partilerden örnekler verilerek Türk siyaseti için yeni imkânlar da aranmaktadır.¹⁸¹ İzlenen bu üslup, itidali elden bırakmamıştır. Ömer Rıza Doğrul’un, aşırı sol görüşleri dinî ve milli bir beka sorunu olarak değerlendirirken sağ aşırılığı zamanın ileri hamlelerine karşı körlük şeklinde tavsifi, bu itidalli anlayışın neticesidir.¹⁸²

2.2.2. Farmasonluk / Siyonizm

İslamcı dergilerin pek çoğu milli ve manevî değerler karşısında, devleti yıkma gibi gizli emelleri olduğu varsayılan bir diğer tehlikeli fikrin/yapının farmasonluk/siyonizm olduğuna dair yazılar yayımlamıştır. Dönemsel olarak bakıldığında bu tenkit hattı aslında Türkiye’nin yeni yöneldiği ABD-hür dünya çizgisi ve kapitalist dünya ile alakalı gözükmektedir. Bir bakıma komünizm karşıtlığı bu ikinci hat ile dengelenmektedir. Çünkü masonluk ve siyonizm (İsrail) “hür dünya” tarafındadır. Bu konuda başı çeken isim hiç şüphesiz Cevat Rifat Atilhan’dır. Atilhan hem Osmanlı ordusunda hem de Kurtuluş Savaşı’nda görev almış, mesleğini yüzbaşı

bu kuvveti körletmek değil, bilakis canlandırmak ve desteklemek lazım geldiği herkes ve her millet tarafından anlaşılmuş bulunuyor. (...) Bizim bu işte geri kalmamız ve Diyanet İşleri Başkanlığına gereken salâhiyetleri vermememiz, onun tarafından kurulması lazım gelen teşkilatı ihmal etmemiz, kendimiz için de, İslam âlemi içinde büyük bir kayıp teşkil eder.” Selamet, Nisan 1949, sayı: 81, s. 3. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı, 1964 yılında “Komünizm Hakkında İslami Görüşler” kitabını yayınlamıştır.

¹⁸¹ “(...) Avrupa’nın birçok memleketlerinde açıktan açığa Katolik olduğunu belirten siyasi partiler Batı dünyasının siyaset âleminde mühim roller oynamışlardır. İkinci Dünya Harbinin son bulmasından beri Avrupa’da Katolik partiler yeniden canlanmış ve yeniden mühim roller ifasına başlamıştır. (...) bugün din esasına istinat eden partiler, Avrupa’yı komünistlikten koruyan en mühim âmildir. Bütün medeni dünyada bilhassa Avrupa’da dinin artık siyasete asla karışmadığını ve sırf ferdin vicdanına ait olduğunu iddia eden bizim profesörlerimiz acaba bu asıl kaynağından alınmış olan sarıh malûmatı nasıl karşılarlar? Aldandıklarını itiraf ile mi?” Selamet, Nisan 1949, sayı: 81, s. 10. Partilerin yanında kiliselerin de komünizme karşı menfi tavrı, örnek bir gayret -komünistleri aforoz etmek dâhil- olarak sürekli vurgulanmaktadır.

¹⁸² Ömer Rıza Doğrul, “Aşırı Sağ ve Aşırı Sollar Hakkında”, Selamet, Haziran 1949, sayı: 92, s. 2

rütbesiyle sonlandırıp sivil hayata atılmış eski bir askerdir.¹⁸³ I. Dünya Savaşı'nda, Filistin cephesinde Yahudi casuslara karşı verdiği mücadelenin zihin dünyasını etkilediği anlaşılan Atilhan, anti-semit ideolojinin akademik düzeyde olmasa da önemli kalemleri arasındadır.¹⁸⁴ İslamcı muhafazakâr kesimi, Yahudilik, farmasonluk, siyonizm ve bunlarla el ele yürüdüğünü iddia ettiği komünizm üzerine yazdığı yazılar ile uyanık olmaya davet eden, işaret ettiği tehlikeler nedeniyle Türkiye'de dinî canlanmanın gerekliliğini savunan Atilhan, Sultan Abdülhamit'in devrilmesi ve Osmanlı Devleti'nin dağılması konusunda farmasonların gizli çalışmalarına Necip Fazıl ile birlikte en çok vurgu yapan isimlerden biri olmuştur. Filistin topraklarının kaybedilişine bizzat tanık olan Atilhan'ın yazdıklarının, milliyetçi, İslamcı muhafazakâr kesimin günümüze kadar gelen tarih perspektifinin şekillenmesinde etkisi açıktır. Bu bakış açısının basite indirgeyebileceğimiz hâli şudur: Filistin'de bir Yahudi devleti kurmak isteyen siyonistlerin, farmasonlar ve dönmelerle işbirliği yaparak önce Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine, ardından da Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına neden olduklarına dair sarsılmaz inanç.¹⁸⁵

¹⁸³ Cevat Rifat Atilhan'ın hayatı, eserleri ve düşünceleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Celil Bozkurt, "Eserleri ve Fikirleri ile Cevat Rifat Atilhan", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2011

¹⁸⁴ Rifat Bali, "Cevat Rifat Atilhan", Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Muhafazakârlık, İletişim Yayınları, 2003, cilt: 5, s. 404-407

¹⁸⁵ "(...) Evvela Yahudiler, 1898 senelerinde, İkinci Sultan Hamid'i tazyik ederek Filistin'de bir Yahudi yurdu istediler. Osmanlı Padişahı, şayanı dikkat bir taassupla buna muhalefet etti ve Yahudi tehlikesinin şümül ve avakibini kavrayarak, Hicaz hattını yaptırdı. (...) fiilhakika Birinci Dünya harbi patladı ve Türk İmparatorluğu parçalandı. Nankör Yahudi de emellerine nail oldu." Cevat Rifat Atilhan, "Filistin için Cihadı Mukaddes", Sebilürreşad, Mayıs 1948, c.1, sayı: 1, s. 7. "(...) Masonlar ve maskeli Siyonistler müştereken 31 Mart ihtilalini hazırladılar. Çünkü Sultan Hamid'i ancak o tahtından indirecek, mason tahakkümünü ancak o takviye edecekti. Nitekim de öyle oldu. İhtilal koptu ve Sultan Hamit tahttan indirildi." Cevat Rifat Atilhan, "Abdülhamid ve Siyonizm", Sebilürreşad, Kasım 1948, c. 1, sayı: 21, s. 332. Necip Fazıl'ın, Yahudiliğin farmasonlukla birlikte Osmanlı Devletini, Tanzimat'tan Cumhuriyete uzanan süreçte nasıl etkilediğini anlattığı muhtasar yazısı için bkz. Necip Fazıl Kısakürek, "Kimin Hesabına Konuşuyoruz ?", Büyük Doğu, 30 Ağustos 1946, sayı: 44, s. 2

Tek partili yıllarda Türkçü fikirleri ön planda olan Atılhan'ın, 1946'dan sonra dönemin koşullarına bağlı olarak İslamcı-milliyetçi tarafı daha ağır basmaya başladığı yazılarından anlaşılmaktadır.¹⁸⁶ Sebilürreşad ve Büyük Doğu'da neşrettiği makaleler ve yayımladığı eserleriyle sadece fikrî hayata katkıda bulunmakla yetinmemiş, siyasete atılarak Milli Kalkınma Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi ve İslam Demokrat Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır.¹⁸⁷

Cevat Rifat Atılhan'ın, masonluğun, Türkiye'de dinî düşünceleri zayıflatma amacı taşıdığı iddiasını kuvvetlendirmek için Atatürk'e atıf yaparak tüm kesimlere hitap edecek şekilde uyarılarda bulunduğu bunu yaparken de komünizmi sıkça kullandığı görülmektedir: “(...) *Din ve Beşeriyet düşüncesinin beşeriyetin umumî tekâmülünde oynadığı büyük rol, mason ve komünistlerin hiç de hoşuna gitmemektedir. Bütün kültür dünyasını tehdit eden ve beynelmilel teşkilat ve din ve milliyet aleyhtarı cereyanlarla ilerleyen komünistlere, marksistlere, farmasonlara, velhasıl haddizatında bilhassa Yahudi karakteri taşıyan bütün cereyanlara karşı kuvvetle mücadele etmek imkânını bize yalnız din bahşeder. (...) Mason kitabı Sinbolisme'in Ocak 1922 tarih ve 13 üncü sahifesinde şu cümle vardır. “Mason müsellesi, dinin yerini, localar da mabetlerin yerini tutacaktır.” İşte Atatürk'ün lağvettiği bu mabetler Türkiye'de yeniden kuruluyor. Bütün akliselim, iman, ahlak, din ve vicdan sahibi insanlar el ele vererek bizi ifsad eden, kökü yabancı ve yâd ellerde bulunan komünizmin öz kardeşi, ondan da daha tehlikeli, ondan daha ustalıkla çalışan bu komitenin mahiyetini bilmeyenlere bildirmelidir.*”¹⁸⁸

¹⁸⁶ “(...) bizim dinimiz, hiçbir zaman beşeriyet düşmanı değildir. Bilakis o, insanları devamlı ve esaslı bir huzur ve saadete ve hatta ileri bir tekâmüle sevk için bize bahşolunmuştur. Hatta risaletpenah efendimizden İslam'ın esas gayesi sorulduğu zaman, innema buistü li ütemmime mekârime'l ahlâk buyurmuşlardır. Mekârimi ahlak ve fazilete bu derece kıymet veren bir din de, dâhil, Hâliki Kâinat azameti karşısında bütün safvet ve samimiyetle pürhuşû olan ve huzur içinde bulunan vicdanlara uzanan bu müteceviz eller ancak mason eli olabilir.” Cevat Rifat Atılhan, “Farmasonların Din Düşmanlığı”, Sebilürreşad, Haziran 1948, c. 1, sayı: 3, s. 42

¹⁸⁷ Cevat Rifat Atılhan ayrıca Mart 1934'te Münih'te toplanan Siyonist, Komünist ve Farmason Düşmanları Kongresi'nde, kongre başkanlığını üstlenmiştir.

¹⁸⁸ Sebilürreşad, Haziran 1948, c. 1, sayı: 3, s. 43

Bu konuda Atatürk'e atıfta bulunan bir diğer isim de Eşref Edip'tir. Mekteplere din dersinin konmasına karşı gelenleri Atatürk'ün çizdiği yoldan ayrılmakla suçlayan Eşref Edip, farmasonların faaliyetlerine karşı Diyanet İşleri Başkanlığının aktif bir siyaset izlemesi gerektiğini açıkça belirtmiştir. Masonların kendi aralarında cemiyet kurmaları hoş karşılanırken Müslümanların bir dernek teşkil etmelerinin yasak olmasını eleştiren yazar, bunun demokrasiyle ilgisinin olmadığını ifade ederken çözüm yolu için bir istikamet çiziyor gibidir.¹⁸⁹ Milliyetçi-muhafazakâr cenahın dinî alanın aleyhine işlediğini vurguladıkları Cumhuriyet ideolojisinin kurucusu Atatürk'ü bu türden yorum ve hareketlerle kendi saflarına çekmeye çalışmaları enteresan bir düşünce ve davranış tarzıdır. “Bir tarikat olarak” masonlukla ve onunla güçlü bir şekilde ilişkilendirilen siyonizmle (ve Yahudilikle) mücadelenin mason derneklerini kapatan Atatürk üzerinden yapılması siyasi merkezi tenkit ve onu kendi tarafına çekme istikametinde işleyen bir mantığa yaslanmaktadır. İsrail-Filistin gerilimi bu siyaseti ve savunma biçimini kuvvetlendiren unsurlar arasındadır.

Demokrat Parti Afyon Milletvekili Gazi Yiğitbaşı ise mecliste yaptığı konuşmada milletimizin ahlak ve maneviyatını ayakta tutmak için mason derneklerinin kapatılmasının gerekli olduğunu belirtip bir asır önceki dinî, ahlaki duruşumuzun şu anda olmayışının sebebini masonların yıkıcı tesirlerine bağlamaktadır: “(...) Her yerde ve herkes tarafından bir kaidei esasiye olarak dinsiz bir millet yaşayamaz,

¹⁸⁹ “(...) Bir zamanlar bu masonluk belası, Siyonizmin kumandası altında bir afet gibi hükümet teşkilatını, memurin tabakasını pençesine almış, memleketi felaketten felakete sürüklemişti. Nihayet günün birinde bir tekme ile Atatürk'ün tekmesiyle yıkıldılar kaçacak delik aradılar. (...) Mekteplere din dersi konuyor, Atatürk yolundan ayrılıyor diye mugalata yapan Halk Partisi, masonluğun hortlamasını ve memlekete yayılmasını Atatürk yolundan ayrılmak saymıyor mu? Atatürk yolundan ayrılıyor diyenler niye bu teşekkülün yayılmasını hoş görüyorlar da, mekteplere din dersleri konuyor diye Atatürk yolundan ayrılıyor feryadından bulunuyorlar? (...) Hiçbir milletvekili millet kürsüsüne çıkıp da demiyor ki: Efendiler dinsizlik umdelerine müstenid beynelmilel bir Yahudi tesisi olan, kökü dışarda bulunan ve gayesini gizleyen maskeli bir dernek, kanun hilafına olarak icrayı faaliyette serbest olduğu halde din namına bir dernek teşkilinin şiddetle menedilmesi, demokrasi ile kabili telif midir? Acaba milletvekilleri korkularından mı bu suali soramıyorlar? Ne dersiniz?” Eşref Edip, “Farmasonluk Atatürk Yolu mudur?”, Sebilürreşad, Aralık 1948, c. 1, sayı: 24, s. 377-382. Raif Ogan'ın “Tarikatlar İlga Olundu Fakat Mason Tekyeleri İşliyor” başlıklı yazısı için bkz. Sebilürreşad, Haziran 1950, c. 4, sayı: 80, s. 78-80

maneviyatı olmayan bir millette ahlaksızlık çoğalır düsturu kabul edildiği halde biz bu derneği başıboş olarak nasıl bırakırız? (...) Allah yoktur diye yetiştirilen bazı gençlerimizin hali işte meydandadır. Bugün vatan ve millet istiklali aleyhine ve düşman lehine kötü cereyanlar varsa tahkikatla sabit olduğuna göre maalesef Allahsızlardan ve maneviyatsızlardan zuhur etmektedir. Tevkif edilenler arasında Allah'ına inanmış ve maneviyatına bağlanmış kimselerden tek bir kişi yoktur. Bu hal ve hareketler komünistliğin bu memlekete Hazreti Muhammed'in bayrağı altına girecektir, diyenleri tekzip etmektedir. (...) gizli bir tarikat mahiyeti taşıyan, dindar milletimizin zamanla maneviyatını mahvedecek olan yukarıdan beri türlü zararları yüksek huzurunuzda arz edilen mason derneğinin şu saf ve temiz Türk yurdundan yaşaması çok tehlikelidir. 100-150 ve daha evvelki senelerdeki dinî, ahlaki salâbetimizle ve hamiyetimizle bugünkü durumumuzu ölçersek arada çok fark görürüz. Sebebi, sonradan aramıza sokulan bunun gibi dernek, kanaat ve fikirlerin yaptığı yıkıcı tesirlerdir.”¹⁹⁰ Yiğitbaşı'nın mason locaları ile ilgili meclisteki bu ifadeleri, milli ve dinî hassasiyetlerin birbirinden ayrılmaz değerler olduğunu Türkiye'ye hatırlatan ve buna göre hareket edilmesi gerekliliğini ortaya koyan mahiyettedir.

Yakın şarkı ve Arap dünyasını etkileyen Filistin sorununun Türkiye'yi de yakından ilgilendirdiğini savunan İslamcı dergilerde yayımlanmış yazılarda, komünistlerle iş birliği yapan siyonistlerle başka Müslüman memleketlerin yanında, Türkiye'nin de mücadeleye etmesi gerektiği vurgusu yapılmaktadır. Filistin meselesi İslam âleminin en büyük davası olarak görüldüğü için Türk kamuoyu bu konuda bilgilendirilmelidir.¹⁹¹ Ömer Rıza Doğrul'un, siyonistlerin bir tuzağı olarak değerlendirdiği Filistin meselesi hakkında tüm Müslümanları mukaddes cihada davet etmesi, Türkiye'nin dış

¹⁹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Yetmişinci Birleşim, 30.04.1951, s. 368-369

¹⁹¹ “(...) Filistin meselesi İslam âleminin en büyük davalarından biridir. Siyonistler burada bağımsız bir devlet kurarak bütün bitişik memleketleri sömürmek ve iktisadî kuvvetlerine güvenerek alabildiğine genişlemek emelindedir. Siyonistlik bu davayı kazanmak için komünistlikle de el birliği yapmaktadır. Bu davada Araplar ve Müslümanlar haklı, Siyonistler mütecevizdirler. Arapların ve Müslümanların davayı kazanmaları, bizim de onları desteklememiz icap eder. (...) Siyonist bir Filistin bütün orta ve şark milletleri için ve Türkiye için büyük bir tehlikedir.” Selamet, Mayıs 1947, sayı: 1, s. 5-15

politikasına olduğu kadar iç politikaya yönelik de bir mesaj niteliği taşımaktadır. Bu, devlet ve milletin beraberce yürüteceği bir İslam mücadelesidir: “(...) *Birleşmiş Milletler Kurulunun Filistin’i, memleketin asıl sahibi olan Araplar hesabına Siyonistlere peşkeş çeken ve onlara memleketin sahil boyunu veren kararı, bütün Arap âlemini ve bütün İslam âlemini derin bir hoşnutsuzluğa uğratmış fakat bu hoşnutsuzluk, kuru teessürle kalmamış, bilakis mukaddes bir cihad açmaya sebep olmuştur. (...) Arap âleminin bu mukaddes mücahadede yalnız kalmayacağı son derece aşikârdır. Nitekim Pakistan Devleti sözcüsü, bu hakikati derhal ilan etmiş ve Pakistan’ın elinden gelen her şeyle Arap Birliğine yardım edeceğini bildirmiştir. Bizim kanaatimizce bütün İslam âlemi, bu mukaddes cihada iştirak edecek ve bu savaşı kazanacaktır. (...) Filistin’in taksimi İslam âlemini yeni bir pusuya düşürmek için hazırlanmış bir oyundur. Bu oyun mutlaka bozulacak ve Filistin’in bütünlüğü mutlaka korunacaktır. (...) Filistin için başlayan mukaddes cihadın manası budur ve dünyada her Müslüman bunu layıkıyla anlayarak bu mukaddes cihada iştirak etmeye borçludur.*”¹⁹²

Selamet Dergisi’nin, İsmet İnönü’nün damadı Metin Toker’in Cumhuriyet Gazetesi’nde çıkan, muhacir kamplarında Filistinli Müslümanların yaşadığı acıları anlattığı yazısını okuyucularıyla paylaşması, siyonistlerin zulmünü kamuoyunun gündeminde canlı tutmak arzusu ile ilgili olmakla birlikte bu meselenin her kesimi bağlayıcı tarafının İslam olduğu kanaatini yerleştirme gayesi de taşımaktadır.¹⁹³ Bu basit bir toprak paylaşımı değildir, İslam’ı korumaya çalışan Müslümanların izzet-i nefis meselesidir. Cevat Rifat Atilhan da yazılarında Filistin davasını doğrudan Türkiye’nin bir meselesi olarak görüyor ve buna uygun bir siyaset izlenmesini salık veriyor: “(...) *Unutulmamalıdır ki, Siyonizm davası tarihte her şeyden evvel bir Türk davasıdır. (...) Bizim o mukaddes topraklarla alakamızı hiç kimse ref’edemez. O, tarihin bir icabı ve bir olayıdır. (...) Ey Arzı Mukaddesin garip topraklarında siyon*

¹⁹² Ömer Rıza Doğrul, “Mukaddes Bir Cihad”, Selamet, Aralık 1947, sayı: 30, s. 2-14

¹⁹³ Selamet, Mayıs 1949, sayı: 85, s. 10-15. Metin Toker’in Selamet Dergisi’nin 94. sayısında “Halkın Parası ile Kurulan Cami” başlığıyla yayımlanan, insanlık abidesi olarak gördüğü Şişli Camiinin yapılmasında emeği geçen halktan sitayişle bahsettiği yazısı, dinî canlanmanın teşvik edici unsurları barındırması açısından dikkate değer.

*canilerinin kancık ve namert hançerleriyle hâki gufrana serilmiş, nur içinde yatan Türk şehitleri! Hazır olunuz, Türkler de geliyor!”*¹⁹⁴

“Türk meselesi” (Türkiye’yi de tehdit eden bir mesele) olarak sunulan Filistin sorununun, İslam dünyasının kalbine bir hançer gibi saplandığı ifade edilen yazılarda, Yahudi hükümetinin Türkiye tarafından biraz da mecburen tanınmasının (Atlantik Paktı’na üyelik süreci bunda etkilidir) Müslümanları üzdüğü dile getirilirken, meselenin halli için tüm İslam milletlerinin bir araya geldiği bir kongre düzenlenmesi tavsiye edilmektedir.¹⁹⁵ Bu yaklaşımın Türkiye’yi, Kudüs sorunu üzerinden İslam dünyası ile daha fazla yakınlaşma siyaseti izlemeye yönelik bir teşvik içerdiği aşikârdır. Nitekim tüm Müslümanların siyonistlere karşı birleşmesi ideali ile ilgili olarak Cevat Rifat Atilhan’a ait pek çok yazı da bulunmaktadır. Ona göre bu birliğin liderliğini Türkler yapmalıdır.¹⁹⁶ Ayrıca asil ve civanmert olarak nitelediği Amerikalıların alın teri ile kazandığı maddi varlığını bir avuç farmasonun sömürdüğünü ifade eden Atilhan, bu problemin sadece İslam milletlerini değil,

¹⁹⁴ Cevat Rifat Atilhan, “Asrî Ehli Salip: Siyonizm”, Sebilürreşad, Ekim 1948, c. 1, sayı: 18, s. 283-284

¹⁹⁵ Eşref Edip, “Siyonist Tehlikesine Karşı”, Sebilürreşad, Nisan 1949, c. 2, sayı: 38, s. 200. Eşref Edip Sebilürreşad’ın 319. sayısında neşrettiği başka bir yazısında da, dünyadaki siyasi ve içtimai değişikliklerin karşısında Müslümanların yüzleşmek zorunda oldukları meseleleri çözüp ümmete yol gösterecek bir İslam şurasının kurulmasını teklif etmektedir. İslam dünyasının liyakat sahibi âlimlerinden oluşacak ve bir içtihat merkezi sayılabilecek bu müessesenin merkezi Türkiye’de olmalıdır. Asırlarca İslam’a hizmet etmiş olan Türkiye’nin, bu şuranın teşkil edilmesiyle beraber Müslümanlar arasında nüfuz kazanacağı muhakkaktır yeter ki ilgililer bu konuya ehemmiyet versinler.

¹⁹⁶ “(...) Tarih ve coğrafya iyi tetkik edildiği vakit, Cenabı Hakkın biz Müslümanlara emrettiği büyük ittihat ve kardeşlik meselesinde Türk Milletinin önderliği, büyük hüsnü niyeti ve fedakârlığı olduğu asla inkâr edilemez. Asırlarca livayı İslam’ı kahramanca elinde tutup yükselten, asırlar boyunca Kur’an hükümlerini yerine getirerek bir <Dünya Müslüman Birliği> kurmak hususunda Türk Milletinin sarf ettiği mesai ve himmetler gözlerimizin önündedir.” Cevat Rifat Atilhan, “Müslümanlığın Büyük Hedefi”, Sebilürreşad, Ağustos 1950, c. 4, sayı: 85, s. 157

zengin Batı ülkelerini de yakından ilgilendirdiğini yabancı matbuattan örnekler vererek ortaya koymaktadır.¹⁹⁷

Başbakan Şemsettin Günaltay'ın *Hurafattan Hakikate* adlı eserinde geçen “Garpteki Fran-Masonluk teşkilatında Şarktaki Bâtıniye teşkilatını andırarak noktalar az değildir.” cümlesini makalesinde alıntı yaparak uyarılarda bulunan Raif Ogan'ın, Başbakanın bu yapıyı etkisiz hâle getirmek için hâlâ zamanının olduğunu tavsiye eden ifadeleri ise bu noktada dikkat çekicidir: “(...) âlim Başvekilimizin; İç işleri Bakanı arkadaşına Masonluğun iç yüzünü ve faaliyetinde ve âyin ve talimatındaki ebâtil ve hurâfatı –ki bunlardan hiç birinin Türkiye Cumhuriyeti umdelerine uydurulmasına imkân yoktur– emin ve müsbet vasıtalarla tahkik ettirmek üzere kat’i ve samimi tavsiyelerde bulunmasının zamanı geçmemiştir.”¹⁹⁸ Ogan, Yahudi esatirine bağlı bir din olarak değerlendirildiği masonluğun toplumda ikiliklere ve ayrılıklara yol açacağını savunmuş, memleketin bu gizli yapıdan hiçbir menfaati olamayacağını ifade etmiştir.

Siyonizme karşı mücadele gayretinin, komünizm konusunda olduğu gibi Türkiye’de dini tahkim etmeye doğru bir hatta ilerlediğini bir kez daha hatırlatmakta fayda var. Türkiye’nin İslam dünyasından uzaklaşmasında siyonizmin etkili olduğunun vurgulanması, farmasonların Türk milletinin imanını zedeleyecek gayretlerine karşı geçmişteki hataların tekrarlanmayıp yüzümüzü yeniden İslam’a döndürmenin tek çare olarak sunulması, bu tahkim politikasının sık tekrar eden söylemleridir.¹⁹⁹ Bu söylem, Türkiye’de siyonist siyaset güdenlerin vatan hainliği suçuyla muamele görmelerinin tavsiye edilmesiyle daha da kuvvetlendirilmek istenmiştir.²⁰⁰ Ancak

¹⁹⁷ Cevat Rifat Atilhan, “Müslüman Âlemi ve Farmasonluk”, Sebilürreşad, Haziran 1956, c. 9, sayı: 223, s. 263-265

¹⁹⁸ Raif Ogan, “Masonluğun İç Yüzü”, Sebilürreşad, Eylül 1949, c. 3, sayı: 60, s. 147-152

¹⁹⁹ Sebilürreşad, “İslam dünyasına Dönüş”, Nisan 1959, c. 12, sayı: 290, s. 237-238

²⁰⁰ “(...) vatandaşlarımız olan bir takım kimselerin siyonistlik siyaseti gütmelerini vatana hıyanet saymakla elbet haklıyız. Mesela bir Rum vatandaşı, Yunancılık yaparsa nasıl vatan haini olursa, bir Yahudi vatandaşın siyonistlik yapması da bundan farksızdır. Siyonistlik düpedüz vatan hainliğidir ve ona göre muamele görmesi icap eder.” Ömer Rıza Doğrul, “Memleketimizdeki Siyonistlere Bir Ders”, Selamet, Temmuz 1948, sayı: 60, s. 16

İsrail'in bir devlet olarak kurulduktan sonra Türkiye tarafından tanınmasının, Mısır basınında "İsrail'i tanıyan ilk ve son İslam memleketi Türkiye" şeklinde eleştirilmesi üzerine siyonizm mücadelesi veren bazı isimlerin bu mevzuyu laiklik üzerinden kolayca değerlendirebilmesi siyaseten nerede durulması gerektiği konusunda bize ipuçları vermektedir: "(...) *El-Zaman* (Mısır gazetesi) refikamıza her şeyden evvel şunu haber vermek isteriz ki bizim İsrail'i tanımamız, İslami veya gayri İslami herhangi bir dinî endişe ile alakalı değildir. Çünkü biz dini devletten ve siyasetten ayırmış bir milletizdir. Onun için bizim İsrail devletini tanımamıza İslami yani dinî herhangi bir vasıf eklemeyi son derece adi bir demagoji sayarız. Çünkü bizim bu çeşit işlerde rehberimiz dinî değil dünyevî endişelerdir ve dış politikamıza hâkim olan realist noktai nazardır." ²⁰¹

Demokrat Parti Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan, mason derneklerinin kapatılmasını içeren kanun teklifini getirirken mecliste yaptığı konuşmada kendisini laik biri olarak tanımlamayı ihmal etmeden masonların dinsizliği üzerine örnekler vermiş, mensuplarının dinî inanç ve akidelerden uzak kalmakla mükellef olduklarını belgeleriyle ispat etmeye çalışmıştır. Vatandaşların dinsiz olarak gördükleri farmasonların dine asla hürmet etmeyeceklerini ifade eden Gürkan, bu teşkilatı sosyalizmin anası olarak tavsif ederek Karl Marks'ın 33. dereceden mason olduğunu ısrarla vurgulamıştır.²⁰² Bu kanun teklifinin reddedilmesi, ardından İç İşleri Bakanlığının mason dernekleri ile alakalı sonuç alıcı bir faaliyette bulunmaması, komünizm ile eş değer görülüp birbiri yerine rahatça kullanılabilen siyonizm, farmasonluk ve masonluk kavramlarının zamanla gündemden düşmesine neden oldu.

²⁰¹ Ömer Rıza Doğrul, "Dini Siyasete Karıştırmamak Gerek", Cumhuriyet, 18 Mayıs 1949, s. 3

²⁰² TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Altmış Dokuzuncu Birleşim, 27. 4. 1951, s. 307-309

2.3. MİSYONERLİK FAALİYETLERİNE KARŞI DİNÎ MUHALEFET

Dinî alanın tahkiminde kullanışlı unsur olarak görülen ve ABD-hür dünya aksı zaviyesinden paradoksal gözükten diğer bir konu ise Türkiye'deki misyonerlik tehlikesidir. İslam için bir tehdit olarak algılanan misyonerlik ile ilgili İslamcı yayınlarda pek çok yazı neşredilmiştir. Burada üzerinde en çok durulan husus, misyonerlik faaliyetlerinin Türkiye'nin Müslüman toplum yapısına verdiği zararlar ve buna karşılık alınacak tedbirlerdir. Mükemmel bir teşkilata sahip olduğu ifade edilen misyonerlerin ana hedefi İslam ülkeleridir. Kurduğu okul, kilise, matbaa, kütüphane, konferans salonları ile Müslüman gençlere yönelik çalışmalarda bulunan misyoner teşkilatı; sahibi olduğu eczaneler, emlak yatırımları, aldığı bağışlar ve diğer akarlarıyla kendilerini rahatça finanse edebilir durumdadır. İslam toplumlarının dayandığı milli ve ahlaki temelleri sarsarak Müslümanları miskin ve düşkün bir duruma doğru sürüklemeyi planlayan misyonerler, İslam beldelerini düşman devletlerin orduları için işgale hazır hale getirmeyi istemektedir.²⁰³ Böylece minareler sökülüp kiliseler dikilecek, Kur'an'ın sesi sönüp çanlar çalacak, Müslüman milletler Hristiyanların hâkimiyeti altına girecektir. Bugün Müslümanlar içtimai bir buhran geçiriyorsa en büyük amil bu misyonerlerin gizli gayretleridir. Bu tehdide karşı misyonerlik teşkilatının nasıl kurulup çalıştığına vakıf olunması, İslam'ı zaafa uğratmak için izledikleri usullerin takip edilmesi, düşmanın silahıyla silahlanması her Müslümanın üzerine düşen dinî bir vecibedir.²⁰⁴

Kazım Karabekir, Sebilürreşat'ta yayımlanan "Müslümanlığın Karşılaştığı Tehlikeler" başlıklı yazısında misyonerlerin Türkiye'de; dinî teşkilat, mektep ve müesseseler, maskeli teşkilat olmak üzere üç şekilde faaliyetlerini yürüttüklerini ifade etmektedir.²⁰⁵ Müslüman vatandaşların milli ve dinî seciyelerini bozmaya

²⁰³ "Bu coğrafyada cahillik ve fakirliğin temel sebebi dindir" argümanı burada yine kullanılıyor.

²⁰⁴ Eşref Edip, "İslam'ı Saran Kara Tehlike", Sebilürreşad, Ağustos 1951, c. 5, sayı: 109, s. 137-142

²⁰⁵ Kazım Karabekir, "Müslümanlığın Karşılaştığı Tehlikeler", Sebilürreşad, Mart 1963, c. 14, sayı: 346, s. 328-330. Karabekir'in bu makalesi önce İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası'nın Eylül 1947 tarihli 78. Sayısında neşredilmiştir.

yönelik misyoner faaliyetlerin başında Türkiye'nin dört bir yanına yayılmış olan Amerikan Kolejleri olduğuna dikkat çeken Karabekir, bu teşkilata mensup olanların kendilerini maskeleyerek adına içinde yaşadıkları toplumun din dâhil her türlü kültürel kimliğini taşıyabildiğini, bunu fark edemeyen milletlerin bir avuç askerle kolayca idare edilebildiğini dile getiriyor. Buna benzer bir makale kaleme alan Abdürrahim Zapsu'nun, iman düşmanları arasında misyonerliği ilk sıraya yerleştirdiğini görüyoruz. Misyonerlerin nasıl çalıştıklarına dair gayet açık örnekler veren Zapsu'nun, gerekli tedbirlerin alınmaması durumunda memleketin gençlerinin düşeceği durumu meşhur şair Tevfik Fikret'in oğlu Haluk üzerinden vermesinin, anlatmaya çalıştığı tehlikenin akıllarda soru işareti kalmayacak şekilde ciddi olduğunu göstermeye yönelik olduğu açıktır.²⁰⁶

Misyonerlerin son zamanlarda tüm hücumlarını Türkiye'ye yöneltmesini Türkiye'nin İslam'ın karargâhı olmasına bağlayan Eşref Edip, Osmanlı Devleti'nin son devrinde bürokratların Garplılığa sevdasına kapılıp memleketi İslam'dan uzaklaştırarak saldırıya açık hâle getirdiklerini savunmaktadır.²⁰⁷ Tanzimat ve Islahat hareketlerini, Müslüman bir toplumu içerden bozmak için yapılan misyoner faaliyeti şeklinde değerlendiren Edip, Müslümanlara karşı kurulmuş bu tuzağa karşı en önemli tedbirin dinsizliğin önüne geçmek olduğunu açıkça belirtiyor. Ayrıca misyonerlere karşı ülkede dinî alanın daha görünür hâle getirilmesini bir plan dâhilinde sunan ve bu hususta Diyanet İşlerine ve Milli Eğitim Bakanlığına önemli sorumluluklar yükleyen müellif, kayıtsız şartsız din hürriyeti talebinde bulunurken diktatörlük olarak nitelediği tek parti dönemini hatırlatmakta bir beis görmüyor: “(...) *Tanzimat, Islahat, teceddüt illeti, en akli başında olan kimselere bile sirayet etti. Şuurlu şuursuz bu nakarat mütemadiyen tekrar olunup duruyor. Demek ki misyonerler Müslüman*

²⁰⁶ Abdürrahim Zapsu, “İslam Kardeşler, İmanın Düşmanlarından Kendinizi Koruyunuz”, Ehli Sünnet, Mart 1948, c. 2, sayı: 31, s. 4

²⁰⁷ “(...) *Osmanlı Devletinin son ricali hükümeti kendilerini garplılığa cereyanına kaptırmayıp ta millî esasları muhafazaya azmetmiş olaydılar elbette İslamiyet bu felaketlere maruz kalmazdı. Fakat maatteessüf İslam'dan uzaklaşma yolu tutuldu. Uzaklaşmak şöyle dursun İslam ile mücadeleye bile başlandı.*” Eşref Edip, “İslam'ı Saran Kara Tehlike”, Sebilürreşad, Ağustos 1951, c. 5, sayı: 109, s. 141.

memleketlerinde tasavvur ettikleri içtimai tezebzübü husule getirmişlerdir. (...) Dikkate şayandır ki son zamanlarda misyonerler bütün hücumlarını İslam'ın makarrı olan Türkiye'ye tevcih etmişlerdir. Müslümanlığın merkezi olmak münasebetiyle Türkiye'yi bir kere tahrip ve ifsat ettikten sonra fitne ve fesat tabiatıyla bütün İslam âlemine intişar edebilir. (...) Gaflet uykularından uyanmak, cihanda olup biten şeylerden haberdar olmak, İslamiyet aleyhinde tertip olunan müthiş tuzaklara düşmemek için her türlü hazırlıklarda bulunmalı, türlü türlü cemiyetler, türlü türlü şirketler teşkil ederek perişan gönülleri toplamak, meydan alan dinsizliğin önüne geçmek bu günün en mühim ve en akdem farzlarıdır. Bu hususta biraz da Diyanet riyasetinin nazarı dikkatini çekmek istiyorum. Çünkü bütün dinî hareket ve faaliyetin merkezi orası olmak lazım gelir. Misyoner ordularına karşı mücadele edecek karargâh orası olmak lazımdır. (...) din ve vicdan hürriyetini müthiş suretle tahdit eden 163 üncü madde gibi antidemokratik kanunların tadili için lazım gelen teşebbüslerde bulunmak, hasılı Müslümanlığı canlandırmak, Müslümanları yükseltmek, din hürriyetini kayıtsız şartsız bir surette temin etmek için büyük bir hareket ve faaliyet göstermek zannederim ki bugün Diyanet riyasetinin en mühim ve en başta gelen vazifesidir. Diğer taraftan Milli Eğitim Bakanlığı da bu misyoner tehlikesine karşı lazım gelen tedbirleri ittihaz etmek, diktatörlük ve şeflik idaresinin yıkmaya çalıştığı dinî hisleri takviye etmek, dine karşı laubalilik gösteren muallimleri mekteplere sokmamak, misyonerlerin körpe dimağlar üzerinde husule getirdikleri muzır tesirleri izale edecek tedbirleri ittihaz etmek, velhasıl dinî salabeti haiz, imanlı, mütefennin, sanatkâr gençler yetiştirecek esbaba tevessül eylemek himmetinde bulunmalıdır.”²⁰⁸

Türkiye'nin en ücra köylerinde dahi misyonerlerin rahatça dolaşıp İncil dağıtmalarını Halk Partisi'nin çeyrek asır uyguladığı din politikalarına bağlayan değerlendirmelere bakıldığında konu bir şekilde laiklik uygulamalarına getirilerek hükümete ağır sorular sorulduğu görülmektedir. Misyoner ve masonlar teşkilatlanırken Müslümanların eli kolu neden bağlanmaktadır?²⁰⁹ Bu soru ve eleştirilerin gelip

²⁰⁸ Eşref Edip, “İslam'ı Saran Kara Tehlike”, Sebülürreşad, Ağustos 1951, c. 5, sayı: 109, s. 137-142

²⁰⁹ “(...) <Türkiye'de vicdan hürriyeti vardır, devlet laiktir. Din propagandası yapılamaz> davası; yalnız İslam dini bahis mevzuu olunca mı hatırlanır? Misyonerler Hristiyanlık namına ne kadar batıl

dayandığı nokta, yukarıdaki metinde de zikredildiği üzere Türkiye'nin dinî alanda atmaya başladığı adımların çerçevesini olabildiğince geniş tutma kaygısıdır. Misyonerlerin bu gayreti karşısında Müslüman neşriyatın üzerine düşen vazifeyi yerine getirmesine rağmen hükümetin ve Diyanet İşleri Başkanlığının yaptığı çalışmaları yeterli bulmayan İslamcı dergiler, bu durumu haber olarak okuyucularına duyurmaktan da imtina etmemişlerdir.²¹⁰

Leiden'da 1908-1938 yılları arasında yayımlanan Encyclopaedia of Islam'ı tercüme ve telif şeklinde İslam Ansiklopedisi adıyla 1939'da basmaya karar veren siyasi merkez, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devri İslamcı isimler (Sebilürreşad Dergisi'nin yazar kadrosu çoğunluktadır) tarafından sert eleştirilerin hedefi oldu.²¹¹ Eleştirilerin merkezinde bu ansiklopedinin, barındırdığı hatalı bilgilerle misyonerlere hizmet ettiği iddiası bulunmaktaydı. İslam dininin temelini yıkmaya amacı taşıyan Hristiyanların bir çalışması olarak değerlendirilen İslam Ansiklopedisi'ne karşı 1941'de Türk İslam Ansiklopedisi'ni fasikül hâlinde yayımlamaya başlayan başta Eşref Edip ve yazar kadrosu bu girişimlerini, misyoner ve müsteşriklere bir cevap mahiyetinde görmekteydi.²¹² Entelektüel bir çaba olarak bu projenin dinî sahada yapılacak sonraki açılımlara da cesaret verdiği açıktır.

ve hurafat varsa hepsini serbestçe yayarlar, kitaplar dağıtırlar da buna karşı ses çıkarmamak ve kanunun te'yidatını mühimsememek caiz olur mu?" Raif Ogan, "CHP'nin din ve iman aleyhine zorba kaldırması misyonerlerin cüretini arttırdı", İslam dünyası, Ekim 1952, c. 2, sayı: 29, s. 2-4. Eşref Edip'in bu konuda Halk Partisini suçlayıcı makalesi için bkz. Eşref Edip, "Misyonerlere Ümit ve Cesaret Veren Halk Partisinin Günahı Sonsuzdur", Büyük Doğu, Kasım 1969, c. 14, sayı: 6, s. 26. Prof. Dr. İsmail Kara, 2017 yılında yaptığı bir söyleşide cumhuriyetin ilanı ile birlikte siyasi merkezin, misyoner faaliyetlerini titizlikle takip ettiğini, bu hareketin kesinlikle yer bulmasını istemediğini, misyoner okullarının Osmanlı döneminden daha fazla denetime tabi tuttuğunu ifade etmiştir. İsmail Kara, "Türkiye İslam'dan Vazgeçmek İstemiyor", 19 Mayıs 2017, <https://www.kocaeli.bel.tr/tr/main/birimler/muzeler-sube-mudurlugu/54/29256>

²¹⁰ Sebilürreşad, Ekim 1952, c. 6, sayı: 136, s. 175

²¹¹ Türk İslam Ansiklopedisi ile ilgili Bernard Lewis'in değerlendirmeleri için bkz. İsmail Kara, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2", Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 456

²¹² Eşref Edip, "Misyoner ve Müsteşriklerin yazdıkları İslam Ansiklopedisinin İlmî ve İslami Mahiyeti", İslam Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, 1940, c. 1, sayı: 7, s. 3-4

Bunun dışında bir tedbir tavsiyesi olarak öne sürülen, misyonerlerin yaptığı gibi kapı kapı dolaşarak İslam'ı anlatan broşürleri Hristiyan evlere, ailelere dağıtma teklifi de içerisinde dindar, gerektiğinde hemen mobilize olabilen teşkilatçı bir genç nesil oluşturma hedefi barındırmaktadır.²¹³ Erol Güngör ise Türk matbuatının bu önemli meselede sınıfta kaldığını düşünüyor. İslam inancının nüfuzunu kırıp halkın dimağında bulanıklık yaratarak bozulmuş zihinlere Hristiyanlığı bina etmek isteyen misyonerlere karşı münevverlerin ilk vazifesi, ezanı susturacak çanlardan önce tehlike çanını çalarak dostu düşmanı seçemediğimiz bir kargaşalık devrinde ehli salibi gösterme olacaktır, diyen Güngör'e göre Müslüman Türklerin inancını sarsmaya matuf her türlü neşriyat, Hristiyan emellerine hizmet hükmündedir.²¹⁴

İslam Mecmuası'nda yazar adı belirtilmeden neşredilen mühim bir makalede, Türkiye'yi Hristiyanlaştırma hedefiyle yola çıkan misyonerlerin, kaleyi içerden fethetmek adına aydınlardan faydalandığının (Tevfik Fikret ve Ömer Fevzi Mardin adları zikrediliyor), ayrıca dinde reform söylemleri ile yakından alakadar olduklarının belirtilerek Türkiye'de dini canlanmanın yaşanmasında Amerika ve İngiltere'nin etkisinin meşhur müsteşrik Massignon'a atıf yapılarak vurgulanması, bu meselenin hangi hatta ilerlediğinin anlaşılması açısından dikkat çekicidir: “(...) Misyonerler İslam memleketlerindeki “Dinde Reform” hareketleri ile çok yakından alakadar olurlar. Bu yüzden Hindistan'daki Aligarh İslam Kolejinin kurulmasını sempati ile karşılamışlardır. Türkiye'deki faaliyetleri ise şu tabirleri ile ifade edilebilir: “Ağaç, sapı kendi dallarından yapılan bir balta ile kesilir.” Bundan maksat Türkiye'yi Hristiyanlaştırmak için bir takım Türklerden istifade etmektir. Yani kaleyi içinden fethetmektir. Vaktiyle Tevfik Fikret'te ümitleri çoktu. Fakat oğlu Haluk'tan başka hiçbir Türkü Hristiyan yapamadılar. Son olarak Ömer Fevzi Mardin'e yazdırılan kitaplar (İlahiyat ve Kültür Serisi) hep bu düşüncenin eseridir. Müsteşrik Massignon'un 1954 İslam âlemi yıllığında, Türkiye'deki dinî uyanışta Amerika ve İngiliz tesirlerine işaret etmesi bu iddiamızı teyit etmektedir.”²¹⁵

²¹³ İslam Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, Ağustos 1947, c. 2, sayı: 76, s.16

²¹⁴ Erol Güngör, “Misyoner Tehlikesi Karşındayız”, Hilal, Mayıs 1959, c. 1, sayı: 7, s. 23-24

²¹⁵ İslam Mecmuası, Ağustos 1957, c. 1, sayı: 12, s. 21-23

Misyonerlik faaliyetlerinin (diğer zararlı ideolojilerle birlikte) hem yerel hem de uluslararası boyutta bir imkân olarak görüldüğü tarafı da vardır. Her millet bu bela karşısında kendi dinî bütünlüğünü takviye etme gereği duyarken İslam âlemi, Batı'nın bu oyunu karşısında yekvücut olmaya her zamankinden daha yakındır.²¹⁶ Bu durumun dış politikada Türkiye'yi İslam dünyasına yaklaştıran bir süreç olması temenni edilmektedir. Nitekim bu tehdide karşı Türkiye'nin dinî anlamda bir canlanmaya ihtiyacı olduğunu savunan Ömer Rıza Doğrul, Kanadalı bir misyonerin İslam ile Hristiyanlığı eşitleyen düşüncelerini yazısında kullanan Vatan Gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'ı eleştirmiş, milletin itikadının gayet sağlam olduğu mesajını vererek Yalman'ın bu mevzularda kalem oynatacak bir bilgi birikime sahip olmadığını ima etmiştir.²¹⁷

İkinci Dünya Savaşından sonra oluşan siyasi şartların Türkiye'yi belli politikaları izlemeye doğru zorladığı aşikârdır. Bunlardan biri olarak düşünülen dinî sahada yaşanan değişim, çok partili hayata geçişle birlikte oluşan tabii süreçlerin getirdiği bir uyanış mıdır yahut siyasi merkezin uluslararası dengeleri gözeterek attığı adımların iç politikadaki yansımaları mıdır? Birbirinden ayrılması zor gözükken bu iki sorunun yanında Türkiye'de kabaca 1945 sonrası oluşan bu değişimi Uriel Heyd, şöyle izah etmeye çalışıyor. Atatürk'ün laik reformlarının şehir ve köylerde dindar kesimlere nüfuz edemediğini belirten Heyd, cumhuriyet kadrosunun inşa etmeye çalıştığı iki ana sütun olan Türk milliyetçiliği ve Batı uygarlığının, Prof. Dr. İsmail Kara'nın tabiriyle İslam'ın paranteze alınmasıyla oluşan manevi boşluğu

²¹⁶ “(...) Misyonerlik: Hristiyanlığı yaymak, güya beşeriyeti kurtarmak gayesiyle çalıştıklarını ilan ederler. Hakikatte içinde işledikleri içtimai heyetin ahlakını, maneviyatını bir mikrop gibi kemirerek evvela onu kendi din ve ahlakından ayırmak için ne yapmak lazım gelirse hepsini yapmakta tereddüt etmezler. (...) dünyanın bugünkü hali karşısında her milletin içerde kuvvetli, tesanütlü bulunmak mecburiyetini bir müdafaa nefs zarureti gibi his etmesindedir. İslam milletleri de bu zarureti yakından his etmeye başlamışlardır. Dünyanın sulh ve sükûnu, medeniyetin muhafaza ve müdafaa gibi bir küll dava içinde milli, dinî bütünlüğün takviyesi bir zaruret halini almaktadır. Dünya kuru tahripkâr maddenin yıkıcı darbesi karşısında uyanmaya başlarken İslam milletleri ve devletleri de elbet uykularına devam edemeyeceklerdir.” Sebilürreşad, “İslam dünyasını Saran Tehlikeler”, Ekim 1954, c. 8, sayı: 183, s. 122-125. Başlıkta belirtilen tehlikelerden biri de misyonerliktir.

²¹⁷ Ömer Rıza Doğrul, “Misyonerliğin Yeni Şekli”, Sebilürreşad, Ekim 1948, c. 1, sayı: 18, s. 277-278

dolduramadığını ifade etmekte. Ona göre İslamiyet öncesi Türk uygarlığının kalıntıları; ulusal gurur, kültürel ilham ve tarihsel devamlılık duygusunun ana kaynağı olamayacak kadar yetersiz veya uzaktır.²¹⁸

Heyd'e göre değişimin ikinci nedeni Avrupa ve Amerika'da savaş sonrasında pozitivistimin gerileyişidir. Bu durum ister istemez Türkiye'nin daha önce attığı seküler adımların sorgulanmasını beraberinde getirecektir. Üçüncü sebep, komünizm ideolojisinin Batı ile Sovyet Bloku arasında kalan Türkiye'deki yansımalarıdır. Burada kastedilen Rusya tehdidine karşı safını belli eden Türkiye'nin komünist tehlikeye din ve maneviyat üzerinden cevap verme isteğidir.

Komünizm, Siyonizm, masonluk, misyonerlik gibi fikir ve ideolojilere karşı dinî söylem ve uygulamaların şiddetlenmesi ile Türkiye'nin halifeliğin ilga edilmesinden yaklaşık yirmi yıl sonra dış politikada İslam dünyasıyla yakınlaşması birbirini besleyen gelişmelerdir. Bu siyasi ve sosyal yönelim, başka etkenlerle birlikte Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni dünya düzeni içerisinde kendisine bir yer edinme kaygısı taşımaktadır.

²¹⁸ Uriel Heyd, "Modern Türkiye'de İslam'ın Yeniden Dirilişi", Türkiye'de İslam ve Laiklik, İnsan Yayınları, 1995, s. 180-181

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN İSLAM DÜNYASINA YAKINLAŞMA POLİTİKASI

3.1. SOĞUK SAVAŞTA TÜRKİYE’NİN ROTASI

Türkiye Cumhuriyeti, halifeliğin kaldırıldığı 1924 tarihi itibarıyla İslam dünyası ile bağlarını en aza indirgeyerek yeni bir döneme adımını atmıştır. Bu tek taraflı bir ayrılış değildir. Orta Doğu ve Kuzey Afrika gibi geçmişte inişli çıkışlı siyasi bağlarımızın olduğu bölgelerde yer alan bazı Müslüman ülkelerin yeni Türkiye’yle ilgileri kopma noktasına gelmiştir (bu durum zaman zaman düşmanlığa kadar varmıştır). Dış politikada tercih edilen bu yönelimin, Türkiye’nin İslam coğrafyalarında yaşanan gelişmelerin çoğundan habersiz kalmasına neden olduğu açıktır.²¹⁹ Cumhuriyeti kuran kadronun siyasi ve içtimai alanda gerçekleştirmek istediği dönüşüm, geçmişin yüklerinden sıyrılarak yüzünü tamamen Batı’ya çevirmiş bir ulusal devlet modelini barındırmaktadır. Bu politikanın gereği olarak Türkiye’nin İslam dünyası ile yakınlık kurması beklenen bir gelişme değildir. Yaklaşık yirmi yıl süren bilhassa dâhilî siyaset açısından ciddi sonuçları olan bu dönemin politik çerçevesi, II. Dünya Savaşı ile birlikte değişikliğe uğrayacaktır.

Türkiye’nin bu büyük savaşta süreklilik arz eden prensipli bir dış politika izlemek yerine denge siyaseti gütmesinin, yakın geçmişteki tecrübelerin göz önüne alınarak savaşın dışında kalma isteğinden kaynaklandığı bilinen bir husustur.²²⁰ Savaşın sonlarına doğru Almanya’ya harp ilan edilmesi, politik yalnızlıktan kurtulma hamlesi olarak değerlendirilmelidir nitekim Türkiye bu sayede Birleşmiş Milletlerdeki yerini

²¹⁹ Prof. Dr. İsmail Kara, Türkiye’nin 1940’lı yıllarda Müslüman Kardeşler Hareketi ve Cemaati İslami’den büyük ölçüde habersiz kalışını bu politikaya bağlamaktadır. İsmail Kara, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Aralık 2013, s. 31

²²⁰ Türkiye savaşan taraflarla saldırmazlık anlaşmaları yapmıştır.

alabilmiştir. Türk dış politikasının Batı'ya doğru temayülü, dış basında gündeme gelmiş, zaman zaman bu konu ile ilgili yazılan makaleler tercüme edilerek gazetelerde yer bulmuştur. İngiliz siyasetçi Philips Price'ın, Manchester Guardian'dan aktarılan analizinde, Türkiye'nin siyaseten "Amerikanizm"e doğru ilerlediği açıkça belirtilmektedir.²²¹ Batı Bloku'na/Hür Dünya'ya dâhil olma arzusu gelecekte Türkiye'yi, liberal siyasetin ve kapitalist ekonomik sistemin tutarlı olarak birbirini desteklediği bir ülke hâline getireceği tahmin edilebilir bir durumdur.

II. Dünya Savaşı sonrası açık bir şekilde Sovyet tehdidi (boğazlarda askeri üs talebi, Kars ve Ardahan'ı istemesi, 1925 yılında imzaladığı saldırmazlık antlaşmasını yenilemeyeceğini bildirmesi vs.) ile karşılaşan Türkiye'nin hâlihazırda entegre olmaya çalıştığı Batı ittifakına doğru kayışı hızlanırken bu durumla irtibatlı olarak iç ve dış siyasetinde de gözle görülür yeni gelişmeler yaşanacaktır. II. bölümde bahsettiğimiz gibi çok partili hayata geçiş süreci, uluslararası konjonktürel şartlarla doğrudan ilişkili olması hasebiyle devlet aklının yeni döneme hazırlık için attığı zorunlu bir siyasi reformdur. Elbette bu tercihin iç sebepleri de bulunmaktadır. Bilhassa savaşın ağır ekonomik yükü (bu durum ilerleyen yıllarda Batı tipi bir liberal iktisadi anlayışın önünü açacaktır), hükümetin birtakım keyfi politikaları, anayasaya aykırı kanunların çıkarılması, Halk Partisi içerisinde farklı ekonomik anlayışların birbiriyle çatışması gibi hususlar çok partili hayata geçiş perdesini aralayan gelişmeler olmuştur.²²²

Savaş sonrası yapılacak yardımlardan istifade etmek isteyen Türkiye'nin önündeki en büyük engel, siyasi ve iktisadi rejiminin yapısıdır. Amerika'dan gelmesi beklenen ayni ve nakdî yardımların, gerekli iç koşullar liberal düzenlemelerle sağlandığı vakit

²²¹ "(...) Türkiye, buz tutmuş kıyıları arkasında tecerrüd etmiş vaziyette bulunan Rusya'nın asla imkân bulamadığı derecede Batı ile temas halindedir. İstanbul'daki Amerikan Kolejleri ve İngiliz ortaokulları da Türklerin Batı ananelerine uygun bir şekilde yetiştirilmeleri işinde rol oynamıştır. Bunların bir neticesi olarak Türk siyaseti Amerikanizme doğru bir temayülle Batı istikametini takip etmektedir." Cumhuriyet, 2 Ekim 1947

²²² Abdulvahap Akıncı, Sefa Usta, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2016, c. 21, s. 1, s. 278

gerçekleşeceği artık kesinlik kazanmıştır.²²³ Nitekim İsmet İnönü'nün TBMM'nin üçüncü yasama yılı açılış konuşmasında demokrasiye geçiş zorunluluğunu vurgulaması, ²²⁴ Adnan Menderes'in Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabulü ile ilgili mecliste yaptığı konuşmada diktatörlük idaresinin dünya barışını tehdit eden bir yapı olduğunu ifade etmesi ²²⁵ Türkiye'nin bundan sonra hangi hatta ilerlemek istediğiyle ilgili ipuçları vermektedir. ²²⁶

²²³ “(...) Başlangıçta bir ekonomik bürokrasinin denetimindeki katı, masraflı ve kısıtlayıcı tipte bir devlet kapitalizminin şemsiyesi altında başlayan sanayileşme, 1947'den sonra kısmen Amerika'nın baskısıyla, serbest piyasa ekonomisinin yasa ve ihtiyaçlarına uyumlu hale getirildi. Girişimci gruplar gitgide gelişmekte olan ekonomik ve siyasal sistemin katılımcıları, menfaat ve imtiyaz sahipleri olarak kabul edilmeye başlandı. 1947'ye gelindiğinde Türkiye vesayetçi tek parti sistemini terk etmiş ve ekonomik grupların önemli siyasal roller elde ettikleri gayet liberal bir çok partili siyasal yaşamı benimsemişti.” Kemal Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din, Timaş Yayınları, 2009, s. 68-69

²²⁴ “(...) Demokrasinin her millet için müşterek prensipleri olduğu gibi her milletin karakterine ve kültürüne göre birçok özellikleri de vardır. Türk milleti kendi bünyesine ve karakterine göre demokrasinin kendi için özelliklerini bulmaya mecburdur.” TBMM Tutanak Dergisi, Yedinci Dönem, Birinci Birleşim, 1.11.1945, s. 7

²²⁵ “(...) İkinci cihan harbini doğuran sebep ve hadiseleri inceleyince açıkça görülür ki, İtalya'da Almanya'da diktatörlükler kurulması sonra da bunlara peyk olarak başka memleketlerin de bu yola gitmeleri barışı tehlikeye koymuş olan âmillerin başında gelmektedir. Herhangi bir milletin idaresinin demokrasi esasına dayanmaması diğer milletlerin de huzur ve emniyetini tehdit eden ve barışı her an tehlikeye mâruz bırakan çok kuvvetli bir âmil olarak kabul olununca hürriyeti ve barışı seven milletlerin kendi aralarında barışı tehlikeye koyabilecek diktatörlük idaresine katlanan âza bulunmamasını istemeleri ve dışta kalan diğer milletlerin de barışı tehdit edebilecek yollara sapmamasına dikkat etmeleri Birleşik milletlerin barış ve emniyet ihtiyacından doğan bir zarurettir.” TBMM Tutanak Dergisi, Yedinci Dönem, Doksanıncı Birleşim, 15.8.1945, s. 170-171

²²⁶ Bu konu ile ilgili Prof. Dr. Mahir Kaynak'ın görüşleri dikkat çekici: “(...) Türkiye Doğu Blok'unu tercih edebilir miydi? Bu mümkün değildi. Çünkü Yalta'da oturup anlaşılabilir. Dediler ki: “Şurası Amerika'nın payı, şurası Sovyetler'in payı.” Türkiye, Batı'nın payına düştü. Türkiye'ye “Demokrat olun” dediler. Türkiye de demokrat oldu ve çok partili rejime geçti. Eğer Doğu Blok'unun payına düşseydi, bugün belki de eski bir komünist ülke olacaktı.” Prof. Dr. Mahir Kaynak, “11 Eylül Küresel Sermayeye Ulus-Devletlerin Çatışmasının Başlangıcıdır”, Mülakatlarla Türk Dış Politikası, USAK Yayınları, Ankara, 2011, c. 4, s. 194

İktidardaki Halk Partisi kurmaylarının tek partili yönetim anlayışı ve özgürlükler konusunda esnek bir politika izleyeceği anlaşılmasına rağmen bu yönde karar mekanizmalarının yavaş işlemesi Amerika'da zaman zaman eleştirilere neden olurken²²⁷ Türk-Amerikan Talebe Birliği mensuplarının bu mevzuda basına gönderdikleri bir mektupla hükümeti ikaz etme teşebbüsleri iç siyasete bakış açısından dikkat çekicidir : “(...) Birliğimiz Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin bir an evvel bu demokrasi aleyhtarlığına son vermesini, kapatılan bütün gazetelerin, mecmuaların derhal açılmasını siyasi mevkıfların derhal serbest bırakılmasını ve muhalefet partilerine müsavi faaliyet hakları tanınmasını talep eder.”²²⁸ Batı'nın bizden talep ettiği kanun değişikliklerini bir an evvel yapmaz isek başımıza bela alacağız, şeklindeki eleştirileri değerlendiren Nadir Nadi, bu yaklaşımı akıl almayacak derece utanç verici bulmaktadır. Nadi, yüz kızartıcı bu yaklaşımları için Türk matbuatına “Bunu yapmayınız!” diye seslenmektedir.²²⁹

Türkiye'nin siyasi alanda Batı perspektifli açılımı kuşkusuz iktisadi hayatı doğrudan etkilemiştir. Liberal siyasi sistemlerin ekonomide varacağı noktalardan biri serbest piyasa anlayışıdır. Amerikan yardımları (Marshall Yardımı), 1947 Bretton Woods Anlaşması'na (uluslararası ödemeler dolara bağlandı, her devletin parasının değeri dolara göre saptandı) katılım dolayısıyla daha rahat alınan Amerikan kredileri, Türk lirasının değerinin düşürülmesi vb. gelişmeler bu yeni süreçte Türkiye'yi liberal pazar ekonomisine bağımlı kalmaya doğru hızla sürüklemiştir. Nitekim Türkiye'ye geldikten sonra Cumhuriyet Gazetesi'ne bir beyanatta bulunan Amerika'nın Yakın Şark ticareti ile ilgili temsilcisi H. Wardwell'in, Orta Doğu memleketlerinin en mühimi olarak kabul ettiği Türkiye'ye Amerikan mallarını satmaya istekli olduklarını açıkça ifade ettiği görülmektedir.²³⁰ O sıralarda Ankara Ticaret ve Sanayi

²²⁷ Amerikan Temsilciler Meclisi üyesi George Bender'in bu yöndeki sert eleştirisi için bkz. Ömer Kürkçüoğlu, “Türk Demokrasininin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenler (1946'dan bu yana)”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1978, c. 33, sayı: 1, s. 231

²²⁸ Cumhuriyet, 13 Şubat 1947

²²⁹ Nadir Nadi, “Bunu Yapmayınız”, Cumhuriyet, 16 Mart 1947

²³⁰ Cumhuriyet, 15 Ocak 1947. Amerika, yapacağı maddi yardımları siyasi bir amaçla kullanarak Türkiye'ye denetim ve kontrol için pek çok temsilci ve heyet göndermiştir. Bunun yanında 1952 yılı itibarıyla Türk hükümeti kadrolarında Savunma Bakanlığı hariç olmak üzere 507 Amerikalının

Odası Başkanı Vehbi Koç da Amerika'nın bize yapacağı yardımın dünya iktisadına ve milletlerarası ticaretin genişlemesine katkıda bulunacağını belirtiyor.²³¹

Amerika'da kurulan 20. Asır Fonu Müessesesinin mümessili Max Weston Thornburg'un Türkiye ziyaretinde verdiği beyanatta sorduğu "Amerikan sermayesinin Türkiye'ye nasıl girebileceği, Amerika'dan Türkiye'ye neler satılabileceği, hangi ürünlerin buradan Amerika'ya gönderilebileceği, mevzuatın buna uygun hâle getirilmesi yönünde bir temayülün olup olmadığı?" gibi sorular Türkiye'nin tercih etmek durumunda kaldığı yeni iktisadi sistemin rotasını çizecek niteliktedir.²³² 1946'da Amerika'dan istenen 500 milyon dolar borç paranın Türkiye'de doğal kaynakların işletilmesinde ve halkın refahının sağlanmasında kullanılacağını belirten Asım Us, Osmanlıdan intikal eden israf kültürü ve kapitülasyonlardan kurtulduklarını dile getirirken aslında Türkiye'nin bir sanayileşme programı izlemeye başlayacağını ifade etmek istemektedir.²³³

Başbakan Recep Peker'in İzmir Halkevi'nde yaptığı konuşmada, Amerika'nın fiili yardımının sadece Türkiye'nin kuvvetlenmesine değil dünya barışına da katkısının olacağını belirtmesinin ardından konuşmasının seyrini Garp demokrasisine doğru taşınması iki konu arasında kurulan irtibata dayalı, planlı bir yaklaşımın sonucudur: *"(...) Amerika'nın dünya politikasını güderken Türkiye'ye ayırdığı derin dostluk payının değeri büyüktür. Bu dostluğun fiili yardıma doğru açılıp genişlemesine de yalnız Türkiye'nin kuvvetlenmesi fikrinin değil, dünya sulhuna hizmet edecek asil bir anlayışın hâkim olduğu manasını anlıyoruz. (...) Türkiye'nin tutacağı ana politika yolları artık kesin hatları ile belirmiştir. İç rejimimizde tuttuğumuz yolla dış politikada girdiğimiz yol kaderin mesut bir tesadüfü olarak garp demokrasisi istikametinde birleşmiştir."*²³⁴ Başbakan, Sovyet yayılmacılığına ve komünizm

çalıştığı bildirilmektedir. Daha fazla ayrıntı için bkz. Feroz Ahmed, Bedia Turgay Ahmed, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yayınevi, 1976, s. 104-105

²³¹ Cumhuriyet, 5 Mart 1947

²³² Cumhuriyet, 23 Nisan 1947

²³³ Asım Us, "Amerika'dan Alınacak Kredi", Vatan, 14 Nisan 1946

²³⁴ Cumhuriyet, 2 Nisan 1947

tehlikesine karşı Türkiye'nin Batı Bloku'nun yanında saf tutmasının hem iç hem dış politikanın şekillenmesinde belirleyici etken olacağını açıkça belirtiyor. Fuat Köprülü ise Türkiye'nin NATO üyelik sürecini değerlendirirken bu ittifakı, sadece askerî ve iktisadi birliktelik olarak görmez, gelişmiş demokratik ülkelerin sağlam birliğine dayanan kültür ve medeniyet ortaklığı şeklinde kabul eder.²³⁵

Türkiye'nin hedef olduğu tehditlerin ve dış politikada bir yön arayışının zorunlu neticesi olarak 1952'de NATO'ya üye olmasıyla birlikte ²³⁶ ülkede ABD'nin etkinliği daha da artmış, Batı Bloku, Sovyet sınırında yer alan Müslüman Türkiye'yi güvenlikleri açısından önemli bir konuma yerleştirmiştir. Ancak bu konunun Amerika'nın belirlediği genel sınırlar içerisinde kaldığı görülmektedir. Orta Doğu ile ilişkiler açısından önemli bir gelişme olan 1955 Bağdat Paktı'na üyeliğimizin Batı'nın çizdiği sınırlar çerçevesinde gerçekleşmesi buna bir örnektir. ²³⁷ Başbakan Adnan Menderes'in ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun Bandung Konferansı'na Türkiye'nin iştiraki ile ilgili olarak TBMM'de yaptıkları konuşmaları,²³⁸ işgalci devletlere karşı bağımsızlık mücadelesi vererek bugünlere gelen Türkiye'nin, Birleşmiş Milletlerde Fransızların sömürsünden kurtulmaya çalışan Cezayir'e destek vermemesi, ²³⁹ Batı Bloku'nun belirlediği dış politika sınırlarının dışına o yıllarda pek çıkılmadığına kanıttır.

²³⁵ Kemal Karpat, "İslam'ın Siyasallaşması", Timaş Yayınları, Çev. Şiar Yalçın, 2013, s. 642

²³⁶ Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi NATO'ya üyelik sürecinin hızlanmasını elbette etkilemiştir.

²³⁷ Atila Eralp, "Türkiye, Dış Politikasında Amerikan Etkisini Azaltmaya Doğru İstikrarlı Bir Biçimde İlerlemektedir", Mülakatlarla Türk Dış Politikası, USAK Yayınları, Ankara, 2011, c. 4, s. 101

²³⁸ Fatin Rüştü Zorlu'nun Bandung Konferansına katılmamız ile ilgili meclisteki ifadeleri şu şekildedir: "(...) Evet, müttefiklerimiz çok arzu ettiler, aman gidin dediler. Siz gitmediğiniz takdirde fena olacak dediler. Ne yapacaktık arkadaşlar?" Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 25 Şubat 1956, Dönem: 10, c. 10, Kırk dördüncü birleşim, s. 737

²³⁹ Türkiye'nin Cezayir'in mücadelesi karşısında çekimser kalışı Demokrat Parti içerisinde de rahatsızlıklara neden oluyordu. Demokrat Parti Konya milletvekili Abdurrahman Fahri Ağaoğlu, TBMM'deki 1959 bütçe görüşmeleri sırasında yapmak istediği ancak süre yetersizliği nedeniyle yapamadığı konuşmayı hem Sebülürreşad hem de Büyük Doğu dergisi yayınlamıştır. Ağaoğlu, İslam dünyasını ilgilendiren konularda Türkiye'nin daha aktif olmasını istiyor: "Dokuz seneden beri

Türkiye'ye yapılacak yardımların bölgeye hâkim, güçlü bir devlet oluşturmak veya demokratik hayatın ülkede kök salmasını sağlamak amacı taşımadığını, bunun Soğuk Savaşın getirdiği bir zorunluluk olduğunu gayet iyi bilen iktidar ve muhalefet partisi mensuplarını dış politika kararlarında en azından bir süre ortak paydada buluşturan husus, ağır ekonomik sıkıntılar ve uluslararası siyaset sahasında yalnız kalma korkusudur.²⁴⁰ Bu yüzden Demokrat Parti iktidarında Halk Partisi'nin dış politika eleştirisi çoğu zaman alınan kararlara değil, meclisin yeteri kadar bilgilendirilmemesine yöneliktir.²⁴¹

Soğuk Savaş sürecinde Amerika'nın NATO şemsiyesi altında Türkiye'ye biçtiği rol, Sovyet Rusya'nın Avrupa'ya olası bir askerî harekâtında önleyici karakol vazifesidir. Bu nedenle Amerika, Türkiye'nin askerî modernizasyonu için ciddi yardımlarda bulunmuş, çeşitli bölgelere üsler kurmuş, füzeler yerleştirmiştir. Rusya'nın mevcut sınırları içerisinde tutulması Batı Bloku'nun birincil hedefidir. Buna yönelik olarak Türkiye'ye duyulan ilgiyle alakalı Cumhuriyet Gazetesi, Amerika'da çıkan "The Saturday Evening Post" Gazetesi'nde, Demaree Bees'in bir yazısından alıntı yapıyor. Yazıda II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye karşı kayıtsız kalan Amerika'nın savaş sonunda bir anda ilgisinin nasıl arttığının cevabı, derin bir analize dayanmadan

devamlı gayretlere rağmen İslam devletleriyle ve hassaten Arap devletleriyle münasebetlerimiz, milletimizin ve bütün İslam milletlerinin arzu ettikleri ve hatta uzun senelerden beri hasretle bekledikleri bir seviyeye ulaşamamıştır. (...) Birleşmiş Milletler Antlaşması ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi hükümleri dairesinde, bütün İslam devletlerinin üzerinde hassasiyetle durdukları meselelerde tamamen kendileriyle beraber olarak daha tesirli bir siyaset takip ve bu devletlerle yakın münasebetler tesis edebiliriz." Abdurrahman Fahri Ağaoğlu, "Cezayir Faciası", Sebülürreşad, Nisan 1959, c. 12, sayı: 291, s. 251-252

²⁴⁰ Başbakan Saraçoğlu'nun bu konuda Daily Telegraph'a verdiği demeçten: "Dâhili işlerden dolayı partiler arasında ne gibi anlaşmazlık ve ihtilaflar çıkarsa çıksın, biz dış siyaset konusunda birleşmiş bulunuyoruz. Dış siyasetle ilgili işlerde aramızda hiçbir görüş farkı yoktur." Feroz Ahmed, Bedia Turgay Ahmed, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yayınevi, 1976, s. 19. Dış İşleri Bakanı Fuat Köprülü'nün harici siyasette kendilerine destek olan muhalefete teşekkür ettiği meclis konuşması için bkz. TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, On Dokuzuncu Birleşim, 19.12.1951, s. 236

²⁴¹ Mümtaz Soysal, Dış Politika ve Parlamento, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s. 218-219.

aktarılmış: “(...) Mademki Amerikalılar 1941’de Türkiye, Nazi Almanya’sının tehdidi altında bulunurken onun mukadderatına karşı nispeten kayıtsızdılar, nasıl oluyor da şimdi aynı Amerikalılar bugün Rusya’nın tehdidi altında görünen Türkiye ile bu kadar derin bir surette ilgili bulunuyor? (...) bizim bugün Türkiye’ye karşı olan ilgimiz tamamı ile Sovyet Rusya ile olan münasebetlerimize atfolunmak icap eder. (...) Washington’da bizim politikamızın şekil ve ifadesini tespit edenler şuna karar verdiler ki bizim kendi emniyetimiz için ve dünya sulhu için esas, Rusya’yı kendi sınırları içinde tutmaktır. Politika adamlarımız inanıyorlar ki Rusya Türk Boğazlarına hâkim olursa Rus emperyalistleri bütün Ortadoğu memleketlerini istila etmek hırsına kapılacaklardır. (...) Türkler yalnız değildir. Büyük Britanya ile bir ittifakları olduğu gibi Rus isteklerinin reddinde Birleşik Amerika Devletlerinden de desteklenmektedirler.”²⁴² Ayrıca 1947’de Türkiye’yi ziyaret eden Amerikan Temsilciler Meclisi Tahsisat Komisyonu Başkanı John Taber’ın, Türkiye’nin komünizmle mücadelede gösterdiği çaba karşısında yardımı hak ettiğini ifade etmesi, bu yönde atılacak adımların hangi şartlarda devam edebileceği yönünde ipuçları da vermekte.²⁴³

²⁴² Cumhuriyet, 18 Şubat 1947

²⁴³ Cumhuriyet, 25 Eylül 1947

3.2. YENİ ORTA DOĞU PENCERESİ

Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik tehdit politikası Batı Bloku'nu, tüm Orta Doğu'nun tehlike altında olduğu yönünde bir siyaset izlemeye sevk etmiştir. Bu noktada Türkiye, hem konumu hem de kendisine biçilen rol itibarıyla parçalı Arap coğrafyası için bir kale/anahtar işlevi görecektir.²⁴⁴ Bölgedeki İslam devletleri üzerinde Türkiye'nin hamiliği konusu, II. Dünya Savaşı sürecinde İngilizlerin Orta Doğu'daki çıkarlarını koruyup devam ettirme stratejisi ile alakalı bir husustur. Galler doğumlu yazar Hugh Romilly Abercrombie, 1942 senesinde yayımladığı "Gelecek Dünya" adlı eserinde İngiltere'nin Yakın Şark'ta hâkimiyetini sürdürmek için Anglo Saksonlarla iş birliği yapacak Türkiye'yi bölgede kurulacak İslam birliğinin başı görmektedir: "(...) Türkiye geçmişte teşkilatçılık hususunda kabiliyet göstermiştir ve geri cemiyetlere nasıl muamele edileceğini bilir. Türkler ciddi bir şekilde tenkit edilmişlerdir (fakat onlar) geriliğin en aşağı derecesinde bulunan milletlerle başa çıkmışlardır, bu sebeple arada bir sınırlarına hâkim olmamaları mazur görülebilir. (...) Türkiye'nin başında bulunacağı İslam birliği şu devletlerden teşekkül edecektir: Türkiye, Suriye, Filistin, Mısır, Suudi Arabistan, İran, Irak ve Afganistan."²⁴⁵ Soğuk Savaş sürecinin başlarında Amerikan yönetimi de İngilizlerle Orta Doğu'da Türkiye ile yapılacak iş birliği konusunda hemfikir olacaktır.

Amerika'nın Yunanistan ile beraber Türkiye'ye yapacağı yardımlar (Truman Doktrini), komünizmin Orta Doğu'ya doğru ilerlemesini engellemeye yönelik siyasi adımlardır.²⁴⁶ 5 Nisan 1946'da Amerikan donanmasının en tanınmış savaş gemilerinden biri olan Missouri'nin İstanbul' a gelişi, 1947 yılının Mart ayında Kahire'de toplanan ve Türk temsilcilerin de iştirak ettiği Orta Doğu Şimendiferler

²⁴⁴ Walter Lippman'ın "Türkiye Doğu'nun Anahtarı" başlıklı makalesinden yapılan alıntı için bkz. Cumhuriyet, 14 Mart 1947

²⁴⁵ İlhan Lütem, "Federal Bir Dünya Nizamı Tasarıları", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1950, c. 7, sayı: 3, s. 126

²⁴⁶ 12 Mart 1947 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nde, Amerikan Dışişleri Komisyon üyesi, Cumhuriyetçilerden Chester Earl Mellow'un, komünizmin batıya doğru ilerlemesi karşısında Türkiye ve Yunanistan'ın ileri birer mevzi olduğuna dair açıklamalarına yer verilmiştir.

Kongresi'nde alınan kararlarla²⁴⁷ Avrupa ile Orta Doğu arasındaki bağların Türkiye ve Mısır üzerinden kurulmaya çalışılması, Rus yayılmacılığını engellemeye matuf politikaların ilk aşamaları sayılabilir. Amerikan Başkanı Truman'ın "Türkiye'nin millî bütünlüğü Orta Doğu nizamı için şarttır." açıklamasını sürmanşetten veren Cumhuriyet Gazetesi'nde Ömer Rıza Doğrul, komünizmin Türkiye'yi tehdidinin aynı zamanda Orta Doğu'nun huzuru için her türlü fedakârlığı göze almış Amerika'nın barış ve güvenini de ilgilendirdiği yorumunu yapmaktadır.²⁴⁸ Nadir Nadi ise "Bir Dönüm Noktası" başlıklı yazısında Türkiye'ye uzanacak yardım elinin bir insaniyet borcu olmanın yanı sıra Orta Doğu'nun stratejik emniyetini koruyacak bir hamle olacağını ifade etmektedir.²⁴⁹

Soğuk Savaş sürecinin başlarında, kızıl politikaların iflasının ancak demokratik ülkelere yapılacak Amerikan yardımlarıyla gerçekleşeceği anlayışı, -Türkiye'nin dış siyasetinin iç siyasetini belirlediği bir dönemde- Amerikan ordusunun emperyalist hedefler gözetmediği, hakkın, adaletin, barış ve demokrasinin koruyucusu olduğu gibi naif görüşlerin belirmesine sebebiyet vermiştir.²⁵⁰ Ayrıca Amerikan yardımlarının, komünizmin bir dünya görüşü olarak yayılma tehlikesine karşı planlandığına, bu sayede Orta Doğu petroleri üzerindeki İngiltere vesayetini yeni dönemde Amerika'nın üstleneceğine dair uluslararası mecralarda dolaşan bilgilere rağmen Türkiye'de bu konu ile ilgili menfi görüşler birkaç haber dışında pek fazla gündem oluşturmamıştır.²⁵¹ Amerika Temsilciler Meclisi Dışişleri Komisyonunda

²⁴⁷ Kongreyle alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Evcin, "İkinci Dünya Savaşı'nın Akabinde Türkiye'de Turizmi Canlandırma Çabaları", Tarih Araştırmaları Dergisi, 2016, c. 35, sayı: 60, s. 245-246

²⁴⁸ "(...) Tehlike bugün iki komşu ve dost milleti Yunanistan ve Türkiye'yi dolayısıyla bütün Orta Şark'ı tehdit etmekte ve bu yüzden Amerika'nın barış ve güvenini de alakalandırmaktadır." Ömer Rıza Doğrul, "Mr. Truman'ın Tarihi Bir Nutku", Cumhuriyet, 13 Mart 1947, s. 3

²⁴⁹ Cumhuriyet, 14 Mart 1947

²⁵⁰ Dönemin Cumhuriyet Gazetesi'nde, Amerika'nın dış politikasını öven pek çok yazı neşredilmiştir. Buna dair birkaç örnek için bkz. Ömer Rıza Doğrul, "Mr Byrnes'in İstifası", 10 Ocak 1947; "Mr.Truman'ın Tarihi Nutku", 13 Mart 1947; Abidin Daver, "Kızıl Demir Perdeye Karşı Demokrasi Dlagakıranı", 17 Mart 1947; "Dünkü ve Bugünkü Amerikan Ordusu", 9 Nisan 1947

²⁵¹ Amerika'nın eski Başkan Yardımcısı Henry Agard Wallace'ın, Yunanistan ve Türkiye üzerinde izlenen Amerikan emperyalist siyasetin sebebini Orta Doğu petrolerine bağlayan açıklamaları

Dışişleri Bakan Vekili Acheson'un Türkiye'ye ve Yunanistan'a yardım edilmemesinin Orta Doğu'da karışıklıklar meydana getireceği yönündeki beyanatını²⁵² ya da Amerika'nın Türkiye Büyükelçisi Edwin C. Wilson'un Türkiye'nin düşmesinin, Orta Doğu'nun Rusya'nın eline geçmesi anlamına geleceği şeklindeki açıklamasını,²⁵³ gazetelerin haber olarak kamuoyuyla paylaştıkları görülmektedir. Dr. Feridun Kemal Ergin, Amerikan yardımları ile ilgili neşrettiği bir makalede, Türkiye'nin ayakta kalmasının Orta Doğu'nun istikrarı için çok mühim olduğunu belirtmekte, memleketimize gösterilen ilginin sebeplerinden birini bu, diğerini ise genişleyen Amerikan sanayisinin sürüm buhranı ile karşılaşmaması olarak değerlendirmektedir.²⁵⁴ Amerika'nın Türkiye üzerinde uygulamaya koyduğu siyaseti eleştiren Rus Gazetesi İzvestiya'dan yapılan alıntılarının paylaşılması da dikkat çekicidir. Cumhuriyet Gazetesi, Amerikan Deniz Heyeti'nin Türkiye'deki incelemeleri ile ilgili İzvestiya'da çıkan haberin şu kısmını aktarıyor: “ (...) *Tıpkı bir ev sahibi gibi hareket eden General Oliver Türkiye'yi Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde Yakındoğu'nun eşiğinde bir Amerikan askeri üssü haline sokmak için bu memlekete verilmesi lazım gelen silahların nev'ini tespiti uğraşmaktadır.*”²⁵⁵

Amerika'nın isteği ve bilhassa İngiltere'nin ısrarıyla NATO'dan ayrı, Türkiye'nin liderlik edeceği bir Orta Doğu Komutanlığı kurma projesinin önemli amaçlarından biri, Müslüman Türkiye'nin, İslam dünyası ile Batı arasında köprü vazifesi görmesini sağlamaktır.²⁵⁶ Türkiye'nin bu meseleyi kendi açısından nasıl değerlendirdiği, Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün 1951 yılında mecliste yaptığı konuşmadan anlaşılmaktadır. Köprülü'nün, Türkiye'nin NATO'ya iltihakıyla birlikte Orta

Cumhuriyet Gazetesi'nde az da olsa yer bulmuştur. Wallace'ın açıklamaları için bkz. Cumhuriyet, 25 Nisan 1947

²⁵² Cumhuriyet, 22 Mart 1947

²⁵³ Cumhuriyet, 31 Mart 1947

²⁵⁴ Dr. Feridun Ergin, "Amerikan Yardımlarının Hakiki Manası", Cumhuriyet, 15 Mayıs 1947

²⁵⁵ Cumhuriyet, 2 Temmuz 1947

²⁵⁶ Bu proje Mısır'ın olumsuz tutumu nedeniyle gerçekleşmemiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Tuncer, Menderes'in Dış Politikası, Kaynak Yayınları, 2013, s. 41-44. Türkiye'nin o dönemde Batı Bloku'na olan bağlılığı ve İsrail'i bir devlet olarak tanınması bilhassa Arap dünyası ile sağlıklı diyaloglar geliştirememesinde veya bir tercih olarak diyaloga girmemesinde etkili olmuştur.

Doğu'nun korunması hususunda kendilerine düşen görevi layıkıyla yerine getireceğini vurgulaması, İslam dünyasıyla kurulacak yeni siyasi ilişkilerin hangi hatta ilerleyeceğinin işaretini vermektedir.²⁵⁷ İngiliz Genelkurmayı, Türkiye'nin NATO'ya katılımı konusunda kâr zarar hesaplaması yaparken hazırladığı raporda, Türkiye'nin Atlantik Paktı'na kabulü hâlinde Amerika'nın desteğini kaybetmekten korkmayacağı için Orta Doğu planlarına katılmakta daha istekli olacağını belirtmiştir.²⁵⁸

Türk hariciyesinin, Türklük²⁵⁹ ve Müslümanlık kimliği üzerinden bir siyaset izleme potansiyelinin Rusya'yı tedirgin edeceğini²⁶⁰ bilen Batı Bloku'nun, komünizmin yayılma tehlikesi fikrini Müslüman ülkelerde bir propaganda aracı olarak kullanmak istediği görülmektedir. Türkiye'nin İslam dünyası üzerinde aktif bir rol oynamaya teşvik edilmesi bu politikanın neticesidir. Bu anlamda 1947'den itibaren Türkiye'de, laiklik politikalarında gevşemelerin görülmesi ve çok partili hayatla birlikte dinî sahada canlanmanın yaşanmasını temin eden siyasi unsurlar ile dış politikada İslam dünyasıyla yeniden bir yakınlık tesis etme stratejisi arasında birbirini besleyen doğrudan bir ilişkinin varlığından bahsedilebilir (Cevat Rifat Atilhan'ın, Filistin'de

²⁵⁷ "(...) Orta Şark müdafasının, gerek stratejik gerek ekonomik bakımlardan Avrupa'nın korunması için zaruri bulunduğu kaaniiz. Bu itibarla, Türkiye Atlantik Paktına iltihak edince, Orta Şark'ta bize düşen rolü müessir bir surette ifa ve gerekli tedbirleri müştereken ittihaz için alakalılarla derhal müzakereye girmeye âmade olacaktır." TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Yüz İkinci Birleşim, 20.07.1951, s.232

²⁵⁸ Haluk Gerger, ABD, Orta Doğu, Türkiye, Yordam Kitap, 2020, s. 61

²⁵⁹ Amerikan Hava Kuvvetlerinde Albay olan aynı zamanda siyaset bilimi profesörü olarak üniversitelerde ders veren Charles Warren Hostler'ın 1957 yılında kaleme aldığı "Turkism and the Soviets" (Türkçülük ve Sovyetler) adlı kitabı, Rusya içerisinde yaşayan Türk nüfusun Pantürkizm fikrinden hareketle Sovyetler için bir tehlike/tehdit olabilme ihtimali üzerinde duruyor. Bu eserle alakalı 1958'de kaleme alınmış bir inceleme yazısı için bkz. Bilal N. Şimşirgil, "Kitap İncelemesi: "Turkism and the Soviets", Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 1958, c. 13, sayı: 3, s. 300-303

²⁶⁰ Prof. Dr. Meliha B. Altunışık, "Ne İslam dünyası Ne de Türk Dünyası Bir Lider Arayışı İçindedir", Mülakatlarla Türk Dış Politikası, Ankara, USAK Yayınları, 2011, c. 2, s. 10

savaşmak üzere Türkiye’de gönüllü bir müfreze kurmaya çalıştığını kendi yazılarından anlıyoruz ²⁶¹).

Demokrat Parti iktidarının başlarında Fuat Köprülü’nün İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin ile 1950 yılında Strazburg’da yaptığı görüşmede, Türkiye Cumhuriyeti’nin Arap devletleriyle birlikte İran, Afganistan ve Pakistan’la samimi ilişkilerinin olduğunu rahatça ifade edebilmesi,²⁶² Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın TBMM’de yaptığı açılış konuşmasında Sadabad Paketi’na olumlu atıflarda bulunarak Endonezya ve Pakistan’la karşılıklı dostane münasebetlerin gelişeceğine vurgu yapması,²⁶³ dış siyasette yeni dönemle alakalı ipuçları vermektedir.

Amerika’nın Orta Doğu’ya verdiği önem Türkiye tarafından net olarak anlaşıldığından bölgede izlenecek aktif siyasetin devletin menfaatine olacağı görüşü Türk hariciyesinde hâkim olmuştur.²⁶⁴ Komünizm tehlikesi karşısında bir Doğu Bloku kurma şeklinde geliştirilen bu siyaset içerisinde Türkiye’nin, İslam dünyasıyla yapılacak iş birliğinde önemli bir rol oynaması beklenmektedir (Filistin meselesi, Batı’nın arzuladığı iş birliği çerçevesine daima zarar vermiştir).²⁶⁵ Türkiye’nin,

²⁶¹ Mustafa Murat Çay, “Cevat Rifat Atilhan, -Askeri, Siyasi, Fikri Yönleriyle-”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya, 2013, s. 24-25

²⁶² Mustafa Edip Çelik, “İkinci Dünya Savaşı Bitiminden Bağdat Paketi’na Geçen Süreçte Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Ocak 2019, sayı: 64, s. 484-485

²⁶³ TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Birinci Birleşim, 1.11.1950, s.12. 1955 Şubat’ında Bayar, Pakistan’ı ziyaret etmiş, kendisine Karaçi Üniversitesi tarafından fahri hukuk doktoru payesi verilmişti.

²⁶⁴ Birleşmiş Milletler Daimi Temsilcisi Selim Sarper, Şubat 1954’te yaptığı konuşmada Amerika için başka hiçbir bölgenin Orta Doğu kadar önemli olmadığını belirtmişti.

²⁶⁵ Rus Izvestiya Gazetesi’nde, İ. Vasilev’e ait Şark Bloku ile ilgili bir makaleye göre, Türkiye’nin himayesi altında Afganistan, İran, Irak, Suriye, Lübnan ve Ürdün bir blok oluşturacak, bu birliğin başına da Ürdün Kralı Abdullah oturacaktır. Aktaran: Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ocak 1947. Fuat Köprülü’nün Dışişleri Bakanı olduğu dönemde 14 Ocak 1952 tarihli Birmingham Post Gazetesi’ne verdiği demeçte “Orta Doğu ile Batı arasındaki iş birliğini sağlamak Türkiye’nin vazifesidir.” ifadesi geçmektedir. Feroz Ahmed, Bedia Turgay Ahmed, Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yayınevi, 1976, s. 93

Müslüman devletlerle ilişkileri geliştirme isteğinin önemli bir sebebi ise Batı Bloku ile kurulacak iletişim hattını daima açık tutma arzusudur. Bu doğrultuda Irak Kral Naibi Prens Abdulillah'ın 1945'te Ankara'yı ziyareti, 1946'da Irak ile dostluk antlaşmasının imzalanması, aynı yıl Lübnan Cumhurbaşkanı Bechara El-Khoury'nin Türkiye'ye ziyareti, 1947 yılında Ürdün Kralı Abdullah'ın ziyareti sonrası iki devlet arasında dostluk antlaşmasının imzalanması, 1949'da Karaçi'de, 1950'de Tahran'da düzenlenen İslam İktisat Konferanslarına Türk heyetinin iştirak etmesi, 1951 yılında İran ile yapılan hava sahası anlaşması, 1955'de Türkiye'nin de içinde olduğu Bağdat Paktı'nın (Türkiye, İran, Irak, Pakistan) imzalanması gibi ilk etapta atılan adımlar, Türkiye'nin bir müddettir uzak kaldığı bu coğrafyayla siyaseten de olsa yeniden bir bağ kurma gayretleridir.²⁶⁶ Ancak bu karşılıklı siyasi hamlelerin Soğuk Savaş zemininde gerçekleştiği unutulmamalıdır zira Türkiye, önce 1948'de Arapların karşı çıktığı BM Filistin Uzlaşma Komisyonunun kurulması kararını desteklemiş, ardından da 1949'da İsrail'i resmen tanımıştır.²⁶⁷ 1953 yılının Ekim ayında gerçekleşen Türk-Fransız görüşmeleri sonunda Türk hükümetinin Kuzey Afrika'da Fransa politikalarını destekleme kararı, 1954'te Başbakan Menderes'in Amerika'ya yaptığı resmî ziyarette Arap devletlerinin İsrail'in varlığını tanımaları gerektiği yönündeki ifadesi ²⁶⁸ bunun yanında 1955'te Irak, Lübnan ve Suriye'ye ziyaretinde Irak parlamentosunda yaptığı konuşmada Orta Doğu'da istikrarın ancak NATO ile birleşmekle başarılacağını açıklamış,²⁶⁹ Türkiye'nin İslam dünyasına yönelik izlediği siyasetin ikircikli yapısını görmek açısından önemlidir (Türkiye'nin, Mısır

²⁶⁶ İsmet İnönü'nün, 1955 yılında İstanbul İl Kongresinde yaptığı konuşmada Bağdat Paktı'na olumsuz bakan bazı Arap devletlerinin zamanla görüşlerinin değişeceğini ifade etmesi, iktidarın Müslüman devletlere yönelik bu siyasal açılımına Halk Partisinin temelden muhalif olmadığı anlamına gelmektedir.

²⁶⁷ Türkiye'nin İsrail'i tanımamasını eleştiren Arap gazetelerine cevap mahiyetinde Ömer Rıza Doğrul bir yazı kaleme almıştır. Doğrul, bu meseleyi laiklik prensibiyle açıklamaya çalışmış. Ömer Rıza Doğrul, "Dini Siyasete Karıştırmamak Gerek", Cumhuriyet, 18 Mayıs 1949

²⁶⁸ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, " Ortadoğu'yla İlişkiler", Türk Dış Politikası (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar), Baskın Oran (ed.), İletişim Yayınları, 2009, c. 1, s. 622

²⁶⁹ Feroz Ahmed, Bedia Turgay Ahmed, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yayınevi, 1976, s. 132. Menderes'in Suriye'ye ziyareti sırasında, Şam'da aleyhinde gösteriler yapılmıştı.

idaresinin 1956 yılında Süveyş Kanalı'nı millileştirmesi üzerine kanalın uluslararası bir konuma getirilmesini savunan Amerika'nın yanında yer aldığı da bilinmektedir).

Batı ekseninde yürüyen Türk dış politikasının Arap dünyasına ilgisi (İslam dünyası içerisinde büyük ağabey rolü) şüpheleri de beraberinde getirecektir. Nitekim Suriye ve Mısır'ın, Türkiye'nin yıllar sonra yaptığı bu açılım karşısında Rusya'nın bölgede izlediği politikanın da etkisiyle Türkiye'ye karşı temkinli, hatta zaman zaman aleyhte bir siyaset izlediği görülmektedir.²⁷⁰ Bilhassa Suriye ile yaşanan Hatay sorunu ve Osmanlı'nın yeniden ihyası meselesi bir müddet daha gündemde kalırken, Orta Doğu Komutanlığı'nın kurulmasını reddeden Rusya destekli Mısır, bölgedeki prestijli konumunu Türkiye'ye karşı kaybetmek istemeyecektir. Arap Birliği Genel Sekreteri Azzam Paşa'nın 1951'deki Türkiye ziyareti bu anlamda Araplarla dostluk esaslarına dayanan münasebetlerin ihdası için düşünülmüş bir adımdır. Kendisinin basına verdiği demeç de bu yöndedir.²⁷¹ Ancak Menderes'in Mısır'da, Cemal Abdülnasır ile Orta Doğu savunma sistemi hakkında görüşme talebinin reddedildiğini belirtmekte de fayda var.²⁷² Nasır; Türkiye'nin İsrail'i tanınması, bu devletle ticari faaliyette

²⁷⁰ Mısırlı edebiyatçı aynı zamanda gazeteci İbrahim Abdülkadir El Mâzîni'nin Beyrut'ta çıkan L'Orient Le Jour Gazetesinde Türkiye'nin Orta Doğu coğrafyasına yönelik açılımını eleştiren yazısı dikkat çekicidir: “(...) Orta Doğu'nun en kuvvetli devleti olmakla beraber Türkiye'nin liderlik için prestiji Mısır'ın ki kadar yoktur. İşte bunun içindir ki Türkiye prestij kazanabilmek için bu bloku (Doğu Bloku) yapmak arzusundadır. Böyle bir hâlde Arap Birliği, Türkiye'nin idare edeceği blokun yanında ikinci plana düşecektir. Bundan ötürü Türkiye Cumhuriyeti ile yapılacak ittifak tamamen lüzumsuzdur ve söylediğimiz gibi Arap âlemi, Türkiye ve Büyük Britanya'nın ellerinde adi bir oyuncak hâline gelecektir.” Aktaran: Cumhuriyet, 9 Ocak 1947. Uzun süre devam eden Türkiye ile ilgili şüpheleri gidermek bazen yabancı resmi makamlara düşmüştür. Pakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İskender Mirza, 1956 yılında Askeri Akademinin resmigeçidinde yaptığı konuşmada Orta Doğu savunma hattında önemli bir paya sahip Türkiye'ye yönelik kuşkuları gidermek için “Türkiye'nin İslamiyet için 800 yıl mücadele ettiğini nasıl unutabiliriz?” şeklinde bir soruyla İslam dünyasına seslenmiştir. Konuşma metni için bkz. Sebilürreşad, Ekim 1956, c. 10, sayı: 231, s. 95. Ara bir bilgi olarak; Şii bir aileden gelen İskender Mirza'nın İngiliz Ordusunda üst düzey görevlerde bulunduğunu hatırlatalım.

²⁷¹ Azzam Paşa'nın Türkiye ziyaretinde yaptığı açıklamalar için bkz. Cumhuriyet, 6 Temmuz 1951

²⁷² Mustafa Bostancı, “Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı”, Gazi Akademik Bakış, 2013, c. 7, sayı: 13, s. 174. Sebilürreşad Dergisi, Ekim 1955 tarihli 206. sayısında neşredilen “İslam Devletleri Birleşiyor” başlıklı yazıda, Mısır ve Suriye'nin Bağdat Paktına iştirak

bulunması, Arap devletlerinin çıkarlarına karşı Batı emperyalizminin yanında saf tutması gibi nedenlerin Mısır'ın Türkiye ile uzlaşmasını olanaksız hâle getirdiğini ifade edecektir.

Türkiye ile Arap âlemi/İslam dünyası arasındaki yakınlaşma hakkında gazetelerde müspet yönde pek çok haber çıkmış, yazı neşredilmiştir. Ömer Rıza Doğrul 'un, yakın zamana kadar birbirleriyle asgari düzeyde ilişki kurmuş olmalarına rağmen Türk siyasetinin Arap birliğini ve Arap kalkınmasını var gücüyle desteklemesini, Türklerle Arapların kardeşliğine bağladığı makalesi ²⁷³ ile Abidin Daver'in Arap birliğinin ancak Türkiye'nin dostluğuna dayanması hâlinde tam bir kuvvet olacağını vurguladığı yazısı ²⁷⁴ bahsettiğimiz meseleye yönelik güzel örneklerdir. ²⁷⁵

Türkiye'nin Soğuk Savaş sürecinde coğrafi ve iktisadi açıdan Orta Doğu'nun lider devleti olduğuna dair açıklamaların içeriden olduğu kadar dış mahfillerden de yapıldığını görmekteyiz.²⁷⁶ Arap ülkeleri ise daha çok Türkiye ile kurulacak iş birliği üzerinden mesajlar vermeyi tercih etmiştir. Bu iş birliklerinden birine değinen Ürdün'ün Ankara Büyükelçisi'nin, Arapların birleşmeleri hâlinde Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan ve Endonezya ile birlikte dünya siyasetinde bir denge

etmemelerinin İslam Birliği siyasetine tamamen aykırı bir tutum olduğunu, ümeranın şahsi ihtiraslarının Müslümanların vahdetine zarar verdiğini okuyucularıyla paylaşmakta. Dergi 230. sayısında; Arap liderlerin, dar siyasi görüşlerden vazgeçtiği takdirde bir Müslüman NATO teşkilatının kurulmasının hayal olmadığını, Pakistan'da intişar eden Dawn Gazetesinden alıntılarla belirtiyor.

²⁷³ Ömer Rıza Doğrul, "Türkiye ile Arap Âlemi", Cumhuriyet, 7 Ocak 1947. Doğrul, İslam dünyasının Türk milletinin artık frenkleştigiine dair düşüncelerini, sömürgeci zihniyetin kara propagandalarına bağlamaktadır.

²⁷⁴ Abidin Daver, "Büyük Misafirimiz", Cumhuriyet, 9 Ocak 1947

²⁷⁵ Bu yazıların bir kısmında açıkça Amerika'nın bölge petrolünü bir şekilde Doğu Akdeniz'e taşımak için yaptığı siyasi hamleleri de görmek mümkündür. Bkz. Ömer Rıza Doğrul, "Ortaşark Siyasetinde Petrol Âmili", Cumhuriyet, 28 Mayıs 1947

²⁷⁶ Beynelmillel Kadınlar Birliği Başkanı Hanna Albertina Rydh'in Mısır, Suriye ve İran ziyaretinden sonra geldiği Türkiye'de gazetecilere verdiği beyanatta Yakın Şark'ın lideri Türkiye'nin, bu coğrafyadaki kadınların kalkınması için yardım etmeye mecbur olduğunu ifade etmiştir. İlgili açıklamalar için bkz. Cumhuriyet, 26 Mart 1947

kurulacağını tüm dünyaya Türkiye’den duyurduğu görülüyor.²⁷⁷ İslam dünyasında önemli bir hadise olarak görülen Pakistan’ın kuruluşunun dünya siyasetinde Türkiye’nin lehine büyük bir baskı aracı olacağını belirten Burhan Felek, kendisinin dış politikayla ilgilenmemesine rağmen bunu fark edebildiğini gazetede ki köşesinde kaleme almakta.²⁷⁸ (Türkiye, Pakistan’a Yahya Kemal Beyatlı’yı elçi olarak gönderirken, Pakistan Ankara’ya, Atatürk’e övgü şiirleri yazan Mian Beşir Ahmet Beyi elçi olarak tayin etmişti). Bu sayede Türkiye’den Himalaya’ya kadar olan İslam coğrafyasına yapılacak yardımlar ve kurulacak Müslüman birliği, komünizmi bertaraf edecektir. Londra-İstanbul-Bağdat Ekspresi’nin yeniden tesis edilmesi, Türkiye ile Arap devletleri arasında radyo muhaberelelerinin sağlanması, Birleşmiş Milletler Filistin Komisyonuna Türkiye’nin üye seçilmesi, Panamerikan Şirketinin Türkiye ile Basra’yı birbirine bağlayacak uçak seferlerine başlaması, UNESCO toplantısına katılan Türk heyetinin (heyette Reşat Nuri Güntekin de bulunmaktadır) bir sonraki idari konseyin Beyrut’ta toplanması hususunda ısrarcı olmaları vb. gelişmeler, yukarıda değindiğimiz Türkiye’yi İslam dünyasına yakınlaştırma siyasetinin devamı niteliğinde başka adımlardır. Türkiye’nin bu sırada bir taraftan da Avrupa Konseyine kabul ediliyor olması da unutulmamalıdır.

Amerikalı gazeteci ve radyo programcısı Edward Murrow’un, Türkiye’nin İslam dünyasına dönük faaliyetleri ve Amerikan yardımlarının bu sayede genişlemesiyle, komünizm tehdidinin engellenmesi arasındaki bağlantıyı değerlendirdiği ifadeleri, Cumhuriyet Gazetesi’nin baş sayfasından okuyuculara aktarılması dikkat çekici: *“(…) Türkler Arap olmayan Müslüman ve diğer Orta Doğu memleketleri ile görüşmelerine devam etmektedirler. Bunlar arasında İran, Afganistan ve Pakistan bulunmaktadır. Türk resmi mahfilleri, Türk ve İran kurmay heyetleri arasında müzakereler cereyan etmekte olduğunu inkâr etmiyorlar. Bu hususta bir anlaşmaya varıldığı takdirde Birleşik Amerika’nın Türkiye’ye yardımı daha doğuya yayılmış olacaktır. (...) Bu savaşta Türkiye’nin alacağı vaziyet daha kat’i neticeler doğuracaktır. Çünkü Türkiye bütün Orta Doğu’nun kilitlerini elinde tutmaktadır.*

²⁷⁷ Cumhuriyet, 25 Ağustos 1947

²⁷⁸ Burhan Felek, “Yaşasın Pakistan”, Cumhuriyet, 25 Ağustos 1947

*Demek oluyor ki Türkiye, Orta Doğu petroleri, Süveyş ve hatta Pakistan için katı neticeli bir âmidir.”*²⁷⁹

İngilizlerin İran’da Müslüman devletlerden oluşacak bir savunma bloku ile ilgili yaptığı görüşmeler sonrasında Dışişleri Bakanı Necmeddin Sadak’ın, İslam devletlerinin kendi aralarında bir anlaşma zemini yakalamaları hâlinde Türkiye’nin de bu oluşuma katılacağını ifade etmesi,²⁸⁰ ülkelerarası iş birliği yanında Türkiye’nin İslam dünyasıyla bu süreçte daha da yakınlaşacağı anlamına gelmektedir.²⁸¹ Demokrat Parti’nin iktidarının başlarında Başbakan Menderes’in TBMM’de okuduğu hükümet programında Orta Doğu’daki devletlerle sıkı münasebetler kurma isteğini açıkça belirtmesi,²⁸² aynı yıl Tahran’da iktisadi meseleleri görüşmek üzere toplanacak İslam Devletleri Kongresine Halit Güteryüz (İstanbul Bölge Sanayi Birliği Umumi Kâtibi) ve Mümtaz Kavalcıoğlu’nun (Demokrat Parti İzmit Milletvekili) resmî düzeyde katılım sağlamaları, Türkiye’nin Soğuk Savaş sürecinde Batı’nın bölgede belirlediği politik ilkelere uygun hamleleridir. Bunun karşılıklı ilerleyen bir süreç olduğuna dair güzel örneklerden biri Türkiye’yi ziyaret eden Pakistan Sağlık Bakanı’nın gazetelerde yer alan demecidir. Bakanın verdiği beyanatta, Türklerin kendilerinden çok daha fazla Müslüman bir millet olduğunu rahatça ifade ettiği görülüyor.²⁸³

Soğuk Savaşın başlarında komünizme karşı Pakistan’dan Türkiye’ye kadar uzanan bölgedeki Müslümanlar arasında birlik kurma projesinin, Batı Bloku’nun Orta Doğu’daki menfaatlerini desteklemek üzere ortaya çıkmadığı zaten Amerika ve İngiltere’nin bu coğrafyadaki petrol kuyularıyla alakalarının bir tesadüf eseri olduğu, bu meselenin saldırgan Rusya karşısında bir izzetinefis mücadelesi olarak kabul

²⁷⁹ “Akdeniz Savunma Birliğine Doğru”, Cumhuriyet, 13 Aralık 1948

²⁸⁰ Cumhuriyet, 9 Temmuz 1949

²⁸¹ Amerika’nın Orta Doğu’da görev yapan diplomatlarının Kasım 1949’da İstanbul’da bir toplantı tertip ettikleri gözden kaçmamalıdır

²⁸² TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Üçüncü Birleşim, 29.5.1950, s.31

²⁸³ Bakana ait daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Cumhuriyet 13 Temmuz 1949

edildiği yönünde gazete ve dergilerde çıkan yazıları görmek mümkündür.²⁸⁴ Bunun tersi istikametinde, Batı'nın Orta Doğu politikasında Türkiye'nin gerçek konumunun ne olduğuna dair şahsi görüşleri içeren değerlendirmeler de mevcuttur. Bülent Ecevit'in İngiliz diplomat ve gazetecilerden bizzat bilgi edinip Ulus'ta neşrettiği makalesi, Türkiye ile Müslüman ülkelerin birbirine bağlanmasının Batı için ne kadar ehemmiyetli olduğunu aktarıyor: *"İngiliz Hükûmetinin davetlisi olarak 15 gün için İngiltere'ye giden 6 kişilik gazeteci heyetimiz Türkiye'ye dönmüş bulunuyor. Bu heyete, Ulus Gazetesi adına ben de iştirak etmiştim. Bütün arkadaşlar, yurda, gerçek bir konukseverliğin, en nazikâne bir ev sahipliğinin hatırasıyla döndük. Çok yer gezdik, çok şey gördük, sulh devrinde kahramanlığın ne demek olduğunu dünyaya gösteren İngiltere'den kısa zamanda pek çok şey öğrendik. (...) Şahsen edindiğim intiba şu ki, bizim Atlantik Paktına alınıp alınmamamız davası, İngiltere için, her şeyden evvel bir Orta Doğu, bir Doğu Akdeniz meselesidir. İngiltere bizim güvenliğimizle doğrudan doğruya değil, Avrupa bakımından da değil, ancak Orta Doğudaki menfaatleri bakımından ilgilidir. Dışişleri Bakanlığındaki görüşmemiz sırasında, biz Avrupa'nın müdafaasından bahsettikçe, Mr. Shuckburgh, Doğu Akdeniz'den bahsediyordu. Nihayet dayanamayıp sordum: "Siz bizim savunmamızı Avrupa çerçevesi içinde değil de münhasıran Orta Doğu çerçevesi içinde mi mütalâa ediyorsunuz?" Cevaben: "Münhasıran değil ama evveleminde öyle mütalâa ediyoruz" dedi. "Münhasıran" (exclusively) ve "evveleminde" (primarily) kelimeleri arasındaki nüans farkının da hakikatte varit olup olmadığını düşünmeye yer vardır, sanırım.*

²⁸⁴ "(...) Bu dava bu milletler (Müslüman devletler) için bir hayat ve memet meselesidir. Yoksa Amerika'nın Orta Şark'taki menfaatlerini müdafaa davası değildir. Amerika ve İngiltere'nin Orta Şark'ta bir takım petrol kuyuları ile alakalı olmaları bir tesadüf eseridir. Asıl mesele dünyanın bu bölümünde yaşayan ve bugün ateş ağzında bulunan fakat aynı zamanda bütün Orta Şark'ın mukadderatına hâkim olan bu milletlerin bütünlük ve şerefleridir." Ömer Rıza Doğrul, "İstanbul Konferansı", Cumhuriyet, 27 Kasım 1949. Doğrul'un, Amerika ve İngiltere ile ilgili bu net ifadelerine benzer bir yaklaşıma kendisinin çıkardığı Selamet Dergisi'nde rastlanmamaktadır. Ancak Hamdullah Suphi aynı dergide neşrettiği yazısında Rus tehdidine karşı bölgedeki tüm milletlerin Anglosakson âlemine dayanmasının bir zaruret olduğunu açıkça beyan etmiştir. "(...) Şimalden gelen müstesna derecede vahim tehvide karşı Arap Birliğini tâcil etmek, şark milletleri arasında geniş bir müdafaa sistemine doğru gitmek ve hep beraber Anglosakson âlemine dayanmak bir zaruret halini almıştır." Hamdullah Suphi, "Arap Birliği Hakkında", Selamet, 7 Mayıs 1948, sayı: 51, s. 10

Bütün emarelerden, bütün izahattan, bütün kaçamaklı cevaplardan öyle anlaşılıyor ki İngiltere için şu sıralarda en mühim dâvalardan biri, dizginleri kendi elinden kaçırmaksızın, Orta Doğuda İngiliz menfaatlerini yakından ilgilendiren memleketler üstüne Amerikan himaye ve garantisini çekebilmektir, Türkiye Atlantik Paktına alınırsa buna imkân kalmayacaktır. Çünkü Amerika'nın Orta Doğuda en güvendiği, hatta tek güvendiği memleket Türkiye'dir: Atlantik Paktından doğru Türkiye'nin savunması garanti altına alındıktan sonra, Amerika, diğer Orta Doğu memleketlerini bizim gerimizde nisbî bir emniyete kavuşmuş addedecek ve o memleketlere ayrıca garanti vermeye, yardımda bulunmaya ihtiyaç görmeyecektir. Onun için, ne yapıp ne edip, evvelâ bizim arkamızda bütün Orta Doğu memleketlerini bağlamak ve ancak ondan sonra Atlantik Paktı garantisinin yahut başka türlü bir Amerikan garantisinin bize kadar teşmiline cevaz vermek, İngiltere'nin başlıca gayesi gibi görünüyor. Yani işimiz, Orta Doğunun istikrara kavuşmasına, buradaki memleketlerin aralarındaki ihtilâfları halledip bir araya gelmelerine kalmıştır.”²⁸⁵

İslam dünyası ile yakınlık kurma çabaları doğrultusunda, 1951'in Şubat ayında Pakistan'da gerçekleşen Dünya İslam Konferansına Türkiye'den katılanlar arasında Ömer Rıza Doğrul, Abdurrahim Zapsu, İsmail Hakkı Akyüz, Ali Vasfi Atahan bulunmaktadır. Ayrıca konferansa Türk Kadınlar Birliği İstanbul Merkezi Başkanı, Kadın Gazetesi sahibi İffet Halim Oruz da, Pakistan Başbakanı Liyakat Ali Han'ın eşi Begüm Rana Hanım'ın davetlisi olarak katılmıştır. Maddi imkânsızlığından dolayı konferansa katılamayacakken arkadaşlarının yardımıyla ancak gidebildiğini belirten Abdurrahim Zapsu, toplantı intibalarını Ehli Sünnet Mecmuası'nda neşretmiştir. Zapsu aldığı daveti, dinî ve içtimai alanda yıllardan beri yaptığı mücahedenin bir sonucu olarak görürken²⁸⁶ Ömer Rıza Doğrul bu konferansı, Türk inkılabını anlatma ve Türk milletinin dini siyasetten ayırmadaki isabetini belirtme fırsatı olarak değerlendirmektedir²⁸⁷ İffet Halim Oruz ise Pakistan'a gitmeden

²⁸⁵ Bülent Ecevit, “İngiltere'nin Türkiye Siyaseti”, Ulus, 16. 6. 1951, s. 2

²⁸⁶ Ehli Sünnet, Mart 1951, c. 5, sayı: 96, s. 13

²⁸⁷ Cumhuriyet, 26 Şubat 1951. Soğuk Savaş sürecinde 1960'lara kadar; milliyetçi, muhafazakâr, mukaddesatçı profile sahip yazarların yazıp çizdiklerine bakıldığında ne kadarı İslamcılıkla doğrudan örtüşen ne kadarı konjonktürel şartlarla söylenmiş politik ifadeler olduğunu kestirmek, istisnalar dışında pek mümkün görünmemektedir.

gazetecilere verdiği mülakatta konferansta bilhassa poligami aleyhindeki görüşlerimizi açıklayacağız demektedir.²⁸⁸ Türk dış politikasının İslam ülkelerine bakışını da bir anlamda yansıtan bu farklı yaklaşımlara rağmen Türkiye, bu coğrafyada Batı Bloku'nun çizdiği rota istikametinde ilerlemeye devam edecektir. Nitekim Le Monde Gazetesi'nden alıntı yapan Cumhuriyet Gazetesi, bu istikametle alakalı olarak İngilizlerin Atlantik'ten Pakistan'a kadar olan bölgede mukaddes bir İslam ittifakının kurulmasını ön gördüğünü/planladığını artık açıkça baş sayfadan bildirmektedir.²⁸⁹ Bu projenin Orta Doğu ayağında Türkiye'nin üzerine düşen vazifeyi yerine getireceğini, İngiltere Dışişleri Bakanı Herbert Morrison, 18 Temmuz 1951 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada dile getirmiştir.²⁹⁰ Başbakan Menderes'in 1956'da İslam dünyasının iki mühim bölgesi Pakistan ve Afganistan'a ziyareti bir bakıma, bahsedilen bu vazifenin bir gereği olarak (bilhassa Afganistan'ın Bağdat Paktına katılımını sağlamak) düşünülmüş siyasi adımlardı (aynı tarihte Amerikan Başkan Yardımcısı Richard Nixon'un da Pakistan'ı ziyaret ettiği görülmektedir. Bir sene sonra 1957'de ABD, Eisenhower Doktrini ile Orta Doğu'ya olan müdahalesini daha da görünür kılmıştı).

1960 yılının ilk haftası Ali Fuat Başgil ve Fuat Sezgin'in²⁹¹ Kudüs'te düzenlenen İslam Kongresine akademisyen olarak katılmaları, Ali Nihat Tarlan'ın 1962 yılında

²⁸⁸ Canan Sarıyar, "Turizm Ekseninde Kadın Gazetesi Yazarlarının Gezi Notları", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019, sayı: 46, s. 438

²⁸⁹ Cumhuriyet, 23 Şubat 1951. Ömer Rıza Doğrul'un İslam memleketlerini karadan birbirine bağlamak üzerine yazdığı yazı için bkz. Cumhuriyet, 16 Mart 1951, s. 2

²⁹⁰ Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgeleri İle Orta Doğu Komutanlığı'ndan Bağdat Paktı'na", Belleten, Nisan 1995, c. 59, sayı: 224, s. 194. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1954'teki Amerika ziyaretinin bir ay gibi uzun bir süre devam etmesi, Türkiye'nin bölgesindeki konumunu taraflar açısından daha da netleştiren mühim bir hadisedir. Bayar'ın 1957'de Taksim'de yaptığı bir konuşmada "Türkiye otuz sene sonra küçük bir Amerika olacaktır." ifadesi de bu anlamda dikkat çekici.

²⁹¹ Fuat Sezgin daha evvel, 1957 yılında, Pakistan'ın Lahor şehrinde düzenlenen ve tanınmış birçok akademisyenin davet edildiği İslam Konferansına Fuat Köprülü ile beraber iştirak etmiştir. Düzenlenen bu konferans ile alakalı eleştirel bir yazı neşreden Kemal Kuşçu, Batı'dan İslam'a düşman bazı fikir adamlarının Pakistan'a davet edilmesini akıl dışı olarak değerlendiriyor. Yazar, konferansın böyle tertip edilmesinde Pakistan hükümetini mecbur bırakan sebepler olabileceğine ihtimal veriyor:

Bağdat'ta düzenlenen beşinci İslam Kongresine davet edilmesi, 1965'te Senatör Dr. Fethi Tevetoğlu'nun Mekke'de toplanan İslam Kongresine resmî olarak iştiraki, 27 Mayıs darbesinden sonra Türk dış politikasının inişli çıkışlı da olsa bu konuda aynı çizgide devam edeceğinin bir işareti sayılabilir.²⁹²

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Müslüman devletlerin organize ettiği pek çok toplantıya Türkiye'den gönüllü olarak katılıp konuşmalar yapan, İslam dünyasındaki önemli devlet adamı ve düşünürlerle yakın ilişkiler kuran Hilal Yayınları'nın sahibi Salih Özcan, bizzat katıldığı 1965'teki kongre ile ilgili ilginç bilgiler veriyor:

“(...) Anlatacak çok şey var, fakat teferruata inmeden size intibalarımı ana çizgileri ile anlatmaya çalışacağım: Bu sene ki Dünya İslam Konferansı bizim için büyük bir muvaffakiyet olmuştur. Zira yarım asra yakın bir zamandır böyle İslamî bir topluluğa ilk defa bizden bir parlamento heyeti katılıyordu. Başta Dr. Tevetoğlu bizzat Kral Faysal'ın iltifatlarına en samimi şekilde muhatap olmuş ve Kral hazretleri her fırsatta Türk milletine karşı duyduğu hayranlığı ifade etmekten kendini alamamıştır. Sırf Türk hükümetinin göstermiş olduğu bu alakaya cevap olmak üzere Türk hükümetine bir teşekkür telgrafi çekilmek istenmiştir. Buna bazı delegeler “Türk milletine hürmetimiz var, fakat laik bir hükümet olan Türk hükümetine nasıl teşekkür ediyorsunuz? Türk hükümeti bizi neden şimdiye kadar tanımadı?” diye itiraz edenler oldu. Bunun üzerine söz istedim ve dedim ki: “Asırlarca İslam'ın sancağını elinde dalgalandırmış ve şerefini kılıcı ile korumuş olan bir milletin ferdi ve sizlerin kardeşiniz olarak aranızda bulunuyorum. Maziyi unutalım, Osmanlı

“(...) Bu münazarayı tertip edenler İslam'ın en büyük düşmanlarından bazılarını Pakistan Müslümanlarına İslam hakkında ne düşündüklerini söylemek için çağırdılar. Bu, hakikaten akıl ve idrak ötesinde Müslümanların havsalasının alamayacağı bir şeydir. Batılı âlimlerin İslam hakkında ne söylemek istediklerini bilmeyen var mıdır? Onların birçoğu İslam aleyhinde kitap veya makale yazmış insanlardır. (...) İhtimal Pakistan hükümetini konferansı bu şekilde hazırlamaya icbar eden mühim sebepler mevcuttu. Unutmayalım ki Hindistan da Rusya gibi Pakistan hakkında hiç te dostâne olmayan niyetler besleyen bir memlekettir ve Pakistan da siyasi muvazeneyi tesis için ittifaklar aramak zorundadır.” Kemal Kuşçu, “Lahor'da İslam Kongresi”, Sebilürreşad, Ocak 1958, c. 11, sayı: 260, s. 156-157

²⁹² Darbe sonrası iç politikada da Cumhuriyet devrinin katı laiklik programına geri dönülmemiştir

İmparatorluğunu çökertenler evvela sizin ve bizim tarihimizi bizzat yazdılar ve iki din kardeşi birbirine düşman ettiler. Türk milleti değişmemiştir. Müslümandır ve Müslüman kalacaktır. Bunun en canlı misali aranızda bulunan Türk parlamento mensuplarıdır.” (...) Bu konuşmamı istisnasız bütün delegeler alkışladılar ve Türk hükümetine teşekkür telgrafi çekilmesi için ittifakla karar verildi.” ²⁹³

1966 yılında Türkiye’ye ziyaret için gelen Suud Kralı Faysal’ın ve ardından 1969’da Fas Kralı II. Hasan’ın Türkiye’yi İslam Konferansına (daha sonra adı İslam İşbirliği Teşkilatı olacak) daveti, ²⁹⁴ ülke siyasetinde bilhassa laiklik üzerinden tartışmalara neden olsa da 1964’teki Kıbrıs krizinde Batı’ya karşı alternatif bir yön, bir fırsat olarak görülmüştür.²⁹⁵ Kral Faysal’ın Türkiye’yi davetini, laiklik tartışmalarının dışında farklı bir bakış açısıyla eleştiren Bülent Ecevit olmuştur. CHP Konya Kongresinde bir konuşma yapan Ecevit, İslam Konferansını bazı yabancı devletlerin ve büyük yabancı petrol şirketlerinin çoğunluğu Müslüman olan Orta Doğu milletlerini uyutmak, onlardaki milliyet duygularını ümmetçilik telkinleriyle körletmek ve bu sayede onları daha kolay ve daha uzun süre sömürebilmek için tertiplemediğini, Türkiye’nin bu oyuna gelmemesi gerektiğini dile getirmiştir.²⁹⁶ 1961 yılında yayın hayatına başlayan, Doğan Avcıoğlu idaresindeki Yön Dergisi de Kral Faysal’ın İslam Paktını bir Amerikan oyunu olarak görmektedir. Cemal

²⁹³ Salih Özcan, Türkiye ve İslam Âlemi, Hilal Yayınları, 1969, s. 45. Dr. Fethi Tevetoğlu’nun kongre ile alakalı intibaları için bkz. Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Birinci Dönem, Yetmiş Dördüncü Birleşim, 29.4.1965, s. 848-849

²⁹⁴ Türkiye’nin İslam İş Birliği Teşkilatına resmî/hukuki üyeliği 2012 tarihindedir. Bu tarihe kadar Türkiye de facto bir üye olarak toplantılara katılmaktaydı.

²⁹⁵ İslamcı camianın önemli isimlerinden avukat Bekir Berk’in Eminönü Öğrenci Lokalinde Kıbrıs meselesi ile yaptığı konuşma, Türkiye’ye bir yol/tercih göstermesi bakımından dikkate değer: “(...) İngiltere biliyor ki şimdilik, lider milletten mahrum Orta Şark’ta ne Müslüman Türk’ün aleyhine Makariosla el ele veren Abdülnasır ne de İngiliz menfaatlerinin bekçisi Nuri Said Paşa yol gösterebilir. Fakat bir vakitler dünyaya istikamet veren Türk milleti kendisini tekmelemekten geri kalmayan garbın dümen suyunda gitmekten vazgeçerek Müslüman şarkın başına geçebilir. İngiltere işte bunun için korkuyor ve Türkiye’ye kuvvet olabileceğine kani olduğu Kıbrıs’ı ona iade etmemek için elinden geleni yapıyor ve yapmaktadır. İngiltere kork, korktuğun başına gelecek. Türk milleti tarihi vazifesini ifa edecektir.” Sebilürreşad, Temmuz 1958, c. 11, sayı: 273, s. 362.

²⁹⁶ Cumhuriyet, 5 Eylül 1966, s. 7

Abdülhasır'ın sosyalizme yönelmesi karşısında Amerika, Suudi Arabistan'ı ileri sürmüştür. Amerika İslam'ı kullanarak ipleri kendi elinde olan bir koalisyon kurmaktadır.²⁹⁷

Arap memleketlerinin bir kısmında çıkan, Türkiye'nin yakınlaşma siyasetine yönelik haber ve yazılarda ise resmî yahut gayriresmî ağızlardan ılımlı açıklamaların yapıldığını görüyoruz (Rus destekli Mısır ve Suriye basınında Türkiye'nin aleyhine yazılar yayımlanmaktaydı). Bunlar genel olarak Rusya'ya karşı Orta Doğu'da Türk-Arap işbirliği ve Batı Bloku'yla münasebetlerde örnek devlet olarak gösterilen/sunulan Türkiye'den aracılık yapma talepleriyle ilgili hususlardır.²⁹⁸

Türkiye'nin Orta Doğu/İslam dünyası açılımının sinemaya da yansıdığı tarafları görülüyor. Lütfü Akad'ın senaryosunu yazıp yönettiği, 1952'de gösterime giren "Tahir ile Zühre" ve "Arzu ile Kamber", Erman Kardeşler ve Bağdat menşeli bir yapım şirketinin Irak'ta ortaklaşa çevirdiği büyük ilgi gören filmlerdir.²⁹⁹

²⁹⁷ Yön, 25 Şubat 1966, sayı: 152, s. 5

²⁹⁸ Arap basınından yansıyan bu tip haber ve yazılara örnek için bkz. Cumhuriyet, "Türkiye-Suriye Münasebatı", 7 Mart 1951; "Beyrut Gazetesinin Türkiye'ye Dair Makalesi", 15 Mart 1952; "Tunus Meselesinde Tavassutumuz İsteniyor", 26 Mayıs 1952

²⁹⁹ Bir diğer örnek Muhammed Ali Cinnah'ın Türbesi için Şişli Cami mimarı Ali Vasfî Egeli'nin Pakistan'a davet edilmesi idi. Ancak bu proje gerçekleşmedi.

3.3. SEBİLÜRREŞAD VE SELAMET DERGİLERİNDE TÜRKİYE’NİN İSLAM DÜNYASINA YAKINLAŞMA SİYASETİNİN TEZAHÜRLERİ

II. Dünya Savaşı sonrası şartlar, Türkiye’de siyasi merkezin iç ve dış politik ilkelelerini, yeni düzene uyum istikametinde değiştirmeye mecbur kıldı. Yüzünü Batı’ya çevirmiş olan devletin kurucu kadroları buna uygun şekilde liberal bir siyasi hayatı tercih ederek kısmen de olsa ülkede bir serbestlik ortamının oluşmasına müsaade eder gözükmüşlerdi. Hiç şüphesiz bu yeni yaklaşım, Cumhuriyet’in bürokrat sınıfı için kabul edilmesi zor bir durum olsa da uluslararası sistem içerisinde yer almanın başka bir çıkar yolu olmadığı net olarak anlaşıldığı görülmektedir. Atatürk devrinde yaşanan çok partili hayata geçiş denemelerinin başarısız ve yıkıcı sonuçları yakın zamana kadar hafızalardayken siyasi hayatı demokratik ilkelere göre bir kez daha dizayn etmeye çalışmak, iktidarın dış politikada bir anlamda çaresizliğine de işaret etmektedir.

1946’dan sonra Ankara’nın yaşadığı politik endişelerin gölgesinde gelişen Türk siyasetinde farklı görüşlerin temsil hakkı, toplumun büyük bir kesiminin dinî taleplerini gündemin başköşesine taşımıştır. Ancak tek partili yılların dinî sahada meydana getirdiği toplumsal gerginlik Demokrat Parti’nin iktidarıyla birlikte yerini zamanla dinî canlanmaya bıraksa da yaşanan bu değişim kendi doğal mecrasında gerçekleşmediği için devletin din üzerindeki kontrolü devam edecektir (değişimin öncüleri din adamlarından çok siyasetçiler olmuştur).

İkinci bölümde aktarmaya çalıştığımız Türkiye’de dinî sahada canlanma konusunun, devletin dış politika adımlarını besleyen, destekleyen bir süreç hâlinde seyrini sürdürdüğü görülmektedir. Birleşmiş Milletler ve NATO üyeliği sonrası Türkiye’nin İslam dünyası ile yeni irtibatlar kurma gayreti, bölgesinde tek başına yürüttüğü bir siyasetin sonucu değildir. Komünizm tehdidini Müslüman ülkelerde kendi siyasi ve iktisadi menfaatleri için ustaca kullanan Batı Bloku, büyük savaş sonrası gözünü Orta Doğu’ya çevirdiğinde iş birliği yapacak, ortak politikalar üretecek tek düzgün

devletin Türkiye olduğunu bilmektedir. Türkiye ise ekonomik sıkıntıları gidermek için yapılacak maddi yardımları alabilmesinin, bilhassa Amerika ve İngiltere ile yakın ilişkiler kurup İslam dünyasıyla tarihî bağları yeniden tedavüle sokarak sıcak ilişkiler ve ittifaklar kurmaktan geçeceğinin farkındadır. Devlet akli, planlanan bu siyaset doğrultusunda, 1923 sonrası İslam coğrafyasında bozulan imajını düzeltmek için çaba sarf etmiştir.³⁰⁰

Devletin resmî gayretinin yanında dinî canlanmanın lokomotifi sayılabilecek İslami neşriyatın da izlenen dış politikaya uygun yayınlar yaptığını görmekteyiz.³⁰¹ Müslümanları ilgilendiren konularda İslam âleminin yekvücut olacak şekilde hareket etmesine yönelik bir yayın politikası izleyen ve 1950’li yıllara kadar kısıtlamalara maruz kalmanın ardından nispeten daha rahat yayın yapma imkânına kavuşan İslamcı dergiler; Türkiye’nin Soğuk Savaş sürecindeki yeni siyasi açılımına destek vermiş, çok partili hayata geçişle birlikte henüz elde ettikleri fırsatı mütedeyyin halkın taleplerini de dikkate alarak samimi bir şekilde değerlendirmeye çalışmıştır. Bu yayınların arasında 1948 yılında yeniden çıkartılan ve başında Eşref Edip’in bulunduğu Sebilürreşad Dergisi ile Ömer Rıza Doğrul’un gayretleriyle 1947’de yayımlanmaya başlayan Selamet Dergisi, Türkiye’nin İslam dünyası ile tesis etmeye çalıştığı yakın ilişkilerde teşvik edici olmuş, neşrettiği yazı ve haberlerle memleketteki dindar muhafazakâr kesimin İslam dünyasıyla kopan bağlarını onarmaya çabalamıştır.

Ülkede dinî inkişafın seyrini dikkatle takip eden bu dergiler, İslam’ın sosyal hayata bakan tarafı ile ilgili meselelerin yanında, siyasal merkezi yakından izledikleri anlaşılabilir yazılar da yayımladılar.³⁰² Yukarıda bahsettiğimiz üzere hükümetin harici

³⁰⁰ Başta 1947’de verilen hacca gitme izni olmak üzere ezanın Türkçe okunması ve dinî eğitimin yaygınlaştırılması adına yapılan tüm yenilikler, bu çabalar arasında gösterilebilir.

³⁰¹ Dönemin (1939-1960) öne çıkan İslami neşriyatı arasında; Hareket, Sebilürreşad, Büyük Doğu, Ehli Sünnet, Serdengeçti, Hür Adam, Müslüman Sesi, İslam’ın Nuru, Allah Yolu, Din Yolu, İslam, Fetih, Hilal gibi yayınlar gösterilebilir.

³⁰² Bu yazılara pek çok örnek arasından Sebilürreşad’ın ikinci cildinin 33. sayısında çıkan “Laik Devletin Laik Meclisinde Din Meselesi Konuşulamaz” başlıklı makale gösterilebilir. Dergi, TBMM’de Diyanet bütçesi görüşülürken yaşanan tartışmalara baş sayfadaki yer vermiştir. 21 Kasım

siyasette İslam dünyasına yönelik yeni bir açılım yaptığı yıllarda Sebilürreşad Dergisi, henüz ilk sayısında bu konuda izleyeceği yolun işaretlerini vermişti. Derginin kadrosu, kurmayı planladıkları İslam-Türk anonim şirketi vasıtasıyla yapılacak çalışmaları, okuyucularının da yardımıyla geçmişte olduğu gibi yeniden tüm İslam dünyasına duyurmaya çalışacaklarını baş sayfadan bildirmekteydi.³⁰³ Selamet ise ilk yılını tamamladığı sayısında okuyucularına, tüm İslam âlemiyle ilgilenip Müslüman milletlerin bugünkü ahvalinden haberler verdiklerini, bağımsızlık yolunda mücadele eden Müslüman toplumları desteklediklerini ve İslam kardeşliğini canlandıracak bir gayret ve samimiyetle çalıştıklarını duyurarak geçen yılın muhasebesini yapmıştı.³⁰⁴

Her iki derginin Türkiye'nin İslam coğrafyasıyla kurulacak yeni ve resmî bağlarını bilhassa Filistin sorunu gibi hassas bir mevzu üzerinden tesis etmeye çalıştığı görülüyor. Bunu yaparken elbette tüm İslam âleminin birlikte hareket etmesi gerektiği vurgusu da yapılıyor (Selamet, henüz üçüncü sayısında bir İslam âlemi haritası yayımlamıştır). Bu anlamda Cevat Rifat Atilhan'a ait makalelerin ön planda yer aldığını görüyoruz.³⁰⁵ Siyonistlerin komünistlerle iş birliği yaparak Müslüman beldelerin ortasında bir fesat yuvası kuracağı vurgusu, dış politikada Türkiye'yi tabii

1947 tarihli 27. sayısında "Halk Partisinin Din Siyaseti" başlıklı bir yazı neşreden Selamet ise partinin halkın vicdanından uzaklaştıkça durmadan darbe yiyeceğini vurguluyor.

³⁰³ "(...) iki yüz bin lira sermayeli bir İslam-Türk Anonim Şirketi kurmak istiyoruz. Bu sermayenin yarısına yakın kısmını tediye âmade olduklarına dair bazı hamiyetli Müslümanlar bize söz verdiler. Bu teşebbüsümüzün muvaffakiyetle neticeleneceğini ümit ederiz. (...) Eskiden Sebilürreşad'ı bilmeyen, görmeyen, okumayan yok gibiydi. İslam dünyasının da her tarafında okuyucuları vardı. Şimdi yine İslam dünyasına yayılması, zamana muhtaçtır. Fakat memleketimizde eğer muhterem okuyucularımız himmet ederler ve ciddi surette bununla alakalanırlarsa neşir sahasını birdenbire büyük miktarda genişletmiş olurlar." Sebilürreşad, Mayıs 1948, c.1, sayı: 1, s. 2-4

³⁰⁴ Selamet, 14 Mayıs 1948, sayı: 52, s. 7

³⁰⁵ "(...) Filistin topraklarını ele geçirmeye çalışan Yahudilere karşı İslam ve Hristiyan bütün Araplar Afrika'nın cesur evlatları, Pakistan'ın kahraman çocukları, Endonezya'nın ve bütün dünya Müslümanlarının imanlı evlatları ve İslam'ın âlemdarı olan Türkler bu mukaddes cihada katılacak, bu topraklarda kimseye yer vermeyeceklerdir." Cevat Rifat Atilhan, "Filistin için Cihadı Mukaddes", Sebilürreşad, Mayıs 1948, c. 1, sayı:1, s. 7. Nitekim Atilhan, Filistin davasını yalnız Arapların değil ondan evvel bir Türk ve Müslüman davası olarak görmektedir.

olarak Müslüman devletlerin yanında saf tutmaya, onlara destek vermeye zorlayacaktır.³⁰⁶ Bu argümanı sıkça kullanan dergilerin yazar kadrosu, Filistin konusunda her türlü çabayı gösteren Arap önderlerin Türkiye’de tanıtılmasında başrol oynamıştır (özellikle Kudüs Müftüsü Emin El Hüseyini ile ilgili pek çok yazı neşredildi). Bunun yanında Hindistan-Pakistan meselesinin,³⁰⁷ Hollanda’nın Endonezya Müslümanlarına karşı izlediği emperyalist politikaların³⁰⁸ ve Fas ile Cezayir’de yaşanan bağımsızlık mücadelelerinin sürekli gündemde tutulması, kamuoyunu bilgilendirmenin yanında devletin resmî açılım siyasetini genişletebilme gayreti/umudu taşımaktadır. Böylece uzun süredir bu coğrafyadan uzak kalan Türkiye, uyandığı iddia edilen İslam âlemi içerisinde bağımsız bir devlet olarak önemli bir pozisyon alabilecek, laik rejimi nedeniyle oluşan şüpheleri bir nebze giderebilecektir.³⁰⁹

Türkiye’nin, İslam dünyası içerisinde mağdur durumda olan Müslümanlarla yakından ilgilenmesinin zorunluluk olduğu vurgusu sık tekrar eden bir yayın politikasıdır. Burada ayrı ayrı İslam devletlerinden oluşan lakin her türlü tehlikeye karşı tek bir devletmiş gibi birlikte hareket eden bir yapı hayali çerçevesinde Türkiye, üzerine düşen vazifeyi yerine getirmelidir (nitekim Birleşmiş Milletlerde Filistin’in taksimi konusunda Türkiye’nin Arap devletleriyle birlikte hareket etmesi, İslamcı dergileri motive edici bir unsur olmuştur). Batı’da bir piskopos hiçbir mezhep ayrımı yapmadan dünya üzerindeki tüm Hristiyanların huzur ve refahı için çalışıp çabalıyorsa aynı şeyi İstanbul Müftüsü’nün de yapması gerekmektedir. Endonezya ya da Hindistan’daki Müslümanların dertleriyle dertlenmemek din hürriyeti noksanlığından mı yoksa dış politikada ihtiyatlı davranmaktan mı ileri gelmektedir? Ömer Rıza Doğrul, kendi dergisinde sorduğu bu soruyla Türkiye’nin İslam dünyasıyla irtibatını hangi yollarla geliştireceğine dair değerlendirmelerde bulunurken Diyanet’in bahsedilen mevzuda yeteri kadar inisiyatif almamasını

³⁰⁶ Selamet, “İslam Âleminin Davaları- Filistin Meselesi”, 23 Mayıs 1947, sayı: 1, s. 5

³⁰⁷ “Dünya’nın En Büyük İslam Devleti: Pakistan”, Sebilürreşad, Kasım 1948, c. 1, sayı: 22, s. 341

³⁰⁸ “Endonezya Meselesi”, Selamet, 8 Ağustos 1947, sayı: 12, s. 3

³⁰⁹ “İslam Âleminden Haberler” başlığı pek çok İslamcı derginin kullandığı bir klişedir.

eleştirmektedir ³¹⁰ (radyoda yayınlanacak dinî neşriyat, Türkiye'nin İslam memleketleri arasında almaya namzet olduğu yer ve makam için bir hazırlık olacaktır. Bununla birlikte Müslüman ülkelerin radyo yayınları dinlendikçe Türkiye, İslam âlemine daha da yakınlaşacaktır ³¹¹).

İslam kardeşliği üzerinden sürdürülen neşriyat arasında, 19.yy.ın sonlarında da gündeme gelmiş mezhep ayrılıklarının yarattığı sorunların artık eskide kaldığına dair yazıların kaleme alındığını görmekteyiz. Halifelik kaldırılmasıyla hem yurt içinde³¹² hem de yurt dışında Şii-Sünni çekişmesinin sönmeye yüz tuttuğu, artık milliyet devrinin yaşandığı, geçmişte kalan mezhep ayrılıklarını kurcalamanın İslam kardeşliğine zarar vermekten başka bir işe yaramayacağı vb. ifadeler ³¹³ Türkiye'nin dış politikada aldığı yeni pozisyon hakkında yapılacak eleştirileri (Osmanlı'nın yeniden ihyası gibi) dayanaksız bırakmaya yöneliktir. ³¹⁴ Bu bağlamda mezhep

³¹⁰ Ömer Rıza Doğrul, "Bir İngiliz Piskoposunun Hepimize Verdiği Ders", Selamet, 10 Ekim 1947, sayı: 21, s. 2

³¹¹ 1948 yılının ramazan ayındaki radyo yayınları, İslam âlemindeki din kardeşlerimizle buluşmak için bir imkân olarak görülmüştür: "(...) Kahire, Şam, Beyrut, Kudüs, Pakistan, Delhi, Tunus radyolarını çok şükür her gece dinliyor ve her İslam memleketi radyosunun yaptığı yayınlar sayesinde bütün bu memleketlerle yakından temas ediyor, bu memleketlerin haberlerine ve hallerine ağâh oluyor, akılları durduran bir suretle her gece aşağı yukarı bütün İslam âlemini gezip dolaşiyor, din kardeşlerimizin sesini ve sözünü işitiyor, umumi ve müşterek sevinçlerimizi ve dertlerimizi onlarla paylaşıyoruz." Selamet, "İslam Âlemi ve Ramazan", 9 Temmuz 1948, sayı: 59, s. 3

³¹² "(...) Türk milleti ayrılık kabul etmez bir bütündür. Onun mezhebî-siyasi bir ihtilaf yüzünden vicdani bir ayrılığa uğraması, bütünlüğünü parçalayan bir hadise idi. Hâlbuki bunu gereklendirecek hiçbir sebep yoktu. Çünkü hilafet, bütün hızını tüketmiş bir müessese idi. Hatta hızını o kadar tüketmişti ki kendi kendini yok etmek yolunu tutmuştu. Halife Vahdettin (o zaman hilafet makamı olan) İstanbul'dan kaçması, bu kendi kendini yok etmenin en kesin alameti idi. Hilafetin bu şekilde kendi kendini yok etmesiyle Türk milleti Sünnilik, Şiilik ayrılığından kurtulmuştur." Ömer Rıza Doğrul, "Milli Birliğimiz", Selamet, 9 Mart 1949, sayı: 77, s. 2

³¹³ Selamet, "Sünnilik-Şiilik Ayrılığına Dair", 28 Kasım 1947, sayı: 28, s. 3

³¹⁴ "(...) İslam devletleri ve halkları arasında artık milliyet bağlılığını Türk düşmanlığında arayacak gafiller kalmamıştır. Hepsi de uzun asırlar birlikte yaşadıkları, akraba oldukları Türklerle yalnız din bakımından değil, kültür bakımından da kardeş olduklarını anlamışlardır. Husumet ve ayrılık yerini dostluğa ve kardeşliğe terk etmiştir." Raif Ogan, "İsrail Saltanatı mı? Yahudi Mezalimi mi?" Sebilürreşad, Temmuz 1949, c. 3, sayı: 52, s.24. "(...) Müslümanların gözlerini ve düşüncelerini düne

ayrılıklarını izale eden bir tedrisatın uygulanmasını savunan Hamdullah Suphi, Türk gençliğinin İslam dünyası ile gelecekte daha fazla alakadar olmasını arzu ediyor. Arap birliği, Pakistan, Endonezya gibi milyonları bulan bir Müslüman nüfusa sahip, tarihî bağlarımız olan bu coğrafyaya karşı vazifelerimizi hatırlatan Suphi, ifadelerini kuvvetlendirmek için Dışişleri Bakanı Necmeddin Sadak'ın Amerikan basınına verdiği mülakattaki "Arap dünyası ile iş birliği edeceğiz" sözlerine atıfta bulunuyor.³¹⁵

Müslümanların bir olup dünya sulhuna/muvazenesine katkıda bulunması fikri de benzer bir şekilde Soğuk Savaş döneminde ön plana çıkartılan bir konudur. Öyle ki Siyonistlerin, Müslüman birliğinin kurulmasını dolayısıyla dünya barışının gerçekleşmesini engellemek için sarf ettiği mesainin baş hedefi Türklerdir. Türkiye'yi İslam âleminde uzaklaştıran ve Türklerin Müslümanlar arasında geçmişte gösterdiği kahramanlıklarla elde ettiği itibarını elinden alamaya çalışan farmasonlar, benzeri görülmemiş bir şekilde faaliyetlerine devam etmektedir.³¹⁶

12 Haziran 1949 tarihinde Cardiff'te (Galler) düzenlenen Dünya İslam Kongresi'ne on iki Müslüman ülkeden gelen delege arasında Türk temsilciler de bulunmaktaydı.³¹⁷ İslam sancakları taşıyan tören alayının Nur-ül İslam Camisi'ne girmesiyle başlayan kongrede, Doğu-Batı arasında bir insanlık köprüsü kurma vurgusu üzerinden konuşmalar icra edilmişti. Türk delegesinin Endonezya'daki Müslümanların sıkıntılarında bahsetmesi ve ardından kongre heyetinin Türkiye'de

çevirerek dünün bir takım siyasi ihtilafları üzerinde saplandırmak ve o ihtilaflara daldırmak, bu ihtilaflar yüzünden İslam birliğini bozmaya uğraşmak büyük ve affedilmez bir kabahat teşkil eder." Ömer Rıza Doğrul, "İslam Birliğini ve Türk Birliğini Bozmaya Uğraşan Neşriyata Karşı", Selamet, 9 Ocak 1948, sayı: 34, s. 6-7. Ömer Rıza Doğrul'un, aynı tarihte Cumhuriyet Gazetesi adına Orta Doğu'ya bir araştırma seyahatine çıktığını hatırlatmakta fayda var.

³¹⁵ Hamdullah Suphi, "Türkiye 'de Din Meselesi", Selamet, 12 Aralık 1947, sayı: 30, s. 16

³¹⁶ Cevat Rifat Atilhan, "Müslümanın Büyük Hedefi", Sebilürreşad, Ağustos 1950, c. 4, sayı. 85, s. 156

³¹⁷ Londra'da kurulan İslam Birliği'nin düzenlediği bu kongre, İslam Birliği Başkanı Prof. Seyid İkbâl Ali Şah ile kongreyi idare eden Şeyh Abdullah El-Hakimi'nin gayretleriyle gerçekleşti.

yaşanan dinî canlanma için Türkiye Cumhurbaşkanı'na teşekkür telgrafı çekilmesine karar vermesi dikkat çekiciydi.³¹⁸

Dinî canlanma meselesi ile ilgili olarak Temmuz 1949'da Türkiye'yi ziyaret eden Pakistan Kurucu Meclis Başkanı Maulvi Tamizuddin Han'ın Türkiye'de İslamiyet'e karşı geniş bir ilginin olmasını memnuniyetle karşıladığına dair beyanları gazetelere haber olmuştur.³¹⁹ Laik rejimin, Türk milletini İslam'dan uzaklaştırdığına dair propagandaların işe yaramadığının Türkiye ile Pakistan halkları arasında kurulan temaslar sayesinde anlaşıldığını, Pakistan Maliye Bakanı Gulam Muhammed'in kendi ifadelerinden³²⁰ okuyucularına duyuran Sebilürreşad, Türkiye'nin İslam dünyası ile olan irtibat noktalarına destek olurken dinî canlanmanın önünde engel olabilecek laiklik uygulamalarının dozajını düşürme niyetindedir. Pakistan/Karaçi'de İslam İktisat Konferansı'na (1950) Türkiye adına katılan eczacı akademisyen Prof. Dr. Selahaddin Tandal ise delegelere yaptığı konuşmada, ekonomik gelişmenin, katılımcı devletler arasındaki iktisadi iş birliğinin derecesine bağlı olduğunu, bu kadar kuvvetli dinî ve kültürel yakınlığa sahip Müslüman milletlerin, Birleşmiş Milletlere bağlı olacak şekilde bölgelerinde bir araya gelmelerinin fayda getireceğini ifade etmesi, dış politikada yeni dönemin inşa sürecini anlamaya yarayacak işaretlerden biridir.³²¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla beraber Bağdat, Basra, Musul, Şam, Halep, Hicaz, Kudüs'te dökülen kanlar tüm dünya milletlerini meşgul etmiyor mu, sorusunu soran Burhan Felek, yaşanan bu sıkıntıların iç ve dış sebeplerden kaynaklandığını ve

³¹⁸ Kongreye ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. The Islamic Review, August 1949, Vol. XXXVII, no: 8, p. 43-44

³¹⁹ Yeni Sabah, 8 Temmuz 1949. Sebilürreşad, 58, 59 ve 61. sayılarında Yakup Dadaşî imzalı, Pakistan'ın kuruluşu ile ilgili bir yazı dizisi neşretmiştir. Ayrıca Türkiye-Pakistan Dostluk cemiyeti kurulması da aynı tarihe denk gelir.

³²⁰ Sebilürreşad, Eylül 1950, c. 4, sayı: 87, s. 184. 10 Ocak 1951 tarihinde Türkiye'yi ziyaret eden Dünya Müslümanları Genel Sekreteri İnamullah Han, İslam dünyasının, büyük devlet olması hasebiyle Türkiye'ye iftiharla baktığını ve Müslümanların birliği konusunda Türkiye'nin büyük bir rol oynayabileceğini Ankara'dan tüm dünyaya duyurmuştur.

³²¹ Sebilürreşad, Ocak 1950, c. 3, sayı: 69, s. 300

bölgedeki gelişmelerin bir Şark federasyonunun kurulmasını mecbur kılacağını ifade ederken sadece ortalama okuyuculara değil, Türk dış politikasının karar alıcılarına da sesleniyor gibidir.³²² Müslümanlara yönelik dış saldırılara karşı Şark milletleri arasında bir federasyon vücuda getirme fikrini ileri sürenlerden biri de Nuri Demirağ'dır. Demirağ, kendi mülkü olan Sultantepe'de bir köşkü Şark federasyonu davası uğrunda kullanılmak üzere hazırladığını ve burada bir İslam üniversitesi kurmayı amaçladığını Pakistan'dan gelen misafirlerine anlatmaktadır. Nuri Demirağ, İslam âleminin her tarafından İstanbul'a talebelerin gelmesini, burada alacakları eğitimle İslam davasına hizmet etmelerini arzu ediyor.³²³ Bu yaklaşım, Türkiye'nin İslam dünyası ile yakınlık kurma siyasetini bir imkân olarak değerlendirme gayretine güzel örneklerden biridir. Bu imkân zaman zaman devletin laiklik politikalarının sınırını zorlayacak derecede kullanılmak istenecektir. Ayrıca Türkiye'nin Soğuk Savaş sürecinde aldığı kararlarla İslam dünyası için bir model devlet olarak görülmesi meselesi de Pakistan üzerinden gündeme gelmiştir. Muhammed İkbal'in *"İslam âleminin bir uyanışı hakikatse ki ben bir hakikat olduğuna inanıyorum, biz de bir gün Türkler gibi manevi mirasımızı yeniden kıymetlendirmek mecburiyetinde kalacağız."* ya da Türkiye'de cumhuriyetin kurulmasını memnuniyetle karşılayarak *"Cumhuriyet idaresi, İslam ruhuna en çok uygun idaredir."* sözleri ve buna benzer fikirler İslamcı neşriyatta yer bulmuştur.³²⁴

1954 yılında Pakistan ile Türkiye arasında imzalanan dostluk antlaşmasını Pakistan Başbakanı Muhammed Ali Chaudhry, İslam dünyasının vahdetine giden ilk adım olarak değerlendirmektedir. Her iki devlet de bu maksadın gerçekleşmesi için Müslümanlara rehber olmuşlardır³²⁵ (Pakistan'ın Lahor şehrinde 1954'te düzenlenen

³²² Burhan Felek, "Osmanlı İmparatorluğu Yerine Yakın Şark Siyasi Federasyonu", Sebilürreşad, Ocak 1950, c. 3, sayı: 70, s. 315

³²³ Sebilürreşad, "Sultantepe'de Nuri Demirağ'ın İslam Mektebi", Temmuz 1950, c. 4, sayı: 84, s. 134-136

³²⁴ Selamet, "Pakistan Devleti Bir Şairin Kafasından Doğdu", 20 Nisan 1949, sayı: 83, s. 6-7

³²⁵ Pakistan Başbakanı Muhammed Ali Chaudhry'nin dostluk antlaşmasıyla ilgili demeci için bkz. Sebilürreşad, Mart 1954, c. 7, sayı: 169, s. 303. Derginin aynı sayısı, New York Times Gazetesi'nin Türk-Pakistan Dostluk Antlaşmasına dair müspet görüşlerine yer vermeyi unutmamıştır. 3 Nisan 1954

Müslüman Devletler Basın Sergisi'ne Türkiye'den de dergi ve gazetelerin gönderildiği bilinmektedir).

Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın, İş Mecmuası'nda 1948'de yayımladığı makalede Türkiye'nin kültür, iktisadi ve siyasi bakımdan İslam dünyasının bir parçası olmaya devam ettiğini ve bunun bir imkân olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmesi dikkat çekicidir. İslam memleketlerinden ayrı kalışımızı bir gaflet olarak gören Barkan, bu coğrafyadaki mukadderat beraberliğinin bizi iş birliğine götürmesi gerektiğini vurgularken Batı Avrupa'daki dayanışma ruhunun Müslümanlar arasında da gelişmesinin ve Türkiye'nin bu konuda ön saflarda yer almasının önemine değiniyor. Bunun için yapılması gerekenler arasında kendisine göre ilk sırada, geçmişte ihmal hatta inkâr ettiğimiz İslam kültür ve medeniyet eserlerinin tetkik edilmesi var. Kültürümüzün ana kaynaklarla olan irtibatını yeniden sağlayabilme maksadına matuf bir İslam Etütleri Enstitüsü açılmalı, verilecek eğitimle birlikte Türkiye'nin Müslüman devletlerle arasında köprüler yeniden kurulmalıdır. Ancak bu çalışmalarla Türkiye, İslam dünyasıyla bir yakınlaşma gerçekleştirebilir, aksi bir siyaset izlemek millî menfaatlere aykırı davranmak manasına gelir.³²⁶

Çok partili hayatla beraber hac yasağının kaldırılması, Türkiye'nin İslam dünyasındaki manevi nüfuzunu kuvvetlendirmeye yönelik gelişmelerden biri olarak değerlendirilebilir. Halk Partisi'nin attığı bu adım, Müslüman devletlerle Türkiye'yi sadece resmî olarak değil, sosyal boyutuyla da bir araya getirmiş olacaktır³²⁷ (Suudi

tarihli Milliyet Gazetesi ise Türk-Pakistan Dostluk Antlaşmasının aynı şartlarla diğer memleketlerin iştirakine açık olduğunu birinci sayfasından okuyucuları ile paylaşıyor.

³²⁶ Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan, "İslam Memleketler ile Kültür Münasebetlerimiz", İş Mecmuası, Haziran 1948, c. 14, sayı: 82, s. 133-136

³²⁷ Ömer Rıza Doğrul, Kurban Bayramı başlıklı yazısında hac farızasını, İslam birliğine katkısı üzerinden yorumluyor: "(...) İslam âlemini, Arafat ovasında birleşmiş ve İslam birliğini, İslam müsavattını, İslam uhuvvetini ve İslam birlik ve beraberliğini bütün kuvvet ve bütün zevkiyle canlanmış görmek bizim için yalnız en büyük hediye değil, aynı zamanda bizim için en büyük, en nezih, en şerefli hakikattir ve bizim bu hakikate karşı sevgi ve saygımız her şeyden üstündür." Selamet, 5 Ekim 1949, sayı: 102, s. 2

Arabistan için övgü dolu yazıların neşredildiğine rastlıyoruz ³²⁸). Bunun yanında İslam ülkelerinde görev yapan Türk bürokratların laiklik anlayışına ters olduğunu düşünerek cuma ve bayram namazı ibadetlerine iştirak etmemelerinin Türkiye'nin yeni açılımına zarar verdiği, bunun düzeltilmemesi hâlinde devlet adamlarımızın Müslüman liderler ve hükümet erkânıyla irtibat kuramayacakları, İslami muhitlerle kaynaşamayacakları uyarısı yapılmaktadır. Devletin hariciye memurlarını doğrudan ilgilendiren bu uyarı, İslamcı bir dergiden gelmektedir. ³²⁹

“Komünizm İslam coğrafyasında yayılıyor.” iddiası, Türkiye'yi bir taraftan saf tuttuğu Batı Blokuna yaklaştırma amacı taşırken bir taraftan da Müslüman devletlere yakınlaşmasını sağlayıcı bir tehdit vurgusu olarak İslamcı neşriyat tarafından sık kullanılan bir argümandır. “Komünizme karşı Dünya Din Cephesi” başlıklı yazısında Hamdullah Suphi, New York'ta katıldığı dinler arası konferansta Amiral Bristol'un Türklere karşı dostluğundan bahis açtıktan sonra komünizmle mücadelede Türkiye'yi rahatça İslam âleminin içerisinde konumlandırıyor ve Batı Bloku'ndan açıkça yardım istiyor: “(...) komünizmin hakiki bir imanla muhalifi olan bir dinin yeni hayat hamlesini dostça karşılamak icap etmez mi? En sade şekilde ifade edeyim: Akdeniz'e doğru Rus istilalarının yolunu kapayan bir devlet var, bu Türkiye'dir ve Müslüman bir devlettir. Rus fütühatçılığının Basra Körfezine doğru akmasına engel olan bir devlet var, bu İran'dır, o da Müslüman bir devlettir. Hindistan kapılarını şimalden gelecek aynı ihtirasa karşı müdafaa eden bir devlet var, o Afganistan'dır, o da Müslümandır. Bunların yanı başında bir Pakistan bir de yetmiş milyonluk bir Endonezya Cumhuriyeti doğuyor. Dünya tarihinin ne kadar düşündürücü bir merhalesine gelmişiz. Biz Anglo Sakson âleminden, kendilerine dost olan eski yeni bu milletlere karşı alaka ve yardım istiyoruz.” ³³⁰

³²⁸ “(...) Abdülaziz Bin Suud, Arabistan'da inkılaplar başaran, göçebe Arap'ı toprağa alıştırın, bütün modern vasıtaları Arabistan'a sokan, Arap yarımadasını siyasi anarşiden kurtararak birleştiren, Arabistan'da eşi görülmemiş bir surette emniyet ve asayiş kökleştiren şahsiyettir.” Prof. Zeki Ali, “Suudi Arabistan”, Selamet 12 Eylül 1947, sayı: 17, s. 6-7

³²⁹ Selamet, 12 Eylül 1947, sayı: 17, s. 3

³³⁰ Hamdullah Suphi, “Komünizme karşı Dünya Din Cephesi”, Sebilürreşad, Ağustos 1948, c. 1, sayı: 11, s. 172-173

Ortak bir tehdit olarak komünizm tehlikesine karşı Türk-Arap kardeşliği üzerinden tüm İslam âlemine birlik olma çağrısı, gündeme getirilen politikanın bir parçasıdır. Bu birlik projesinde Türkiye, sahip olduğu imkânlar açısından Müslüman devletler arasında önemli bir yere sahiptir. Hamdullah Suphi, Tasvir’de kaleme aldığı bir başka makalesinde, Arap milletlerinin yumuşak karnı olan siyasi bağımsızlık konusuna azami ölçüde dikkat ederek Sovyet tehdidine karşı bir olmak için müzakerelere vakit kaybetmeden başlamayı teklif etmektedir zira Türkiye için tehdit olan her tehlike Arap âlemi için de tehittir: “(...) Şark milletlerini bir Sovyet baskını karşısında dağınk ve perişan olmaktan ve birer birer avlanmak tehlikesinden koruyacak tedbirleri telkin edebilecek en müsait vaziyette bulunan millet biziz. Kimseden izin beklemeden Yunanistan’la baş başa yaptığımız gibi Arap milletleriyle de bu yolda müzakerelere girmeliyiz. Şarkta Türk ve Arap cedlerin eseri olan bin senelik bir ruh hazırlığı, muhtaç olduğumuz zemini bize temin etmiştir. İdarede her milletin hususiyeti ve istiklali mahfuz kalarak harici siyasette vahdet, son imkânlar elimizden kaçmadan bir vakt haline konmalıdır.”³³¹

Bir teklif de Cevat Rifat Atilhan’dan gelmektedir. Siyonizm karşıtlığı üzerinden Müslümanların birliğini savunan Atilhan, kurtuluş reçetesi olarak Türk-Arap Birleşik federasyonunu öneriyor. Bunun plan ve programlarını hazırlamak için Türk ve Arap mütefekkir ve siyasetçilere açık çağrıda bulunuyor.³³² Bu konuyla alakalı olarak Suriye Cumhurbaşkanı Şükrü el Kuvvetli’nin (kendisi İstanbul’da Mektebi Mülkiye mezunudur) Türkiye ile ilgili müspet görüşlerinin Selamet Dergisi’nde neşredilmesi³³³ veya Cemal Abdülnasır’ın Türkiye ile olan dostluk ilişkilerine dair

³³¹ Hamdullah Suphi’nin Tasvir’de çıkan bu yazısını aktaran Ömer Rıza Doğrudur. Selamet, 9 Nisan 1948, sayı: 47, s. 2

³³² Cevat Rifat Atilhan, “Türk-Arap Birleşik Devleti”, Sebilürreşad, Aralık 1957, c. 11, sayı: 258, s. 122-123

³³³ “(...) Suriye şunu çok iyi hatırlar ki, maziye ait çok sıkı bağlantılar onu diğer Arap ülkeleri gibi Türkiye’ye bağlamaktadır. (...) Bütün Suriyeliler ve hatta bütün Araplar, memleketleriyle Türkiye arasında menfaat yakınlığını derinden hissetmektedirler. Türk siyaseti ve Arap siyaseti Birleşmiş Milletler Kurulu çerçevesi içinde birbirine uygun olduğu gibi Araplarla Türkler birçok tehlikeler karşısında el birliğini ifade eden bir durum almaktadırlar. (...) Bütün bu tarihi, hissi ve siyasi

Mısır'da çıkan El Cumhuriye Gazetesi'ne yazdığı makaleyi Sebilürreşad'ın paylaşması,³³⁴ Türk-Arap ilişkilerinin her iki taraf açısından geliştirilmesine yönelik bir gayretin sonucudur. Hüseyin Cahit Yalçın ise Türkiye'den kopan ve bir süre ilişkilerin soğuk kaldığı Arap devletleriyle kardeşlik duygularının hâlâ devam ettiğini ifade ederken 1913 yılında yazdığı bir yazıya atıfta bulunmaktadır. Arap memleketlerinin hür birer devlet olarak Türkiye'nin idaresi altında toplanması gerektiğini ileri süren Yalçın, buna misal olarak Avusturya-Macaristan'ı göstermekte, bu teklifin gerçekleşmemesinin, görüştüğü Arap liderlerini üzdüğünü belirtmektedir. Arap coğrafyası gözünü artık Türkiye'ye çevirmiştir. Bizden manevi bir kuvvet, kardeşlik ve dostluk istemektedir. İslam âleminin bugün yaşadığı zorlukların aşılmasına en çok sevinen millet de Türkler olacaktır.³³⁵

Orta Şark'ın komünizme karşı müdafaasında Arap âleminin yanında Türkiye, İran, Afganistan ve Pakistan'ın iş birliği yapması, önemli bir siyasi adım olarak görülmektedir. Bu mücadelenin hakkıyla yerine getirilebilmesi, tam bağımsızlığını kazanamamış olan Müslüman devletlerin hürriyetlerine kavuşmuş olmasıyla gerçekleşecektir ancak bu konuda Batı Bloku hâlâ tereddüt yaşamaktadır. Batı'nın bu çekimser yaklaşımı Sovyet Rusya'nın işine yaramakta, bölgede istikrarsızlığa neden olup dünya sulhuna zarar vermektedir. Burada Türkiye, II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir siyasi tercihi olarak Batı Bloku'nun yanında yer almasından kaynaklanan bir problemle karşılaşılıyor. İslamcı dergilerin bir kısmı bu nedenle Müslüman milletlerin tam bağımsızlıklarını kazanmalarının çok önemli olduğunu vurgularken Orta Doğu'ya egemen olan Batılı güçlere karşı ağır eleştirilerde bulunmakta çekimser davranıyor. Hatta Müslüman toplumların bir araya gelip komünizmle mücadele

mülâhazaların Arap ülkeleriyle Türkiye arasındaki bağlantıların gittikçe sağlamlaşacağı hakkında bana kanaat veriyor.” Selamet, 25 Haziran 1948, sayı: 56, s. 3

³³⁴ “(...) Mazide ve hâlihazırda Türkiye ile aramızda ne olursa olsun, Türkiye bizdendir ve biz de ondanız. Babalarımız tarihte iki kardeş idiler. Hayatın iyilik ve fenalığına ortak idiler. Bahtiyarlık ve bedbahtlığı beraber geçirdiler.” Sebilürreşad, Ocak 1955, c. 8, sayı: 188, s. 199.

³³⁵ Hüseyin Cahit Yalçın'ın Londra'da çıkan Asiatic Review Dergisi'nde neşredilen bu yazısını Selamet, 27 Temmuz 1949 tarihli, 97. sayısında okuyucuları ile paylaşmıştır.

etmesi mi yoksa bağımsızlıklarını kazanması mı daha ön planda, bu durum neşredilen yazılarda çok net anlaşılamiyor.³³⁶

Arap âleminin kuvvetlenerek başındaki sıkıntıları bertaraf etmek için bir süreliğine de olsa “ehvenişer” fırsatları değerlendirmesi, ihtiyacı olduğu kaynaklara sahip olması açısından tavsiye edilen bir alternatif yoldur.³³⁷ Ayrıca Türkiye, İslam dünyasında görülen faşizm ve komünizme karşı son derece uyanık olmalı ve bu konuda komşularını uyarmalıdır. Müslüman milletlerle el birliği yapabilmenin en sağlam esaslarından biri bu fesat fikirlere karşı gelmektir. Türkiye; Amerika, İngiltere ve Fransa ile ittifak hâlinde bölgesinde her geçen gün kuvvetlenerek ilerlerken Orta Doğu’daki Müslüman ülkelerin de bizim seçtiğimiz yoldan gelmeleri bir zorunluluktur. Bu yolda Türkiye, Müslüman ülkelere kılavuzluk yapabilir. Ömer Rıza Doğrul kendi dergisinde bunu açıkça dile getiriyor: “(...) *Türkiye Cumhuriyeti’nin kuvvetlerini destekleyen diğer âmiller, İngiliz, Fransız ve Türk*

³³⁶ Bu meseleye dair güzel bir örnek yazı Selamet Dergisi’nde neşredilmiştir. “(...) *bugün bu milletler hürriyet ve bağımsızlık davalarını neticelendirmiş olsalardı, Orta Şark’ın arz edeceği manzara bambaşka olur, her millet milli müdafaasını kurmak ve geliştirmekle meşgul olur, bütün bu milletler hürriyetlerini ve bağımsızlıklarını tehdit eden müşterek tehlikeye karşı el birliği yapmak imkânını elde ederler ve bu yolda attıkları adımlar bir hayli ilerlemiş olur, bunun neticesi olarak Irak’taki komünistlerin faaliyetinden, Şam ve Beyrut’taki komünistlerin zemin hazırlamaya matuf sinsi çalışmalarından, Mısır zabıtasının komünist şebekeleri yakalamasından bahs olunmaz, bütün bu milletlerin ruhlarına, seciyelerine, itikatlarına ve gelişmelerine tamamıyla yabancı olan her faaliyeti sinesinden söküüp attığı ve yeisin verdiği gevşeme ve tereddüt ile değil, fakat ümidin verdiği hız ve gayretle kurtuluşunu ve istikbalini kurtarmaya çalıştığı göze çarpardı.*” Selamet, “Orta Şarkı Müdafaa Meselesi”, 16 Nisan 1948, sayı: 48, s. 7.

³³⁷ “(...) *bugün Orta Şark, Sovyet Rusya’nın ele geçirmek ve istismar etmek istediği bir sahadır. Buna karşı bazı Araplar, Sovyetlerin bu istila siyasetine karşı: < Biz başkaları tarafından istila ve istismar edilmekteyiz. Onun için Sovyetler bunlarla çarpışmak istiyorlarsa bize ne? Biz ancak başımızdaki belalardan kurtulduktan sonra bunu düşünebiliriz > diyorlar. Fakat bu görüş yanlıştır. Çünkü gelenin gidene rahmet okutmasından sarfı nazar, kurtuluş yolu da efendi değiştirmek değildir. Belki ehveni şerrin verdiği fırsattan faydalanarak bir an evvel kuvvetlenmeye ve bir an evvel bütün kaynaklarına sahip olmaya bakmaktadır. (...) O halde şerrin ehvenine muvakkaten razı olarak yapılması gereken ve mümkün olan her şeyi yapmak en birinci zarurettir.*” Selamet, “Arap Âleminin En Mühim Meselesi”, 30 Mart 1949, sayı: 80, s. 10. Burada Rus belasının karşısında ehveni şer olarak değerlendirilmesi gereken fırsat, Batı Bloku ile anlaşmak olmalıdır.

ittifakıdır. (...) Amerika'nın Truman Doktrini ise memleketimizi silahlamak ve kuvvetlendirmek için çalışmakta ve ordumuz tam manasıyla günün en mükemmel orduları arasında yer almaktadır. (...) Bugün Orta Şark'ın en sağlam, en kuvvetli ve en ileri millettiriz. Bütün Orta Şark milletleri bir zamanlar bizim tuttuğumuz yola karşı düşmanlık gösterdikleri halde bugün hepsi de aynı yolu tutmaktan başka kurtuluş yolu bulunmadığını anlamakta ve aynı yolu tutmak için çare aramaktadır. (...) bu yolda ilerlemek ve bu yolun bütün engellerini aşmak zaman meselesidir. Bu yüzden Orta Şark'a alemdarlık etmek vazifesi daima bizindir.” ³³⁸

15 Mayıs 1951 tarihinde Türkiye'yi ziyaret eden Ürdün Meliki Abdullah, Orta Doğu'da komünizm tehlikesine karşı alınacak tedbirlerle alakalı bir soruya, Müslüman ülkelerin İslam birliğini kurmak yolunda gayret etmeleri gerektiğini Ankara'dan vurgularken aynı tarihte Manevi Silahlanma Teşekkülü, Amerika'da düzenleyeceği toplantı için Türkiye'ye bir tebliğ göndermekteydi. Sebilürreşad Dergisi'nde neşredilen tebliğde; komünizmin hür dünyayı tehdit ettiği, askerî, siyasi veya iktisadi sahada verilecek mücadelenin manevi silahlarla desteklenmediği müddetçe sınırlı kalacağı belirtiliyordu.³³⁹ Benzer bir yaklaşımla Irak, İran, Suriye, Suudi Arabistan, Ürdün ve Mısır'ı ziyaret ettikten sonra Türkiye'ye gelen Pakistan İslam Birliği Reisi Haliyk-uz-Zaman'ın, İslam dünyası arasında bir yakınlık tesis etme imkânlarını aramaya gayret ettiği görülmektedir. Ziyaretin Türkiye'de sonlanması elbette bir tesadüf değildir. Güçlü bir Türkiye'nin de içinde olacağı İslam birliği, tüm bağımsız Müslüman ülkeler için kuvvet kaynağı olacaktır. Haliyk-uz-Zaman'ın Türkiye ziyaretini baş sayfadan gören Cumhuriyet Gazetesi ile bu gezi hakkında bilgi veren Selamet Dergisi'nin, Pakistan'dan Türkiye'ye kadar kurulması tahayyül edilen kardeşlik bağının bir fütihat emeli taşımadığı, tecavüzî arzusu olmadığı konusundaki ifadelerinin ortak olması ilgi çekicidir. ³⁴⁰

³³⁸ Selamet, 1 Kasım 1949, sayı: 104, s. 2

³³⁹ Sebilürreşad, Mayıs 1951, c.5, sayı: 103, s. 42. Bu toplantıya Türkiye'den Ahmet Emin Yalman'ın katılacağı, derginin 102. sayısında bildiriliyor.

³⁴⁰ “(...) bu milletlerin (Müslüman ülkelerin) gaye ve hedefleri ilerlemek, muasırlaşmak, en şerefli ve refahlı hayatı yaşamak ve sulhun en kuvvetli desteği olmaktır. Bu milletlerin hiç kimseye karşı

Türkiye’de yaşanan dinî canlanma ile alakalı İsviçre’de çıkan Luzerner Neuste Nachrichten Gazetesi’nden alıntı yapan Sebilürreşad, aynı yazıdan Türkiye’nin İslam dünyasına yönelik izlediği yakınlaşma politikasına dair kısmı okuyucularıyla paylaşmayı unutmamıştır. İslam âlemine yakınlaşarak I. Dünya Savaşı sonrası kaybettiği itibarını yeniden kazanmak isteyen Türkiye’nin, bunun gerçekleşmesi hâlinde çok faydalar elde edeceği, ülke sathında yaşanan dinî canlanmanın haricî siyaseti olumlu yönde etkileyeceği, konuyla ilgilenen Amerikalı bürokratların da isteğinin bu yönde olduğu makalede açıkça belirtilmiştir.³⁴¹ Bu alıntı aslında Soğuk Savaşın başlarında Türkiye’nin alacağı siyasi pozisyonunun bir hülasesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Orta Doğu’yu Sovyet tecavüzüne karşı birleştirmek için Müslüman Türkiye’yi mi yoksa bölgedeki İngiliz ve Fransız kuvvetlerini mi desteklemenin daha faydalı olacağı meselesi, Amerika’daki siyasi mahfillerde de tartışılmış; Müslümanların Batılı emperyalist devletlere duyduğu nefret nedeniyle Doğu Akdeniz ve Orta Doğu’da Türkiye’nin daha kıymetli bir müttefik olabileceği fikri ön plana çıkmıştır.³⁴²

1952 yılının mayıs ayında Pakistan’da düzenlenen İslam Kongresi’ne Nuri Demirağ ile birlikte katılan Ali Fuat Başgil, kongrede yaptığı konuşmada; İslam dünyasının ilerlemek için Batı dünyasındaki terakkiye, millî ve Müslüman kalarak ayak uydurmaya mecbur olduğunu, Müslüman milletlerin birbirine daha fazla yaklaşması için gümrük birliğinin kurulması ve pasaport kolaylığının sağlanması gerektiğini, İslam birliği fikrine halkın ve politikacıların inanmasının önemli

herhangi bir tecavüzî arzu ve emeli yoktur ve olamaz da.” Cumhuriyet Gazetesi, ”Pakistan ve İslamistan” 18 Kasım 1949. “(...) Bunu bir ‘İttihad-ı İslam’ hareketi sayarak kuşkulananacak bir takım taraflar bulunabilir. Fakat bugün hiçbir İslam milleti el ele tutuşarak fütihat yapmak emelinde değildir. Fütihat devri geçmiştir.” Selamet, 23 Kasım 1949, sayı: 105, s. 12

³⁴¹ Ayrıca yazıda Demokrat Parti’nin, “Atatürk mirasının bekçileri” benzetmesiyle ifade edilen Halk Partisi mensuplarıyla bu konuda mücadele edeceği belirtiliyor. Makalenin tamamı için bkz. “Türkiye’nin Tekrar Müslümanlığa Avdeti Üzerinde Münakaşa”, Sebilürreşad, Ekim 1951, c. 5, sayı:113, s. 208

³⁴² Amerikalı Tuğgeneral Thomas Raphael Phillips (1892-1965)’in St. Louis Post-Dispatch Gazetesi’nde bu konu ile ilgili yazısından yapılan alıntı için bkz. Sebilürreşad, Ocak 1952, c. 5, sayı: 118, s. 286

olduğunu, bunun için bir İslam Neşriyat Merkezi'nin kurulması lazım geldiğini vurgularken Türkiye'nin resmî dış siyasetinin sözcülüğünü yapmış gibidir.³⁴³ Sebilürreşad'ın, Cumhuriyet Gazetesi'nin başyazarı Nadir Nadi'nin Türkiye'deki mütedeyyin kesim ile ilgili menfi yaklaşımlarına karşılık babası Yunus Nadi'ye ait "İttihadı İslam" makalesini tercih edip yayımlayarak, "Yunus Nadi Yobaz mıydı?" başlığını atması da bir tesadüf değildir.³⁴⁴

İslamcı dergilerin pek çoğunda sadece Orta Doğu'da bulunan Müslüman milletlerin değil, Sovyet Rusya'nın zulmü altında yaşayan Müslümanların güncel durumları da Türkiye gündemine taşınmıştır (verilen bilgiler demir perde ülkelerinden kaçabilen Müslümanların anlattıklarıyla doğrulanmaktadır). İslam coğrafyalarında bugün bir kalkınma, uyanma, bir kurtulma hareketi cereyan ederken Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslümanlardan hiç haber yoktur. Orta Asya'daki Müslümanların komünist rejim altında çektikleri çilelerin İslam âlemi tarafından yakından takip edilmesi hatta bu konuda bir İslam kongresinin toplanarak bölgedeki Müslümanları sıkıntılarından kurtarması isabetli bir adım olacaktır.³⁴⁵ Çin'deki Müslümanlar da benzer bir durumdadır. Komünizm rejimi altında ezilen Çin Müslümanlarının bir kısmı çareyi ülkeyi terk etmekle bulmuş, Hong Kong'a iltica edebilenler gemilerle İslam ülkelerine kaçmak için limanları doldurmuşlardır³⁴⁶ (ülkede yüzlerce Müslüman din adamı tevkif edilmiştir). Bununla birlikte Türk hariciyesinin Afrika'da İslam'ı kabul eden memleketlerle hem siyasi ve iktisadi sahada hem de matbuat ve üniversiteler yoluyla kültürel sahada yakınlık kurarak Müslüman Afrika'ya yeteri kadar ehemmiyet vermesinin gerekliliği altı çizilen bir başka husustur. Türkiye'deki

³⁴³ Mehmet Gökalp, Haksızlıklar Karşısında Susmayan Âlim: Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, Santral Yayınevi, 1963, s. 63-68. Nuri Demirağ'ın "Pakistan Gençliğine Mesajı" başlıklı, Sebilürreşad'ın 139. sayısında yayınlanan yazısı da, düşmanların tasallutlarından korunmak için Şark ve İslam birliği davasına bütün varlığıyla çalış öğüdüyle bitmektedir.

³⁴⁴ "Yunus Nadi Yobaz mıydı?", Sebilürreşad, Nisan 1953, c. 6, sayı: 149, s. 374

³⁴⁵ Bu konu ile ilgili üç yazı için bkz. Dr. Zeki Ali, "Sovyet Birliğinde Yaşayan Müslümanlar", Selamet, 12 Ağustos 1948, sayı: 63, s. 7. "Sovyet Diyarında Yaşayan Müslümanlar", Selamet, 19 Ocak 1949, sayı: 70, s. 12-15. "Stalin'in Ölümü", Sebilürreşad, Mart 1953, c. 6, sayı: 146, s. 330-334

³⁴⁶ Selamet, "Çin Müslümanları ve Komünistlik", 5 Ekim 1949, sayı: 102, s. 13. Sebilürreşad, "Çin Müslümanları ve Komünizmle Mücadeleleri", Eylül 1960, c. 13, sayı: 312, s. 190-191

entelektüel çevrelerin Afrika ile ilgili bilgilerinin yetersizliği Afrika'daki Müslümanların gündeme gelmemesinin önemli bir nedenidir.³⁴⁷

Almanya'daki Müslümanların, Berlin'den tüm İslam dünyasına yayımladıkları imzalı ortak açıklamada, "Ey Müslümanlar, komünizm tehlikesine karşı birleşiniz ve mukaddes dinimizi çöküntüden kurtarınız." ifadesi, uykuda kalan Şark'ın (Türkiye'den Pakistan'a kadar) bir an evvel uyanmasını sağlayarak zor durumda kalan Müslümanlara hep birlikte yardım etme gayesi taşımaktadır.³⁴⁸ İslam memleketlerine yönelik bu hitap aynı zamanda bir ikaz niteliğindedir zira açıklamada komünizm tehlikesi dışında geri kalmışlığın haricî ve dâhilî sebepleri de yer almaktadır. Bu arada 1950 yılında Münih'te kurulan ve Amerika tarafından desteklenen Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü'nün neşrettiği dergi³⁴⁹ ile alakalı okuyucuları haberdar eden Sebilürreşad, bu derginin dördüncü sayısında tanıtılan Türkolog Dr. Friedrich Wilhelm Fernau'ya ait "Alevlenen Hilal" adlı eserden uzunca bilgiler veriyor. Yazara göre bütün dünyada sulhu sağlamak için Müslüman ülkelerde istikrarın bir an evvel kurulması zaruridir. Bu, Batı ile İslam dünyası arasında sağlam ve adilane esaslar üzerine kurulacak olan iktisadi ve siyasi iş birliği ile gerçekleşebilir. Böyle bir iş birliğinin temel taşı Türkiye'dir ve İslam dünyası bunu örnek alabilir.³⁵⁰

Süveyş Kanalı krizi sürecinde, 1956 yılının ekim ayında Mısır'a yönelik İngiltere, Fransa ve İsrail'in saldırgan politikaları İslam dünyasını harekete geçirmişti. Saldırıları kınayan Türkiye'nin, Pakistan ile birlikte Müslümanların sorunlarını çözmek adına Bağdat Paketi'nin genişletme isteğini açıkça belirttiği görülmektedir. 15 Kasım 1956'da Bangkok'ta, Uluslararası Parlamentolar Birliği Konferansı'na

³⁴⁷ Mehmet Şevket Eygi "Uyanan Afrika'da İslamiyet", Sebilürreşad, Şubat 1961, c. 13, sayı: 317, s. 266-267

³⁴⁸ "Alman Müslümanları Meclisi'nin bir açıklaması" şeklinde bu bilgiyi aktaran Sebilürreşad, habere "İslam dünyasına Hitap" başlığı atmıştır. Sebilürreşad, Kasım 1955, c. 9, sayı: 208, s. 125-126

³⁴⁹ "Dergi" adıyla 1955 yılında neşredilmeye başlayan bu yayımla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Berker Gönülalan, "Dergi" Dergisine Göre Sovyet Hâkimiyetindeki Türkler (1955-1972)", Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2019

³⁵⁰ Sebilürreşad, "Alevlenen Hilal", Mayıs 1956, c. 9, sayı: 220, s. 312-314

Türkiye Parlamento Heyeti Başkanı olarak iştirak eden Fatin Rüştü Zorlu'nun, “Şayet tüm Müslüman devletler Bağdat Paktı'na katılacak olursa Orta Doğu'da hiçbir mesele kalmayacaktır.” şeklindeki ifadesini öne çıkaran Sebilürreşad, pakta katılmayan Abdülnasır'ın şımarıklığından dem vurarak onu İslam dünyasının muazzam bir üçüncü güç olmasının önünde engel olarak görmektedir.³⁵¹ Burada resmî ağızdan açıklamalar ile kendi mesajlarını birlikte veren Sebilürreşad, Türkiye'nin, İslam dünyasıyla ilgili karar mekanizmalarının dolaylı da olsa içerisinde olduğu izlenimini sadece Müslüman memleketlere değil, Batı Bloku'na da iletme isteğindedir; tabi bunu yaparken İsrail şiddetle kınanmış ancak İngiliz ve Fransızlara sadece teessüf beyan edilmiştir. Buna benzer şekilde, İslam dünyasına açılım politikası kapsamında Başbakan Adnan Menderes, 1957 yılının ocak ayındaki Libya ziyaretinde mecliste yaptığı konuşmada, Türkiye'yi İslam âleminden ayırmanın mümkün olmayacağını belirterek Müslüman memleketler arasındaki dostluğun kendilerini çok mutlu ettiğini ifade etmiştir:

*“(...) Hususi ve maksatlı tahrikler ne derece şiddetli olursa olsun, bunların şaşkırtıcı ve aldattıcı mahiyetlerinde ne kadar maharet gösterilirse gösterilsin, memleketimizin Arap âlemine karşı ve eminim ki Arap âleminin de memleketimize karşı duyduğu halisane hissiyat asla tezelzüle uğratılamayacaktır. Türkiye'yi Arap âlemiyle olan rabitasından tecrit etmek ve mensubu olmakla müşerref mübahi bulunduğumuz İslam âleminden bizi ayırmak eminim ki asla mümkün olmayacaktır. Bölgemizin huzuru sulh ve emniyetinin korunması geniş ölçüde böyle bir samimi itimadın karşılıklı olarak mevcudiyetine sıkı sıkıya bağlıdır.”*³⁵² Libya Başbakanı Mustafa Ben Halim

³⁵¹ Sebilürreşad, “20. Asır Ehli Salibi”, Kasım 1956, c. 10, sayı: 232, s. 111-112

³⁵² Adnan Menderes'in Libya ziyareti ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Kaan Cem Geniş, “Cumhuriyet Arşivi Belgelerinde Başbakan Adnan Menderes'in Libya Seyahati”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 2021, c. 40, sayı: 69, s. 419-442. Menderes benzer bir açıklamayı 1957'nin Haziran ayında Pakistan'a giderken uğradığı Bağdat'ta, Irak radyosuna yapmıştır. Bu konuşmanın bir kısmı Sebilürreşad'ın 246. sayısında yayımlanmıştır Cevat Rifat Atilhan, Menderes'in bu açıklamalarından hareketle Sebilürreşad'ın 239. sayısında yazdığı “İslam Dünyası ve Biz” başlıklı makalede, Başbakan'ın geçmişten farklı olarak İslam dünyasına merbutiyet ve muhabbetini açıkça belirttiğini, bizlere düşen görevin Müslüman memleketler arasında eski itibarımızı yeniden kazanmak olduğunu ifade ediyor.

ise Türkiye'nin varlığını İslam dünyası açısından bir şans olarak görmektedir. İslam âleminin emperyalizme karşı durabilmesinde en büyük katkı Türklere aittir.

Başbakan Adnan Menderes, 1955'te Pakistan'da düzenlenen Bağdat Paktı Daimi Konseyi toplantısında Amerika'nın, Pakt'ın askeri komitesine resmen üye olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmesinin³⁵³ ardından İslam âleminin ortak problemlerinin halledilmesini, vicdani bir sorumluluk olarak gördüğünü ifade etmiştir.³⁵⁴ Menderes'e göre Pakt, Batı Bloku'nun emniyeti için de önem arz ediyor. Nitekim Pakt'ın Genel Sekreteri General Avni Halidi'nin açıklamalarından bu Pakt'ın Müslüman devletlerin menfaati ile birlikte Batı ile yeni bir iş birliği şeklini temsil ettiğini anlamaktayız.³⁵⁵

Amerika'nın Orta Doğu'ya gönderdiği heyetlerin, komünizme karşı İslam birliğinin kurulmasını bir zorunluluk olarak gördüğüne dair önemli bir yazı kaleme alan Eşref Edip, Batı Bloku ile İslam dünyası arasında husule gelen menfaat birliğini değerlendiren Türkiye'nin, dış politikasını bu siyasete göre ayarladığını açıkça ifade ediyor: “(...) *Demokrasi ve komünizm arasında muvazenenin temini için İslam kuvveti büyük bir ehemmiyet kespetti. Komünist cephesinin en hassas hudutlarını kuşatan bu kuvvetin yıpranmamış, taze ve cengâver olması, garp cemiyetlerini kemiren içtimai bir cemiyet bulunması hasebiyle itimada şayan bir kuvvet olarak telakki edilebileceği hadiselerle teyyüd eyledi. Bu itibarla bu kuvvet hangi tarafa iltihak ederse o tarafın ağır basacağı tahakkuk etti. (...) Amerikan heyetleri bu bölgeleri (Orta Doğu) dolaştıktan sonra bu hakikati görmüşler ve behemehâl bu*

³⁵³ Özge Irmak, "Adnan Menderes'in Yurt Dışı Gezileri", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 173

³⁵⁴ “(...) *hepimiz Müslüman âleminin müşterek ve haklı davalarını desteklemeyi vicdani bir borç telakki etmeliyiz. Şunu da ifade etmeliyim ki, son zamanlarda Arap camiası dâhilinde zuhur eden müsait gelişmeleri büyük bir memnuniyet ver inşirahla karşılıyoruz. Bu gelişmelerin devam etmesi ve müşterek ideallerimizin tahakkuku uğruna gayretlerimizi birleştirmemiz en aziz emelimizdir.*” Sebilürreşad, “Müslüman Âleminin Davalarını Destekleyeceğiz”, Haziran 1957, c. 10, sayı: 247, s. 352

³⁵⁵ Sebilürreşad, “120 Milyonlu İslam Birliği”, Haziran 1957, c. 10, sayı: 247, s. 352

cephenin kuvvetlenmesi için yakın ve Orta Şark İslam milletlerinin birleşerek bir camia teşkil etmelerini zaruri telakki eylemişlerdi. Bu vaziyet bittabi Türkiye için ve İslam dünyası için tarihlerin kaydetmediği mühim bir fırsat idi. Bundan istifade etmek bütün İslam milletleri için bir vecibe olduğunda tereddüt edilemezdi. İslam dünyası Amerika'nın yardımıyla silahlandıktan ve teknik inkişafa mazhar olduktan sonra yeryüzünde üçüncü bir kuvvet olarak cihan muvazenesinin temininde bir sulh amili olacağından şüphe yoktu. Türk ve İslam dünyasının esas menfaati ile demokrasi dünyasının siyasi menfaatlerinin birleşmesinden husule gelen bu müstesna ve fevkalade vaziyeti takdir etmekte Türk hükümeti büyük anlayış gösterdi, derhal siyasetini ona göre ayarladı ve harekete geçti.”³⁵⁶

Türkiye'nin, II. Dünya Savaşı'nın bitiminden hemen sonra dış politikasını hangi kabuller üzerinden şekillendirdiğine dair ipuçları veren yazar, yıllarca tahakküm altında yaşayan Müslümanların, ilk kez Garp'ın bir saldırısı olmadan hatta teşvikiyle bir araya gelme fırsatını iyi değerlendirmesi gerektiğini dile getirirken bu birliğin temel felsefesinin ne olacağını sorgulamaktan ziyade bir an evvel kurulmasından yana tavır sergiliyor. Bu aceleci yaklaşım ve beraberinde savaş sonrası yardım imkânlarından bir an evvel istifade etme arzusu, iç politikadaki yansımalarıyla birlikte Türkiye'nin İslam dünyasına yönelik politikasını belirleyen amillerden olmuştur.

³⁵⁶ Eşref Edip, “İslam Camiası”, Temmuz 1957, c. 10, sayı: 248, s. 354-356

SONUÇ

19. yy.ın ikinci yarısından itibaren sömürgeci emperyalist Batı dünyasına karşı, tek bir blok hâlinde tahayyül edilen ve bugüne kadar hayata geçememiş olan İslam dünyası/birliği fikrine ait siyasi prensiplerin, İkinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda geçmişe oranla farklılık arz ettiği bilinen bir husustur. Siyasi haritaların değiştiği, yeni rejimlerin kurulduğu, birçok bölgede bağımsızlık mücadelelerinin hâlâ devam ettiği, iki büyük devletin birbirini sürekli güç testine tabi tuttuğu 1945 sonrası politik ortam, pek çok zayıf devlet ve milleti bir tercihe sürükledi. Dünya siyasetinde bitaraf kalmanın neredeyse imkânsız olduğu ve tek başına var olmanın güçleştiği o tarihler, İslam ittifakı fikrine yeni boyutlar kazandırırken Türkiye’yi de sadece siyaseten değil, belki daha fazla kültürel anlamda derinden etkilemişti. Esas itibarıyla imparatorluğu dağılmaktan kurtarma girişimleriyle (fıkrî planların kılavuzluk ettiği bir süreç bu) başlayıp Milli Mücadele’ye kadar uzanan ideolojik/fıkrî arayışların ardından halledilememiş meselelerin mirasıyla Soğuk Savaşın yaşandığı politik zeminde kendine bir yol bulmaya çalışan Türkiye, İslam dünyasına yeniden bir kapı aralamıştır. Bu kapı, o yıllarda liberal demokratik bir hayata geçmeyi tercih eden/ettirilen Türkiye’nin iradesi doğrultusunda mı açılmıştır yahut dâhil olmak istediği “Hür Dünya” ekseninde kendisine biçilen rolün gereği mi yapılmıştır? 1947 sonrasında iç politikada katı laiklik politikalarının gevşemesiyle dinî sahada bir canlanmaya şahit olan Türkiye’nin dış politikaya bakışı bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Türkiye elbette bağımsız bir devlettir. Dış politikasında aldığı kararlar ya da zaman zaman bir fırsat olarak düşünüp attığı bazı siyasi adımlar, devletin ve milletin yararına olduğuna kanaat getirildiği içindir. Ancak bazen işlerin, öngörülen gelecek hedeflerinden farklı istikamette ilerlediği olur yahut bir süre sonra düşünülen, tasarlanan planın dışında farkında olmadan değişik bir amaca hizmet edildiği anlaşılabilir. Hariciyenin tecrübeli üst düzey karar alıcılarının bir kısmı bu durumu tahmin edilir bir ihtimal olarak görürken ülke içinde devletin resmî söylemine destek veren aydın/münevver kesimin bazıları, yaşanan hadiseleri aynı düzeyde değerlendiremeyebilir. Türkiye’nin birlikte yürümesine müsaade ettiği dinî canlanma

ve İslam dünyasına yakınlık siyaseti de devletin ve milletin hayrına olacağı düşünülerek alınmış devlet kararlarıydı.

Halk Partisi'nin içerisinde doğan Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, Türkiye'nin, dinî meseleleriyle alakalı temel problemlerine çare olmadı, sadece bu alanın daha görünür hâle gelme sürecine görece katkı sağladı (siyasi kaygı ve beklentileri bir kenara bırakmadan). Ayrıca ülkede oluşan bu yeni tablo, 1923'ten beri bir kenara itilmiş, sindirilmiş ürkek bir kesimin çeyrek asır sonra müşahede ettiği çok önemli bir fırsattı. Kanaatimizce, yıllarca imkânsızlıklar içerisinde bir şeyler yapmaya çalışan medrese kökenli değerli ilim adamları ve onların talebeleri, komünizm belası üzerinden kendilerine açılan alanın genişliğine bakınca şükretmiş olmalı. Onların bu samimi mücadelesini devletin anladığı ve dış politika ilkeleri gereğince desteklediği görülüyor.

İslam dünyası/birliği fikrinin, Batı Bloku'nun doğrudan planlayıp dizayn ettiği bir siyasi kavram olmadığı fikrindeyiz. Ancak Soğuk Savaş sürecinde Sovyet yayılmacılığına karşı-zaman zaman başarısız olmasına rağmen- dönüştürülüp kullanılmak istenen politik bir yaklaşım olarak ön plana çıkarıldığı aşikâr. Bu süreçte Arap coğrafyasında yaşanan gelişmeler, Pakistan'ın bir devlet olarak ortaya çıkışından sonra izlediği siyaset ve Türkiye'nin içte ve dışta aldığı yeni pozisyon, bu kanaate varmamızda bize güçlü veriler sunuyor.

1948-1966 arası çıkartılan Sebilürreşad ile 1947-1949 arası neşredilen Selamet Dergisi'nin yazar kadrosu (bir kısmı II. Meşrutiyet devrine şahitlik etmiştir), Soğuk Savaş sürecinde İslam dünyasında doğan yeni fırsatları, Ankara'nın o yıllarda izlediği dış politika ilkeleriyle örtüşecek şekilde, üstelik uzunca bir aradan sonra Türkiye'nin gündemine mahir bir biçimde taşımışlardır. Bu çaba ayrıca iç siyasette, daha çok laiklik ekseninde tartışılan dinî alanın sınırlarını genişletme politikasını tahkim etmeye yönelik de işlemektedir. Bir tehdit algısı olarak komünizm, siyonizm ve masonluk, içerdeki safları sıklaştırırken Filistin meselesi ile Pakistan ve İsrail'in kuruluşu, üzerine büyük sorumluluklar almasa da Türkiye'nin İslam dünyasına doğru açılan penceresi olduğu anlaşılmaktadır. Bahsettiğimiz bu dergileri en çok zorlayan

husus, laikliği anayasal prensip olarak kabul eden Türkiye'nin, II. Dünya Savaşı sonrası İngiltere'nin Orta Doğu'daki misyonunu üstlenen Amerika'yla NATO çerçevesinde yürüyen ilişkilerini, İslam dünyasına meşru bir zeminde anlatabilmektir. Bunun için en verimli malzemelerden biri, ortak düşman olarak kabul edilen yine komünizm tehlikesidir (Amerikan'ın önemli siyaset ve ilim adamlarının, insanlığı yeni bir felaketten kurtaracak tek amilin din olduğuna dair tamamen politik kaygılarla yaptıkları konuşmalar İslamcı neşriyatta sık sık yer bulmuştur). İsrail'in bir devlet olarak Türkiye tarafından tanınması ise bu alanı zorlayan bir diğer gelişmedir. Tüm bunlara rağmen takip ettiğimiz süreç boyunca Türkiye, yakın geçmişe kadar bir eksiklik olarak görmeye başladığı İslam dünyasıyla olan siyasi bağlarını kuvvetlendirme arzusundan vazgeçmemiştir.

Müslüman memleketlerin baştan beri kendi coğrafyalarında yaşadıkları problemleri birlikte giderecek kolektif bir yapıya sahip olamaması (Arap Birliği, İslam İş Birliği Teşkilatı dâhil), Türkiye'nin İslam dünyasına yönelik siyasi açılımı için bir mesele değildir. Hatta İslamcı neşriyat, Türkiye'nin böyle bir yapıyı teşkil ederek ona liderlik etmesi fikri üzerinden kaleme alınan pek çok değerlendirmeyi okuyucuları ile paylaşmıştır. Burada unutulmaması gereken husus, bu siyasi tahayyüllerin ve Türkiye'nin izlediği siyasetin, büyük savaş sonrası Batı Bloku'nun kurmayı planladığı yeni dünya düzeninden bağımsız düşünölemeyeceğidir.

KAYNAKÇA

KİTAP

Ahmed, Feroz / Ahmed, Bedia Turgay, Türkiye’de Çok Partili Politikann Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976.

Aydın, Cemil, The Idea Of The Muslim World, Harvard University Press, 2019.

Cihan, Rıza Ali, (Der.), İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1973, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1993.

Gerger, Haluk, ABD Orta Doğu Türkiye, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.

Gökalp, Mehmet, Haksızlıklar Karşısında Susmayan Âlim: Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, Santral Yayınevi, İstanbul, 1963.

Hanioğlu, Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1981.

Haqqanı, Husam, Pakistan: Between Mosque and Military, The Brookings Institution Press, 2005.

Ira, Lapidus M, Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası, (Çev. Üstün, İ. Safa), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1996.

Jaschke, Gotthard, Yeni Türkiye’de İslamlık, (Çev. Örs, Hayrullah), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.

Kara, İsmail, (Yay. Haz.) Hilafet Risaleleri, Klasik Yayınları, İstanbul, 2002.

Kara, İsmail, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi-1 Metinler Kişiler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

Kara, İsmail, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi-2 Metinler Kişiler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.

Kara, İsmail, Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam-1, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

Kara, İsmail, Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam-2, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

Kara, İsmail, Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

Kara, İsmail, İslamcıların Siyasi Görüşleri-1, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

Kara, İsmail, İslamcıların Siyasi Görüşleri-2, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019.

Karal, Enver Ziya, Büyük Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Karpat, Kemal, Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Karpat, Kemal, Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Karpat, Kemal, İslam’ın Siyasallaşması, (Çev. Yalçın, Şiar), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Koçak, Cemil, Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Koçak, Cemil, Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Mardin, Şerif, Türkiye’de Din ve Siyaset, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Meşe, Ertuğrul, Komünizmle Mücadele Dernekleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Motadel, David, İslam ve Naziler, (Çev. Yıldırım, Ahmet Fethi), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

Ortaylı, İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Öke, Mim Kemal, Hilafet Hareketleri, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

Özcan, Azmi, Abdülhamit ve Hilafet, Yeni Şafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi, İstanbul, 1995.

Özcan, Azmi, Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hint Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), İSAM Yayınları, İstanbul, 1997.

Özcan, Salih, Türkiye ve İslam Âlemi, Hilal Yayınları, İstanbul, 1969.

Özek, Çetin, Devlet ve Din, Ada Yayınları, İstanbul, 1983.

Paşa, Said Halim, Buhranlarımız ve Son Eserleri, (Yay. Haz. Düzdağ, M. Ertuğrul), İz Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Sitembölükbaşı, Şaban, Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı, İSAM Yayınları, 1995.

Soysal, Mümtaz, Dış Politika ve Parlamento, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1964.

Tunaya, Tarık, Z. İslamcılık Cereyanı, Baha Matbaası, İstanbul, 1962.

Tuncer, Hülya, Menderes'in Dış Politikası, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.

Tunçay, Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

Türköne, Mümtaz'er, Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Türköne, Mümtaz'er, Cemaleddin Efgani, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.

Türköne, Mümtaz'er, Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri, Yeni Şafak Kitaplığı-Yakın Tarih Dizisi, İstanbul, 1995.

Yurdaydın, Hüseyin G. İslam Tarihi Dersleri, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

MAKALE

Akıncı, Abdulvahap / Usta, Sefa, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan Dış Faktörlerin Değerlendirilmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 21, Sayı 1, 2016, s. 275-288.

Altunışık, Meliha B. “Ne İslam Dünyası Ne de Türk Dünyası Bir Lider Arayışı İçindedir”, Mülakatlarla Türk Dış Politikası içinde, USAK Yayınları, Cilt 2, 2011, s. 1-22.

Arabacı, Caner, “Sultan II. Abdülhamit’e İslamcı Muhalefet”, Sultan II. Abdülhamit Dönemi içinde, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 215-241.

Armaoğlu, Fahir, “Amerikan Belgeleri İle Orta Doğu Komutanlığı’ndan Bağdat Paktı’na”, Belleten, Cilt 59, Sayı 224, 1995, s. 189-236.

Aydın, Cemil, “İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı’nın Panislâmist İmajı”, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri içinde, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 47-68.

Aydın, Cemil, “Sultan Abdülhamid’in Pan-İslamizmi Anti-Emperyalist miydi?”, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 301, Ocak 2019, s. 32-39.

Aykut, Ayhan, “İslam-Türk Ansiklopedisi”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, 2001, s. 57-58.

Bali, Rıfat, “Cevat Rıfat Atılhan”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Muhafazakârlık içinde, İletişim Yayınları, Cilt 5, 2003, s. 404-407.

Bali, Rıfat, “Yaşam Öyküsü, Yayınları ve Düşünce Dünyası İle Cevat Rıfat Atılhan”, Tarih ve Toplum, Sayı 175, Temmuz 1998, s. 15-24.

Barkan, Ömer Lütfi, “İslam Memleketleri ile Kültür Münasebetlerimiz”, İş Mecmuası, Cilt 14, Sayı 82, 1948, s. 133-136.

Beyaz, Yasin, “1931 Genel İslam Kongresi’nin İslam Dünyasına Etkileri ve Türkiye’deki Yansımaları”, Journal of Islamic Jerusalem Studies, Cilt 18, Sayı 1, 2018, s. 35-56.

Bostancı, Mustafa, “Türk-Arap İlişkilerine Etkisi Bakımından Bağdat Paktı”, Gazi Akademik Bakış, Cilt 7, Sayı 13, 2013, s.171-184.

Cündioğlu, Düccane, “Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, Dîvan İlmî Araştırmalar, Sayı 2, 1996, s. 1-94.

Çelik, Mustafa Edip, “İkinci Dünya Savaşı Bitiminden Bağdat Paktı’na Geçen Süreçte Türkiye’nin Orta Doğu Politikası”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 64, 2019, s. 475-497.

Çoğ, Mehmet, “Celal Nuri’de İslam Birliği Anlayışı”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, 2009, s. 99-104.

Dursun, Davut, “ İslam Konferansı Teşkilatı”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, 2001, s. 49-53.

Ecevit, Bülent, “İngiltere’nin Türkiye Siyaseti”, Ulus Gazetesi, 16 Haziran 1951, s. 2.

Eralp, Atila, “Türkiye, Dış Politikasında Amerikan Etkisini Azaltmaya Doğru İstikrarlı Bir Biçimde İlerlemektedir”, Mülakatlarla Türk Dış Politikası içinde, USAK Yayınları, Cilt 4, 2011, s. 99-124.

Evcin, Erol, “İkinci Dünya Savaşı’nın Akabinde Türkiye’de Turizmi Canlandırma Çabaları”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 35, Sayı 60, 2016, s. 213-276.

Fırat, Melek / Kürkçüoğlu, Ömer, “Ortadoğu’yla İlişkiler”, (Ed. Oran, Baskın), Türk Dış Politikası (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar) içinde, İletişim Yayınları, Cilt 1, 2009, s. 615-638.

Filizok, Rıza, “Namık Kemal’in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı”, Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal içinde, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1988, s. 39-50.

Gencer, Bedri, “Haşin Modernlikten Narin Meşruiyete İkinci Abdülhamid’in Meşruiyet Siyaseti”, Sultan II. Abdülhamit Dönemi içinde, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 33-93.

Geniş, Kaan Cem “Cumhuriyet Arşivi Belgelerinde Başbakan Adnan Menderes’in Libya Seyahati”, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 40, Sayı 69, 2021, s. 419-442.

Heyd, Uriel, “Modern Türkiye’de İslam’ın Yeniden Dirilişi”, Türkiye’de İslam ve Laiklik içinde, İnsan Yayınları, 1995, s. 165-183.

İlhan, Sinan, “Kudüs’teki İslam Konferansının Perde Arkası”, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 20, Sayı 1, 2007 s. 123-126.

Kamer, Tunay / Alabaş, Ramazan, “Ahlak Terbiyesi Kongresi ve Basına Yansımaları”, Kastamonu Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 25, Sayı 2, 2017, s. 821-848.

Kaplan, Doğan, “İran’da Şii-Sünni Yakınlaştırma Çalışmaları”, e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, 31.12.2013, (son erişim tarihi: 24.11.2021), <http://www.emakalat.com/tr/pub/issue/5497/74600>, s. 257-274.

Kara, İsmail, “1931 Kudüs İslam Kongresine Türkiye’den Kimse Katılmış mıydı?” Derin Tarih Dergisi, Sayı 69, Aralık 2017, s. 54-57.

Kara, İsmail, “İslam Dünyası Fikri Yeniden Ne Zaman Ortaya Çıktı”, Derin Tarih Dergisi, Sayı 56, Kasım 2016, s. 112-116.

Kara, İsmail, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri içinde, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013, s. 15-43.

Kaynak, Mahir, “11 Eylül Küresel Sermayeyele Ulus-Devletlerin Çatışmasının Başlangıcıdır”, Mülakatlarla Türk Dış Politikası içinde, USAK Yayınları, Cilt 4, 2011, s. 187-206.

Keskioğlu, Osman. "Cemaleddin Efgani", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, 1962, s. 91-102.

Keskioğlu, Osman, “Muhammed Abduh”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.18, Sayı 1, 1970, s. 109-136.

Kırımlı, Hakan / Türkoğlu, İsmail, “İsmail Bey Gaspıralı ve Dünya Müslümanları Kongresi”, Islamic Area Studies Project: Central Asian Research Series, Tokyo University, no. 4, 2002, s. 1-83.

Kodaman, Bayram, “Aşiret Mekteb-i Hümayunu”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, 1991, s. 9-11.

Küçük, Ahmet, “Kur’ân Verileri Işığında Ümmet ve Millet Kavramlarının Mukayesesi”, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 8, Sayı 3, 2020, s. 963-975.

Kürkçüoğlu, Ömer, “Türk Demokrasisinin Kuruluş ve İşleyişinde Dış Etkenler (1946’dan bu yana)”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 33, Sayı 1, 1978, s. 213-247.

Lütem, İlhan, “Federal Bir Dünya Nizamı Tasarıları”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 3, 1950, s. 119-166.

Mertoğlu, Suat, “Reşit Rıza’da Hilafet Düşüncesi”, Hilafet Risaleleri içinde, Klasik Yayınları, Cilt 5, 2002, s. 45-93.

Ortaylı, İlber, “100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyum içinde, Harp Akademileri Basımevi, 2014, s. 15-21.

Özcan, Azmi, “İslamcılık”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, 2001, s. 62-65.

Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid’in Dış Siyaseti ve Uygulamaları”, Sultan II. Abdülhamit Dönemi içinde, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2019, s. 115-126.

Sarıyar, Canan, “Turizm Ekseninde Kadın Gazetesi Yazarlarının Gezi Notları”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 46, 2019, s. 427-446.

Subaşı, Necdet, “1960 öncesi İslami Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-İslamcılık içinde, İletişim Yayınları, Cilt 6, 2018, s. 217-235.

Şimşirgil, Bilal N. “Kitap İncelemesi: Turkism and the Soviets”, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 13, Sayı 3, 1958, s. 300-303.

Tunçay, Mete, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’a Kadar)”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi içinde, İletişim Yayınları, Cilt 7, 1983, s. 1950-1954.

Türker, Hasan, “ABD’nin Talebi Üzerine Mehmet Vecih’in Filipinler’e Şeyhülislam Vekili Olarak Görevlendirilmesi (1913)”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt 33, Sayı 2, 2018, s. 521-543.

Türküne, Mümtaz’er, “Cemaleddin Afgânî Efsanesi”, Bilgi ve Hikmet Dergisi, Sayı 2, 1993, s. 91-96.

Ulusan, Şayan, “Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye”, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, Cilt 8, Sayı 18, 2009, s. 229-256.

Uzun, Hakan, “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağan Kurultayı”, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, Cilt 12, Sayı 25, 2012, s. 101-139.

Üzüm, İlyas, “Tâkrîbu’l Mezâhib”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 39, 2010, s. 467-469.

TEZ

Aydın, Yusuf, “Birinci Dünya Savaşı’nda Cihat İlanı ve Orta Doğu”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2015.

Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Ankara 1988.

Hussain, Fida, “Hindistan Matbuatında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılabı”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Ankara 2012.

Bozkurt, Celal, “Eserleri ve Fikirleri ile Cevat Rifat Atilhan”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2011.

Çay, Mustafa Murat, “Cevat Rifat Atilhan, -Askeri, Siyasi, Fikri Yönleriyle-”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Bilim Dalı, Konya 2013.

Gönülalan, Berker, “Dergi Dergisine Göre Sovyet Hâkimiyetindeki Türkler (1955-1972)”, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Manisa, 2019.

Irmak, Özge, “Adnan Menderes’in Yurt Dışı Gezileri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul 2009.

MECLİS TUTANAKLARI

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 5, 03.12.1931.

TBMM Tutanak Dergisi, Yedinci Dönem, Doksanıncı Birleşim, 15.08.1945.

TBMM Tutanak Dergisi, Yedinci Dönem, Birinci Birleşim, 01.11.1945.

TBMM Tutanak Dergisi, Sekizinci Dönem, Yirmi ikinci Birleşim, 24.12.1946.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Sekizinci Dönem, Cilt 16, 23.02.1949.

TBMM Tutanak Dergisi, Sekizinci Dönem, Yüz Beşinci Birleşim, 09.06.1949.

TBMM Tutanak Dergisi, Sekizinci Dönem, Yüz Altıncı Birleşim, 10.06.1949.

TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Üçüncü Birleşim, 29.05.1950.

TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Birinci Birleşim, 01.11.1950.

TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Altmış Dokuzuncu Birleşim, 27.04.1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Yetmişinci Birleşim, 30.04.1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Yüz İkinci Birleşim, 20.07.1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, On Dokuzuncu Birleşim, 19.12.1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Dokuzuncu Dönem, Altıncı Birleşim, 19.11.1952.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Onuncu Dönem, Cilt 10, 25.02.1956.

TBMM Tutanak Dergisi, Birinci Dönem, Yüz Kırk Yedinci Birleşim, 16.07.1965.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Birinci Dönem, Yetmiş Dördüncü Birleşim,
29.04.1965.

SÜRELİ YAYINLAR

Büyük Doğu, Ağustos 1946, Sayı 44.

Büyük Doğu, Kasım 1969, Sayı 6.

Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ocak 1939.

Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ocak 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 9 Ocak 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 10 Ocak 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 15 Ocak 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ocak 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 13 Şubat 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 18 Şubat 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 5 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi 12 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 13 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 14 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 17 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 22 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 26 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 31 Mart 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 1 Nisan 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 2 Nisan 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 9 Nisan 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 23 Nisan 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 25 Nisan 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 14 Mayıs 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 15 Mayıs 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 28 Mayıs 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 2 Temmuz 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ağustos 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 25 Eylül 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ekim 1947.

Cumhuriyet Gazetesi, 22 Nisan 1948.

Cumhuriyet Gazetesi, 13 Aralık 1948.

Cumhuriyet Gazetesi, 18 Mayıs 1949.

Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1949.

Cumhuriyet Gazetesi, 13 Temmuz 1949.

Cumhuriyet Gazetesi, 27 Kasım 1949.

Cumhuriyet Gazetesi, 23 Eylül 1950.

Cumhuriyet Gazetesi, 23 Şubat 1951.

Cumhuriyet Gazetesi, 26 Şubat 1951.

Cumhuriyet Gazetesi, 7 Mart 1951.

Cumhuriyet Gazetesi, 16 Mart 1951.

Cumhuriyet Gazetesi, 6 Temmuz 1951.

Cumhuriyet Gazetesi, 15 Mart 1952.

Cumhuriyet Gazetesi, 26 Mayıs 1952.

Cumhuriyet Gazetesi, 5 Eylül 1966.

Ehli Sünnet Mecmuası, Mart 1948, Cilt 2, Sayı 31.

Ehli Sünnet Mecmuası, Mart 1951, Cilt 5, Sayı 96.

Hilal Mecmuası, Mayıs 1959, Sayı 7.

İslam Mecmuası, Ağustos 1957, Sayı 12.

İslam Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, 1940, Sayı 7.

İslam Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, 1947, Sayı 76.

Milliyet Gazetesi, 3 Nisan 1954.

Sebilürreşad, 1948-1966, Tüm sayılar (362 sayı).

Selamet, 1947-1949 Tüm sayılar (105 sayı).

The İslamic Review, August 1949, Vol. XXXVII.

Vatan Gazetesi, 14 Nisan 1946.

Yeni Sabah Gazetesi, 8 Temmuz 1949.

Yön Dergisi, 25 Şubat 1966, Sayı 152.

İNTERNET KAYNAKLARI

Altındal, Aytunç, “Manevi Cihazlanma Derneği Hakkında Konuşma”, (Video Kaydı), https://www.youtube.com/watch?v=_09B3LmyWnQ, 31 Ağustos 2016, (Erişim Tarihi 11.01.2022).

Aydın, Cemil, “İslam Dünyası Miti”, <https://www.perspektif.online/islam-dunyasi-miti/>, 5 Şubat 2020, (Erişim Tarihi 15.05.2021).

Kara, İsmail, “Türkiye İslam’dan Vazgeçmek İstemiyor”, (Konferans Metni), <https://www.kocaeli.bel.tr/tr/main/birimler/muzeler-sube-mudurlugu/54/29256>, 19 Mayıs 2017, (Erişim Tarihi 10.09.2021).

The Rockefeller Foundation Annual Report, 1961, www.rockefellerfoundation.org/wp-content/uploads/Annual-Report-1961-1.pdf, January 26, 2001, (Erişim Tarihi 22.07.2021).